

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

ORTA ÇAĞ'DA BÂMİYÂN

Ghulam Reza JAVIDI

Danışman
Doç. Dr. Erkan GÖKSU

İZMİR – 2019

DOKTORA
TEZ ONAY SAYFASI

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : Ghulam Reza JAVIDI
Öğrenci No : 2013801721
Tez Başlığı : Orta Çağda **Bamiyan**

Savunma Tarihi : 21/06/2019

Danışmanı : Doç.Dr.Erkan GÖKSU

JÜRI ÜYELERİ

<u>Ünvanı, Adı, Soyadı</u>	<u>Üniversitesi</u>	<u>İmza</u>
Doç.Dr.Erkan GÖKSU	-Dokuz Eylül Üniversitesi	
Prof.Dr.Mustafa DAŞ	-Dokuz Eylül Üniversitesi	
Prof.Dr.Neslihan DURAK	- İnönü Üniversitesi	
Doç.Dr.Ahmet TOKSOY	- Adnan Menderes Üniversitesi	
Doç.Dr.Fatma AKKUŞ YİĞİT	- İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi	

Ghulam Reza JAVIDI tarafından hazırlanmış ve sunulmuş olan bu tez savunmada başarılı bulunarak oy birliği () / oy çokluğu () ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Metin ARIKAN
Müdür

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum “ORTA ÇAĞ’DA BÂMİYÂN” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara aktif olarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

/ / 2019

Ghulam Reza JAVIDI

İmza

ÖZET

Doktora Tezi

Orta Çağ'da Bâmiyân

Ghulam Reza JAVIDI

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Tarih Programı

Orta Doğu ve Orta Asya bölgeleri; medeniyet, kentleşme ve aynı zamanda tarihteki çeşitli dinlerin oluşumunda eski bir geçmişe sahiptir. Bu açılardan Afganistan ülkesi da bu konuda istisna değildir; siyasî ve kültürel açıdan tarihteki çeşitli şehirlerin önemi ve bundan dolayı coğrafi ve tarihi kaynaklarda bu şehirlerden bahsedilmiştir. Bâmiyân vilâyeti de bu şehirlerden biridir; özellikle İslâm'dan önce bu şehrin, Horâsân'ın siyasî, iktisadi ve kültürel durumundaki özel önemi ve rolüne işaret edilmiştir.

Bâmiyân, Afganistan'daki merkez vilâyetlerinden biridir; dağlık bölgesi ve yüksek dağların ortasında yer almaktadır. Karlı ve soğuk kışlara sahip olan şehir başka aylarda özellikle ilkbahar ve yaz aylarında serin ve ılıman bir bölgedir. Kabil'den 230 km uzaklıktadır. Nüfus ve büyüme oranı açısından yaklaşık 400.000 nüfuslu olan Afganistan'ın ikinci sıradaki (derece) şehirlerinden biridir.

Bu bölgenin geçmişteki tarihi sayısız politik olaylara bağlanmış. Bâmiyân coğrafi konumu, zor geçitli dağlar, İpek Yolu üzerinde yer alması, madenler ve doğal kaynaklar gibi zenginliklere sahip olmasından dolayı Budizm'in dini faaliyetleri için iyi bir ortam oluşmuş, şehir Budistler açısından önemli bir yer olmuştur. Ancak eski dönemde güçlü devletler ve fatihler özel bir öneme sahip olmuştur.

Horâsân bölgesinde İslâm fetihlerinin başlangıcında, Bâmiyân uzun bir süre Budist kültürü açısından önemini kaybetmemiş, ama Saffârî devleti ve daha sonra Gazneliler Devleti kurulduktan sonra bir İslâm şehrine dönüşmüştür. Tarihsel

kaynaklara göre Bâmiyân'ın önemi Moğolların saldırısına kadar Hindistan ticaret yolunun arasında olmasından dolayı devam etmiştir.

Bu araştırmanın amacı, coğrafi ve tarihsel kaynaklara dayanarak Orta Çağ'da Bâmiyân'ın sosyal, ekonomik, kültürel ve politik durumunun incelenmesidir.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, Bâmiyân, Orta Çağ, Budizm, İslâm.

ABSTRACT

Doctoral Thesis

Bamyan in the Middle Ages

Ghulam Reza JAVIDI

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of History

History Program

The Middle East and Central Asia region has an ancient background in civilization and urbanization, as well as the formation of various religions in history. Accordingly, the country of Afghanistan is no exception to this, and various cities in the history of the country have become famous with their cultural and political diversity. As a result of this diversity, they have been mentioned in most historical and geographical books. The province of Bamyan is one of these, and the role and importance of this city, especially in the pre-Islamic period, has been mentioned many times.

Bamyan today is among the central provinces of Afghanistan a mountainous region surrounded by mountains. It has a snowy and cold winters and it is cool and temperate in the rest of the year, especially in spring and autumn. In terms of its location, it is located 230 km from Kabul. Population and growth rates are among the second-ranking cities in Afghanistan, which, according to some statistics, has a population of nearly 400,000.

The past has been tied to numerous historical and political events; the Bâmiyân geographic location, the harsh mountains way, the silk road, natural and mineral resources, provided a good base for the religious activities of Buddhism. This city Ancient period found special significance. The same significance and credibility caused the attention of the great powers.

After Islam entered the lands of Khorasan, Bamyan kept his cultural position

for many years in terms of the religion of Buddhism, but with the power of finding powerful dynasties like Safari and Ghaznavid dynasty, it became a completely Islamic city. According to historical books, Bamyan was very important due to the pass of Indian commercial road across it until the Mongolian invasion.

The purpose of this research is to investigate Bamyan's social, economic, cultural, and political situation in the Middle Ages.

Keywords: Afghanistan, Bamyan, Middle Ages, Buddhism, Islam.

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ.....	i
ÖZET	ii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER	vi
EKLER LİSTESİ	xii
KISALTMALAR.....	xiv
GİRİŞ	1
I. KAYNAKLARIN TANITIMI	1
COĞRAFİ KAYNAKLAR.....	1
Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l- ekâlîm	1
Kitâbü'l-Mesâlikü'l-Memâlik	4
Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib	6
Mû'cemü'l-Buldân	8
SI-YU-KI Buddhist Records of The Western World (Translated From The Chinese of Hsüan-Tsang A.D.620), Hsüan-Tsang (Xuan Zang) Seyahatnâmesi	11
TARİHSEL KAYNAKLAR.....	12
Tabakât-ı Nâsırî.....	12
Târih-i Utbî (Târih-i Yemînî).....	14
Târîh-i Elfî.....	16
TABAKÂT-TERÂCİM ESERLERİ (BİYOGRAFİK KAYNAKLAR).....	17
Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'î'z-Zamân.....	18
el-Vâfî bi'l-Vefeyât	19
Riyâzü'l-'Ulemâ' ve Hıyâzü'l-Fuzalâ.....	20
ARAŞTIRMALAR.....	21
Pişineh Tarihi ve Asâr-i Bastani-i Bâmiyân (Tanıtım: Bâmiyân Konferansının Makaleleri ve Bildirileri).....	21
Tarih-i Afganistan Bed Ez İslâm	22

Asar-ı Atikeh-ı Bâmiyân (Bâmiyân'ın Eski Eserleri).....	22
Kuşanşlar ve Hâzârâlar İle ilgili Araştırmalar	23
II. BÂMİYÂN TARİHİNE GİRİŞ	24

BİRİNCİ BÖLÜM

ESKİ ÇAĞ'DA BÂMİYÂN

1.1 . TARİHSEL İSİMLER.....	28
1.1.1. Honeyre-s Bâmi (خُنَيْرِث بامی) ve Henire-h Bâmi (هَنيرِه ی بامی)	29
1.1.2. Öparsen veya Öparisen (اپارسن).....	31
1.1.3. Veren, Verne veya Vercam Kerd (ورن یا ورنه)	32
1.2. BÂMİYÂN KELİMESİ.....	32
1.3. ESKİ DÖNEMDE BÂMİYÂN'IN SAKİNLERİ.....	35
1.4. İSKİT UYGARLIĞI	39
1.5. KUŞAN İMPARATORLUĞU	43
1.5.1. Yüeciler	43

İKİNCİ BÖLÜM

BÂMİYÂN'IN TARİHSEL COĞRAFYASI

2.1. TARİHSEL COĞRAFYA NEDİR?	49
2.2. BÂMİYÂNIN KOMŞULARI	51
2.2.1. Tohâristan.....	51
2.2.2. Gur	53
2.2.3. Gercistân	54
2.2.4. Dâykundi	57
2.2.5 Vardak	59
2.2.6. Semangân	61
2.2.7. Gazne.....	62
2.2.8. Sar-i Pol.....	63

2.2.9. Beğlan	65
2.2.10. Pervân.....	65
2.3. İSLAMİ COĞRAFYA KİTAPLARINDA BAMİYAN.....	66
2.3.1. Coğrafi Eserlerde Bâmiyân'ın Sınırları ve Genişliği	67
2.3.2. Coğrafi Kaynaklarda Bâmiyân'ın Genel Görüntüsü	70
2.3.3. Coğrafi Kaynaklarda Bâmiyân Hakkında Verilen İlginç Bilgiler.....	76

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM BAMİYAN'IN SİYASİ DURUMU

YEREL HÂNEBANLAR.....	78
4.1. ŞİRAN-I BAMİYAN.....	80
4.1.1. Kaynaklarda Şiran-ı Bâmiyân	84
4.2. GAZNELİLER.....	86
4.3. GURLULAR.....	88
4.3.1. Gurluların Kökeni	89
4.3.2. Gurlu Sultanları	96
4.3.2.1. Melik Fâhrüddîn Mes'ûd bin Hüseyin	97
4.3.2.2. Melik Şemseddîn Muhammed bin Mes'ûd	98
4.3.2.3. Sultan Behaüddîn Sam	99
4.3.2.4. Sultan Celâleddîn (Ali bin Sam).....	101
4.3.3. Gurluların Komşu Devletlerle İlişkileri	102
4.3.3.1. Gazneliler ile İlişkiler	102
4.3.3.2. Selçuklular ile İlişkiler	106
4.3.3.3. Hârizmşâhlar ile İlişkiler	109
4.3.3.4. Abbâsîler ile İlişkiler	112
4.4. BAMİYAN'DA HARİZMŞAHLAR	114

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM BÂMİYÂN'DA EKONOMİK DURUMU

3.1. TARIM.....	119
3.2. HAYVANCILIK	122
3.3. SANAYİ	125
3.3.1. Dokumacılık.....	126
3.3.2. Askerî Teçhizat	127
3.3.3. Heykeltıraşlık	129
3.3.4. Resim ve Süslemeler	131
3.3.5. Metal İşçiliği ve Kuyumculuk.....	132
3.3.6. Çanak ve Çömlekçilik.....	134
3.4. MÜZİK	136
3.5. TİCARET.....	138
3.5.1. İpek Yolu’nun Tarihi	140
3.6. MİMARLIK.....	143
3.6.1. İslam Öncesi Dönem	143
3.6.1.1. Buda Heykelleri.....	144
3.6.1.2. Çehil Bürcâ.....	149
3.6.2. İslâmî Mimari.....	151

BEŞİNCİ BÖLÜM

BAMİYAN’IN KÜLTÜREL DURUMU

5.1. DİN	153
5.1.1. İslâm’ın Doğuşundan Önce.....	154
5.1.2. İslâm’ın Doğuşundan Sonra.....	157
5.1.3. Bâmiyân Gurlularının Dini Hoşgörüsü ve Ulema Desteği	165
5.2. BAMİYAN HALKININ DİLİ.....	167
5.3. BAMİYAN HALKLARININ GELENEKLERİ	169
5.3.1. Kutsal Ağaçlar.....	170
5.3.2. Ekmek ve Tuz	172

5.3.3. Hayvanların Önemi	174
5.3.4. Nevruz	174
5.3.6. Yas Töreni	177
5.4. ULEMA	179
5.4.1. Ebû Bekir Muhammed bin Ali bin Ahmed el-Bâmiyânî	180
5.4.2. Ebû Muhammed Ehîd (Ahmed) bin el-Hüseyn bin Ali bin Süliymân el-Selâmî el-Bâmiyânî	180
5.4.3. Şâh bin Şîr Bâmiyânî Horâsânî	181
5.4.4. Mevlâna Seracüddîn Minhâc	182
5.4.5. Fahreddîn er-Râzî	183
5.4.6. İmam Âsr Efzelüddîn Bâmiyânî	186

ALTINCI BÖLÜM

BÂMİYÂN'IN TARİHİ ESERLERİ

6.1. FRANSIZ ARKEOLOGLARIN BÂMİYANDAKİ FAALİYETLERİ	188
6.1.1. Budist Arkeoloji Araştırmaları	189
6.1.1.1. Andre & Yeda Godard'ın Görevleri	190
6.1.1.2. Joseph Hackin'in Görevleri	190
6.1.1.3. İkinci Dünya Savaşı'nın Sonundan 1980'lerin Başlarına Kadar	191
6.1.1.4. 2002 Yılından Günümüze Kadar	192
6.1.2 Bâmiyân'da İslâm Arkeolojisi	192
6.1.2.1. France Alfred Foucher ve Bâmiyân'ın İslâm Dönemi Hakkındaki Görüşleri	193
6.1.2.2. Bâmiyân'da İslâm Dönemi Hakkında 1950-1960 Yılları Arasında Yapılan Araştırmalar	193
6.1.2.3. Zemaryalai Terzi'nin İslâm Dönemi Keşifleri	194
6.2. UNESCO'YA KAYITLI TARİHİ ESERLER	195
6.2.1. Selsâl ve Şehmâme (Sürh Bûd ve Heng Bûd Putları)	195
6.2.2. Zâhhâk Şehri	198

6.2.3. Gölgüle Şehri	202
6.2.4. Kekkâr Mağaraları	204
6.2.5. Kâfir Kalesi (Kale Kafirî A ve B)	205
6.2.6. Gol Akram Mağaraları	206
6.2.7. Kale Gami Mağaraları	206
6.3. KÜLTÜR BAKANLIĞINA KAYITLI ESERLER	207
6.3.1. Çehil Bürcâ	207
6.3.2. Gühergin Kalesi	209
6.3.3. Bâmiyân'ın Merkezindeki Mağaralar	210
6.3.4. Berber Şehri	211
6.3.5. Allah Dad Han Moğol Kalesi	212
6.3.6. Lehşüm Kalesi	212
6.3.7. Çehil Sütun Şehri	213
6.4. KÜLTÜR BAKANLIĞINA KAYITLI OLMAYAN YERLER	214
6.4.1. Ser-Hüşek Der-Gendek Şehri	214
6.4.2. Ahzerât Kervansarayı	214
6.4.3. Ceres Tüğî Kervansarayı	215
6.4.4. Sar-ı Kâlu Kervansarayı	216
6.4.5. Şiş Bürcâ Kalesi	216
6.4.6. Kelikân Stupaları	217
6.4.7. Hâci Gar veya Hâce Tâbü	218
6.4.8. Seyed Ali Yahsuz Türbesi	219
6.4.9. Zemaryalai Terzi'nin Keşfettiği Stupalar ve Şâhi Tapınağı	219
SONUÇ	223
KAYNAKÇA	228
EKLER	

EKLER LİSTESİ

EK 1: Harita 1.1 Büyük Horâsân'ın Sınırları	ek s. 1
EK 2: Harita 2.1. Bâmiyân'ın Eski Komşuları	ek s. 1
EK 3: Harita 2.2. Bâmiyân'ın Bugünkü Komşuları	ek s. 2
EK 4: Şekil 4.1. Berek Kumaşından Yapılan Kıyafetler	ek s. 2
EK 5: Şekil 4.2. Bazı Görüşlere Göre Gurlu Kopek, Tazi Köpeği Gibidir	ek s. 2
EK 6: Şekil 4.3. Bâmiyân Mağarlarının Resimleri	ek s. 3
EK 7: Şekil 4.4. Bâmiyân Mağarlarının Resimleri	ek s. 3
EK 8: Şekil 4.5. Kayma Boyalı (Slip-Painted) Çömlekler	ek s. 3
EK 9: Şekil 4.6. Kayma Boyalı (Slip-Painted) Çömlekler	ek s. 4
EK 10: Şekil 4.7. Kayma Boyalı (Slip-Painted) Çömlekler	ek s. 4
EK 11: Şekil 4.8. Çömleklerin Üzerinde Dans Eden Erkekler ve Kadınlar	ek s. 4
EK 12: Şekil 4.9. Kuşanlar Döneminde Dini Törenlerde Müziğin Kullanılması	
Yaygındır	ek s. 5
EK 13: Harita 4.1. İpek Yolu Haritası	ek s. 5
EK 14: Şekil 4.10. Roma İmparatoru Trajan'ın Altın Sikkesi, Kanişka Sikkeleriyle Birlikte Ahin Poş'ta Bulunmaktadır	ek s. 6
EK 15: Şekil 4.11. Kanişka Sikkesi, Yunan Komutan ve Buda Simgesi	ek s. 6
EK 16: Şekil 4.12. Vime Kadfız Altın Sikkeleri	ek s. 6
EK 17: Şekil 4.14. Bâmiyân'da Kuşan Eserleri	ek s. 7
EK 18: Şekil 4.15. Bâmiyân'da Kuşan Eserleri	ek s. 7
EK 19: Şekil 4.16. Yağlı Boya Kullanılan Resimler	ek s. 7
EK 20: Şekil 4.17. Yağlı Boya Kullanılan Resimler	ek s. 8
EK 21: Şekil 4.18. Yağlı Boya Kullanılan Resimler	ek s. 8
EK 22: Şekil 4.19. Yağlı Boya Kullanılan Resimler	ek s. 8
EK 23: Şekil 6.1. 35 Metrelik Buda Heykelinin Tapınağının Resmi- Fotoğraf Yeda Godard Tarafından Çekilmiştir	ek s. 8
EK 24: Şekil 6.2. Bazı Budizm Dönemi Eserleri	ek s. 8
EK 25: Şekil 6.3. Alfred Foucher Tarafından Çizilen, Bâmiyân Vadisi'nin Şematik Bir	

Planı.	ek s. 9
EK 26: Şekil 6.4. Putların İçerisindeki Merdivenler	ek s. 10
EK 27: Şekil 6.5. Yıkılmadan Önce Selsâl Heykeli	ek s. 10
EK 28: Şekil 6.6. Yıkıldıktan Sonra Selsâl Heykeli	ek s. 10
EK 29: Şekil 6.7. Zâhhâk Şehri	ek s. 11
EK 30: Şekil 6.8. Zâhhâk şehri	ek s. 11
EK 31: Şekil 6.9. Gölğüle Şehri	ek s. 11
EK 32: Şekil 6.10. Gölğüle Şehri	ek s. 11
EK 33: Şekil 6.11. Ketrâk Mağaraları- Yok Edilmiş 15 Metrelik Buda Heykelinin Yeri	ek s. 11
EK 34: Şekil 6.12. Ketrâk Mağaralarının İçindeki Tavanlar	ek s. 11
EK 35: Şekil 6.13. Şâh-ı Şikarî'nin Resmi	ek s. 12
EK 36: Şekil 6.14. Kale Kafirî A	ek s. 12
EK 37: Şekil 6.15. Kale Kafirî B	ek s. 13
EK 38: Şekil 6.16. Gol Akram Mağaraları	ek s. 13
EK 39: Şekil 6.17. Kale Gami Mağaralarının İç	ek s. 13
EK 40: Şekil 6.18. Kale Gami Mağaraları	ek s. 14
EK 41: Şekil 6.19. Çehil Bürcâ	ek s. 14
EK 42: Şekil 6.20. Çehil Bürcâ	ek s. 15
EK 43: Şekil 6.21. Gühergin Kalesi	ek s. 15
EK 44: Şekil 6.22. Gühergin Kalesi	ek s. 16
EK 45: Şekil 6.23. Bâmiyân'ın Merkez Mağaraları	ek s. 16
Ek 46: Şekil 6.24 Berber şehri	ek s. 17
EK 47: Şekil 6.25. Lehşüm Kalesi	ek s. 17
EK 48: Şekil 6.26. Çihi Sütun Şehri	ek s. 18
EK 49: Şekil 6.27. Ser-Huşek Der-Gandak Şehri	ek s. 18
EK 50: Şekil 6.28. Ahzerât Kervansarayı	ek s. 19
EK 51: Şekil 6.29. Sar-ı Kâlu Kervansarayı	ek s. 19
EK 52: Şekil 6.30. Şiş Bürcâ Kalesi	ek s. 19

KISALTMALAR

Araşt. : Araştırma

Bkz. : Bakınız

D. : Doğum Tarihi

Der. : Derleyen

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi

Haz. : Hazırlayan

Hk. : Hicrî - Kameri

Hş. : Hicrî - Şemsî

Hız. Hazret

MÖ. : Milattan Önce

MS. : Milattan Sonra

Ö. : Ölüm Tarihi

S. : Sayfa

Trc. : Tercüme

Ts. : Tarihsiz

TTK: Türk Tarih Kurumu

Vol. : Volume (cilt)

Yay. : Yayın

GİRİŞ

Orta Çağ'da Bâmiyân'ın tarihini, siyasî, sosyal ve kültürel yönleri ile araştırdığımız bu çalışma; konunun tespiti ve sınırlanması aşamasından kaynak ve fotoğraf teminine ve düzeltmelerine kadar birçok kişinin destek ve yardımları ile tamamlanmıştır. Bu münasebetle şükran duyduğum kişilerin başında tezin başlangıcından itibaren her türlü desteği veren danışmanım Dokuz Eylül Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyelerinden Sayın Doç. Dr. Erkan GÖKSU ve Prof. Dr. Mustafa DAŞ gelmekte olup kaynak temininde, tezin hazırlanması aşamasında ve düzeltmelerinin yapılmasında verdiği destekten dolayı yine Doç. Dr. Erkan GÖKSU şükran borçluyum.

Bunların dışında, Türkiye Cumhuriyeti ve Afganistan devletlerine doktora eğitiminin sürecinde gördüğüm destekten dolayı teşekkür ederim.

Fotoğraf ve kaynak temini hususunda Bâmiyân Üniversitesi Arkeoloji bölümü üyesi Sayın Layik AHMEDI, Bâmiyân Üniversitesi öğrencileri Basir AKBARI ve Hadim HABIBI'nin verdikleri destek çalışmamın sonuçlanmasında oldukça etkili oldu. Bunların yanında, ilköğrenim çağından itibaren iyi bir tahsil görmem için her türlü fedakârlığa katlanan ve hiçbir desteği esirgemeyen babam, annem ve kıymetli ağabeyime minnet ve şükran borcum vardır.

I. KAYNAKLARIN TANITIMI

COĞRAFİ KAYNAKLAR

Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l- ekâlîm

Muhammed bin Ahmed Şemseddîn el-Makdisî'nin, MS. 10. yüzyılın ortalarında yazdığı *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l- ekâlîm* isimli kitabı İslâm coğrafyası hakkında yazılmış en önemli kitaptır. el-Makdisî'nin yaşamı hakkında kitabın giriş bölümü dışında verilenlerin dışında yeterli bilgi mevcut değildir.

Eserde, tamamlanma tarihi olarak HK. 375 yılı gösterilmiştir. Fakat C. E.

Bosworth'e ve *Ahsenü'l-Tekasim*'de yer alan bir bilgiye göre, bu eser Seyfüddevle Hamdânî'nin (vefat 381 Hk.) oğlu Sadüddeve döneminin sonunda yazılmıştır, çünkü bu kitabın, Bitlis şehrinin Hamdânî ailesi yönetiminde bulunduğu dönemde yazıldığı belirtilmektedir.

Eserin giriş bölümünde yazar, İslâm bölgelerine nasıl gittiğini ve seyahat ihtiyaçlarını nasıl karşıladığını anlatmış, bazen ihtiyaçlarını karşılamak ve kendi geçimini sağlamak için öğretmenlik, imamlık, yazarlık ve bazen de müezzinlik vb. işler yapmıştır.

O bölgelerden bilgiler toplamak için yerel hâkimlerle konuşmuş ve her şehirde ticaret yaparak farklı bölgelerdeki insanlarla sosyalleşmiştir. Bu kitap, doğu toprakları (Horâsân) ve İslâm merkezlerini gezen yazarın şahsi araştırmasının sonuçlarını içermektedir; çünkü ona göre coğrafya bilimi karşılaştırma yaparak bilinemez. Fakat bu bilim, gerçeği tamamen doğru bir şekilde görüntüler ve ilk elden bilgileri kaynağından ortaya çıkarır. Bu nedenle yazar, kendi görüşünü mantıklı görmüş ve bu materyal üzerine odaklanmıştır.

Bu eser, *Sûretü'l-Arz* ve *Kitâbü'l-Mesâlikü'l-Memâlik* (İstahrî) gibi, yazarın tecrübe ve yolculuklarının sonuçlarını içermektedir. Eserde Filistin, Şam'ın Güneyi, Arap Yarımadası ve özellikle İran ve Irak çok iyi tanıtılmıştır, ama İslâm'ın Batısı yani Mağrib, İspanya ve Doğu'nun sonu yani Sind ve Afganistan hakkında bilgiler azdır, çünkü yazar bu memleketlere gidememiştir.

Müslüman coğrafyacılar arasında el-Makdisî, bazı coğrafi terimleri ve kavramları kullanmış, İstahrî ve İbn Havkal'ın aksine İslâm memleketlerinin 14 kısmı olan Arap ve Acem bölgelerini birbirinden ayırmıştır. Kitapta birinci bölümde altı ülkeyi (Arap yarımadası, Irak bölgesi, Akur, Şam, Mısır ve Makrib) anlatmış ve Acem bölgesini sekiz kısma ayırarak (Hâvârân, Deylâm, Rühâb, Kohistân, Huzistan, Fars, Kirmân, Sind) tanıtmıştır.

Bu eser İslâm ülkelerinin coğrafyası ile ilgilidir ve yazar bu konuda şu şekilde açıklama yapmıştır: “*Ben Kafirîn bölgelerini tanıtmadım çünkü oralara gitmedim.*” Hatta Tartus gibi bazı şehirler hakkında bilgi vermemiştir. Çünkü o zaman Roma İmparatorluğu sınırları içinde olduğundan dolayı şehir hakkında hiçbir şey yazmamıştır. Eserin yazılma amacı olarak, coğrafya bilgisinin evrenselliğini ve onun yararlı bir bilim olduğu

gösterilmektedir. Bu bilime sadece iş amaçlı olarak ya da bir zaman harcamak vesilesiyle ilgi duyanlara veya öykü anlatanlara hikâye okutmak amacıyla yazmayı reddetmiştir. Bu kitaptaki coğrafyanın tanımının şu andaki tanımına yakın olduğu iddia edilebilir ve eser fiziki coğrafya, ekonomi, sosyal, antropoloji ve inançlar hakkında önemli bilgiler içermektedir. el-Makdisî, eserden açıkça anlaşıldığı üzere farklı bölgelerdeki insanların dilsel ve diyalektik konularına özel ilgi duymaktadır.

Yazar, kullandığı yöntem hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: *“Her iklimin halkının kendi sözleri ve şartlarını kullanacağım ve başka yerlerdeki insanların yaptıklarını olduğu gibi izleyerek vurgulayacağım.”* Bu haliyle görünüyor ki kitapta, şehirlerin isimleri, rayic kelimeler vb. yerli insanların rivayetleri de kaydedilmiştir.

Eser hakkında yapılan yorumlara göre, bu kitap bir ayna gibidir ve içeriğinde İslâm ülkelerinin coğrafî, politik, ekonomik ve dini durumları yansıtılmaktadır. Yazar bu kitapta, deniz, şehirler, kasabalar ve yolların birbirine bağlı olduğunu belirtmektedir. İlaçlar ve bazı özel bitkiler, ticaret ve ticaret merkezleri gibi farklı alanların özellikleri hakkında bilgi verilmektedir (nüfus, dil, vücut ve sima, dini inanaçları, yemekler, ağaçlar, mezarlar vb. farklılıklar). Mesela eserin bir yerinde Bâmiyân halkının dili hakkında da bilgi verilmektedir. Bu şekilde yazar, eserinin sınırlarını genişletmektedir. Abbâsîler, Sâmanîler, Büveyhîler vb. hânedanların tarihleri hakkında da bu kitapta bilgiler verilmektedir.

Eserin liyakat ve öneminin oldukça yüksek olduğu söylenebilir, çünkü içeriğinde yer alan birçok kayıt İslâm yazarları, bilim adamları ve oryantalistler tarafından kullanılmaktadır. Avrupa’da daha önce hakkında bilgi sahibi olunmayan bu kitabın bir nüshası Prof. Spencer tarafından Hindistan’dan Avrupa’ya getirilmiş ve Hollandalı oryantalist Michael Jan Goeje tarafından 1877 ve 1906’da yayınlanmıştır. Araştırmacıların bu kitabın metniyle ilgili farkındalığının temeli, Berlin ve İstanbul’da bulunan iki nüshasından kaynaklanmaktadır. Elbette, aynı iki orijinal metnin daha yeni nüshaları vardır, büyük olasılıkla Berlin nüshası, İstanbul nüshasından daha yenidir. Asıl ve ana metinlere, İbn Havkal ve İstahrî’nin eserlerinde olduğu gibi çizimler ve haritalar

eklenmiştir.¹

Bu eserde Bâmiyân'daki ünlü şehirlerin büyüklüğü, şehirlerin tanıtımı ve tarım vb. konularda önemli bilgiler bulunmaktadır.

Kitâbü'l-Mesâlikü'l-Memâlik

Kitâbü'l-Mesâlikü'l-Memâlik, MS. 10. yüzyılda yazılmış en önemli coğrafya kitaplarından biridir. Yazarı Ebû Eshâk Ebrahim bin Muhammed Fârisî Kârkî el-İstahrî'dir. O Cibal eyaletindeki Dîvânü'l-Berîd başkanlığı (Posta) görevinden dolayı ticaret yolları, Hindistan, Çin, Kore ve Japonya gibi ülkelerde değerli ve faydalı bilgiler toplamayı başarmışsa da kitabının birçok yerinde efsaneler ve söylentiler bulunmaktadır. Buna rağmen eser, diğer coğrafyacılar tarafından daima tavsiye edilmiştir.

Yazar MS. 844-848 yılları arasında Samarra ve Dicle kenarında yerleşmiş ve daha sonra seçkin eserlerinden biri olan el-Mesâlik'i yazmıştır.

İstahrî, İslâm dünyasında coğrafya biliminin kurucularından biridir. O eserinde İslâm dünyasını tanıtmıştır. Yazarın hayatında birçok yere seyahat etmesi, eserine önemli bir özellik kazandırmıştır. İstahrî aynı zamanda; Mâverâünnehir, Şam ve Mısır'ı yakından görme olanağına sahip olmuştur.

Dolayısıyla, eserinde gördüğü topraklar ve bölgeler hakkında verilen bilgiler çok değerli ve önemlidir. O geniş bir coğrafyayı araştırarak incelemiştir. Dünya'yı 20 iklime² (20 geniş coğrafya bölgesi) ayırarak bayındır kısımlarını ve genişliğini belirtmekte, aynı zamanda denizleri, Arap Yarımadası'nı, Hint Okyanusu'nu, Fas (Endülüs ve Sicilya ile), Mısır, Şam, Roma Denizi (Akdeniz), Cezire (Kuzey Mezopotamya), Irak (Güney Mezopotamya), Huzistan, Fars, Kirmân, Hint (Müslüman alanlar), İran'ın batısı ve orta kısımları, Hazar Denizi ve Deyleman (Kaspi), İran'ın iç çölleri, Sîstân, Horâsân ve

¹Bkz. Farsça olan çevrilmiş nüshasının mukaddimesinde. Muhammed bin Ahmet Şemseddîn el-Makdisî, **Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l- ekâlîm**, Trc. Ali Naki Menzevi, Şirket-i Mü'ellifan ve Müterciman Yayınları, Tahran, 1361. ss.1-9, Bkz. Marina Tolmacheva. "Makdisî", Muhammed b. Ahmed", **DİA**, Ankara, 2003, XXVII, ss. 431-432.

² İklim kelimesi hakkında Bkz. Mahmut Ak. "İklim", **DİA**, İstanbul, 2000, XXII, ss. 28-30.

Mâverâünnehir hakkında bilgi vermektedir.³

İstahrî bu bölgelere ilaveten eserinde Etiyopya, Zanzibar (Afrika'nın doğu kıyısı) ve Afrika'nın bazı diğer bölgelerinden de bahsetmektedir. Bu coğrafi bilgilerin önceki eserlerde mevcut olmaması, esere kendine özgü bir ayrıcalık kazandırmaktadır.

İstahrî, Belh'teki coğrafya mektebini ayrıntılı bir şekilde tanıtmıştır. O hem kendi zamanındaki coğrafyacılar hem de kendinden sonrakilere etki etmiştir. Onun kitabı el-Makdisî, yazarı bilinmeyen *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*'ın yazarı ve Yâkût el-Hamevî'nin gibi coğrafyacılar tarafından ana kaynak olarak kullanılmıştır.

Hatta MS. 10. yüzyılda diğer bir coğrafyacı İbn Havkal Nusâybi'nin, kendi kitabını yazmasının nedeni, İstahrî'yle buluşması ve onun eserini okuyup etkilenmesidir. İbn Havkal'ın yazdıklarına göre İstahrî Fars bölgesinin haritasını çok iyi bir şekilde çizmiştir.

MS. 10. yüzyılın diğer coğrafyacılarından el-Makdisî eserinde (*Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l- ekâlîm*) İstahrî'nin araştırmasının Belhî'nin eserinden daha iyi olduğunu söylemiş ve Belhî'nin hayatında hiçbir yere seyahat etmediğini belirtmiştir. el-Makdisî'ye göre onun bölgeler hakkında verdiği bilgiler İstahrî'nin söylediklerinden önemli değildir. *Kitâbü'l-Mesâlikü'l-Memâlik* çok uzun bir zamanda kullanılmış olan ünlü bir eserdir. Hatta Şâhrûh Mîrzâ'nın kütüphanesinde MS. 15. yüzyılda bu kitabın bir kopyası vardı. V. V. Barthold'a göre Hâfız-ı Ebrû'nun kitabını yazmasının nedeni bu kitaptır.

Kitâbü'l-Mesâlikü'l-Memâlik, İslam dünyasında 600 yıl boyunca (MS. 11-16 yüzyıllar) önemini korumuştur. Osmânlı Sultanı III. Mehmet tarafından Türkçe olarak tercümesinin yapılması ve birkaç yüzyıl sonra bile kullanılması eserin yarar ve değerini kanıtlanmaktadır.

İstahrî, bunlara ilaveten sınırlar, şehirler, uzaklıklar ve iletişim yolları, kavimler ve dinler hakkında bilgi vermektedir. Onun her bölgenin tarımsal ürünleri, ticaret, endüstri ve insanların meslekleri hakkında faydalı bilgiler verdiği eseri günümüzde de tarihsel,

³ Bkz. Marina Tolmacheva. "İstahrî", *DİA*, İstanbul, 2001, XXIII, ss. 203-205.

beşeri, siyasi, antropolojik ve ekonomik coğrafya hakkında değerli kaynaklar arasındadır.

Onun eserinde tarihi binalar, kaleler, tapınaklar, anıtlar ve şehirler hakkında sağlam bilgiler verilmiş ve böylece kitabın önemi daha da artmıştır. Günümüzde bu kitabı inceleyerek 10. yüzyıldaki eserlerin ve binaların durumunu gözlemleyebiliriz. Eseri günümüze ulaşmayan Ebû Zeyd Ahmed bin Sehl el-Belhî gibi (*Suvaru'l-Akâlîmi 'l-İslâmiyye'de*) eserinde bazı haritalar çizen İstahrî'nin koruyucu, tamamlayıcı ve aynı zamanda yayıncı Belhî coğrafya mektebinden faydalandığı söylenebilir. İstahrî'nin eserlerinin okunmasıyla Ebû Zeyd Belhî'nin şivesini ve Belh coğrafya mektebini anlayabiliriz.

Bu eser ilk kez 1839'da Hk. 690 yılında el yazmasının Alman oryantalist Müller tarafından Latince diliyle bir girişle basılmıştır. Daha sonra ünlü oryantalist Michael Jan Goeje onu beş el yazması şeklinde 1870'da yayınlamış, aynı şekilde 1927'de başka bir baskısını fotoğrafinin çekilmesiyle yayınlanmıştır.

Bu eserin az sayıda Farsça çevirisinin ilk nüshadan yapıldığı anlaşılmaktadır. Kitabın iki Farsça çevirisi de Irec Afşar tarafından yapılmış ve mütercim, kitabın 18 el yazmasının varlığından söz etmiştir.⁴

Bâmiyân ile ilgili bu eserde de değerli bilgiler bulunmakta ve özellikle İslâm dönemindeki vergilerden (Harac vb.) ve Bâmiyân'ın diğer şehirlere uzaklığından bahsedilmektedir.

Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib

Sâmânîler döneminin ünlü ve önemli coğrafya kitaplarından biri de *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*'dir. Bu eserin yazarı belli değildir, ama araştırmacılara göre bu kitap MS. 982'de yazılmış ve Cüzcan'da (Belh'a yakın bir vilâyet), Al-i Ferîğün Devleti'nin Emîri olarak bilinen Ebû Hares Muhammed bin Ahmed'e sunulmuştur. (Habib, sayfa 4, *Hudûdü'l-Âlem*'in ekleri, Vladimir Feodoroviç Minorskiy'in ifadeleri, s.

⁴ Bkz. Farsça olan çevrilmiş nüshasının mukaddimesinde. Ebû İshâk İbrahim bin Muhammed el-Fârisî el-İstahrî, **Kitâbü'l-Mesâlikü'l-Memâlik**, Trc. Sa'id Hakrend, Mutala'at ve İntişârât-ı Ferhengi Yayınları, Tahran, 1371, ss.12-21.

84-87) Al-i Ferîgün, şairler ve akademisyenler tarafından bilimi seven, edebperver, asil ve eski bir hânedan olarak tanıtılmıştır.

Bu eser coğrafya alanında özel bir değere sahiptir. Kelimelerin kullanımı, fonografisi ve sözcüklerin kökeni, dağlar, denizler ve şehirlerin mantıklı bir şekilde sınıflandırılması, her bölgenin ürünleri ve o ürünler hakkında kapsamlı bilgiler, hayvan ve bitkilerin tanıtılması, mali ve ekonomik durum hakkında bilgiler verilmesi, din, dil, mezhep, gelenek vb. bilgiler, eserin coğrafya kaynaklarının bilinmesinde önemli rol oynamaktadır.

Yazar, ülkelerin coğrafi özelliklerinin daha iyi tanıtılması açısından önemli sınıflandırmalar yapmıştır. Bölgelerin birbirinden ayırt edilmesi için kullanılan dört yöntem şu şekildedir: iklim ve toprak farklılığı, hava durumu ve yeryüzünün şekli, insanların dinleri ve inançlarına dikkat edilmesi, sözcüklerin kullanımının anlaşılması için dillerin tanıtılması. Devletler ve egemen sistemler hakkında da yorumlar yapılmıştır. Bir bölgenin başka bölgeden ayırt edilmesi hakkında *Hudûdü'l-Âlem*'in yazarı şu bilgiyi vermektedir: “İki bölge dağ, nehir, büyük ya da küçük çöl ile birbirinden ayrılır.” Yazar eserini doğudan başlayarak güney ile sonlandırmaktadır. O, giriş bölümünde şunları yazmıştır: “Bu kitap yeryüzünün özellikleri, denizler, adalar, dağlar, nehirler, çöller vb. bilgilerle ilgilidir ve 52 bölgeyi; Hindistan, Tibet, Horâsân, Sind, Kirmân, Fars, Huzistan, vb. gibi yerleri tanıtılmaktadır.” Mâverâünnehir'in sınır bölgelerinde yazılmış olmasından dolayı eser Horâsân ve Mâverâünnehir hakkında ayrıntılı bilgiler içermektedir.

Hudûdü'l-Âlem'de verilen bazı önemli bilgilerin diğer kaynaklarda bulunması imkânsızdır. Yazarın hiç başka coğrafyalara yolculuk yapmadığı ve el-Mes'ûdî ve İbn Havkal gibi bir seyyah olmadığı anlaşılmakta ve eserde diğer kaynaklar hakkında bilgiler bulunmaktadır. Vermiş olduğu bilgileri geçmişteki yazılı kaynaklardan aldığını belirtmekte; fakat Batlamyus'un coğrafya kitabı haricinde diğer kaynaklardan bahsetmemektedir. Krachkovsky'a göre o, Batlamyus'un kitabının Arapça tercümesinden yararlanmıştır. Barthold'a göre ise, Belhî ya da İstahrî'nin kitaplarının çevirisini kullanmıştır, çünkü onun kitabında İndus ve Mansureh şehirleri hakkında verilen bilgiler İstahrî'nin kitabından alınmıştır. Horâsân ve Tohâristan ile ilgili bölümde ise daha çok

Belhî ve İstahrî'nin etkisi bulunmaktadır.

Doğal olayların anlatımında yazar dikkatli davranmış, farklı topraklar, jeolojik değişiklikler, yerlerin yeniden adlandırılması, ülkelerin sınırları ve siyasi tarihi, halkların kültürleri, din, ekonomik gelişmeler, farklı bölgelerin sakinleri ve gıda ürünlerinin çeşitliliği gibi hususları okuyucularına daha iyi tanıtmaya çalışmıştır. Ürün çeşitleri, bölgelerin doğurganlığı, ticaret, ekonomi, madenler, meslekler, evcil hayvan yetiştiriciliği, vahşi hayvanların tanıtılması, her bölgenin yerli bitkileri ve onların kullanım alanları ve kabilelerin gelenekleri bu kitapta yer alan önemli ve dikkat çekici bilgilerdir. Eser, çeşitli bölgelerde konuşulan şiveler hakkında da özel bir değere sahiptir. Yazar, dağdan veya nehirden bahsetmeden önce onları iki ana ve ferî bölüme ayırmış, yeryüzünün küreselliği, Kuzey Kutbu, Güney Kutbu ve Ekvator'dan bahsetmiştir. Aynı zamanda denizler, koylar, adalar, dağlar, madenler, nehirler, çöller ve diğer coğrafi unsurları önem sırasına göre ele almıştır.

Bu kitap hakkında 1889 yılından önce hiçbir bilgi edinilememiş, Toumansky Buhârâ'da bu kitabı Abdulkayyum el-Hüseyn bin Ali'den el yazması nüshasını almıştır.⁵

Eserde tarihçilerin Bâmiyân şehirlerindeki topluluklar ve bölgelerin farklı özellikleri hakkında verdiği önemli bilgiler bulunmaktadır.

Mû'cemü'l-Buldân

Mû'cemü'l-Buldân, Şehâbuddîn Ebû Abdullah Yâkût bin Abdullah Hamevî tarafından (13. yüzyıl) yazılan ansiklopedik bir eserdir. Yâkût gençliğinde esir iken Bağdat'ta Asker Hamevî adlı bir tacir tarafından satın alınmış ve bir süre sonra serbest bırakmıştır. Daha sonra birçok bölgeye seyahatler yapmış, Haricilerin kitaplarını okuyarak onların mezhebinden etkilenmiştir. Bu yüzden Şam'da yaşadığı bir olay esnasında ölümden kurtulmuş ve oradan kaçarak Horâsân ve Hârizm'e gitmiştir. Cengiz

⁵ Masumeh Rezazadeh Şifa'rüdi, "Hudûdü'l-Âlem'in Tanıtımı", **Daneşnameh Cihan-i İslam**, XII, Tahran, 1393; Bkz. Rıza Kurtuluş. "Hudûdü'l-Âlem", **DİA**, İstanbul, 1998, XVIII, s. 304.

Han'ın saldırısı esnasında da Musul'a, daha sonra da Halep'e kaçmış ve orada ölmüştür.

Tarih ve coğrafya ilimlerinde, Yâkût'un önemli eserleri vardır. Sözdizimi ve diğer edebî teknikler konusunda da eserleri vardır ama bunlar çokta önemli değildir. Bu kitap İslâm kültüründe, coğrafyanın en önemli örneklerini içermektedir.

Eserin kapsamında Batı'da Endülüs, doğuda ise Çin'e kadar dünya kentlerinden 15038'den fazla coğrafi bölge, sadece coğrafi değil ansiklopedik açıdan da önemli ve farklı konular yer almaktadır. Tarih, vilâyetlerin tanıtılması, şehirler, köyler, mahalleler, kuleler, camiler, nehirler, çöller, dağlar ve coğrafi açıdan önemli hususlara dikkat çekilmiştir.

el-Hamevî eserini yazmaya 13. yüzyılın ortasında Merv'de başlayarak altı yılın sonunda Halep'te tamamlamış ve Halep'in emîri Ali bin Yûsuf'a takdim etmiştir. Bu kitap alfabetik sırayla düzenlenen büyük bir coğrafya ve kültür ansiklopedisidir.

el-Hamevî de eserinin önsözünde bu hususu şu şekilde açıklamaktadır: "Kentlerin, dağların, vadilerin, ovaların, köylerin ve yerlerin, anavatanların, denizlerin, nehirlerin, göletlerin ve putların isimlerini içeren bir kitaptır". Bu yüzden eserine Mû'cemü'l-Buldân adını vermiştir.

Yâkût bu eserinde, dünyanın bazı yerel özellikleri, enlem ve boylam bilgileri ile onların daha büyük bir konuma olan uzaklığını belirledikten sonra o bölgelerin ana şehirleri, köyler, tarım ürünleri, büyük ve küçük sanayi, daha önceki yüzyıllarda yaşanmış insanlardan kalan eserleri, onların içindeki önemli şahsiyetleri, orada meydana gelen büyük olayları, yönetecilerin saldırıları, katliamları ve barış antlaşmaları, politik ve dini geçmişi, yerel gümrükleri, hatipleri, şairler, topluluğun eleştirmenleri hakkında bilgiler vermiş ve raviler ile rivayetlerin senetlerini belgeleyen hukukçular, hâkimler ve fakîhlerden elde ettiği bilgileri toplamıştır. Eserde İran ve Horâsân hakkında Arap ve Kuzey Afrika topraklarına oranla daha fazla bilgi verilmiştir.

Onun yazmış olduğu beş bölümlük önsöz de ayrıca değerli bir kitap olarak sayılmaktadır. Önsöz'de gökyüzünü ve coğrafya bilimini anlamanın faydaları, kitabın yazılmasının amacı ve kullanılan coğrafya kaynaklarından söz edilmiş, kaynakların önemi değerlendirilmiş ve sınıflandırmaya tabi tutulmuştur.

Yazar önsözde kimsenin bu kitaptan faydalanmak için kitabın kısaltılmaması ve

özetlenmemesi gerektiğini tavsiye etmekte ve şu ifadeleri kullanmaktadır: “Ömrüm yeterse ona ekleme yapacak ve onu çoğaltacağım. Kendi adıma itibar istemediğim ve onun herkesin eline ulaşması için onu kısaltmadım.”

O bu eseri mütevâzî bir şekilde yazmış ve aynı zamanda onu benzersiz olarak değerlendirmiştir.

Yâkût’un eseri beş bölümden oluşmaktadır:

1. Gökyüzünün genel matematiksel coğrafyası.
2. Yedi iklimin bilimsel açıklaması ve burçlar hakkındaki efsaneler.
3. Diğer coğrafi terimler ve koşullar, Berîd (Posta), Farsang, İl, Köy, Cend, Abad, Sekke vb.
4. Coğrafi fetvalar, ganimet, Hums’un (beşte biri) dini yönetmelikleri.
5. Kentlerin tarihine genel bakış.

Yâkût coğrafi bilgilerin bilimsel olarak önemli olduğunun farkındadır, ona göre dikkatsiz şahısların yaptığı alıntı ve kopyalar yanlış bilgi barındırır; zira herkesin doğru ve düzenli bilgi kaydedenlerin eserlerine ihtiyacı vardır. Ona göre valiler ve yasa koyucuların her şehrin nasıl fethedildiğini ve şehrin haraçlarının nasıl alındığını belirtmesi gerekir. Hadis adamları ise her ilin ünlü bilim adamlarını ve din âlimlerini tanıtmalıdır. Hekimler için ise doğal durum ve havanın bilinmesi önemlidir. Şairler ve kelime akademisyenlerinin de yerlerin, nehirlerin, dağların ve kuyuların isimlerinde yanlışlık yapmaması gerekir.

Batılı yazarlardan Fer’in, ilk defa Yâkût’u Avrupalılara tanıtan araştırmacıdır. Daha sonra Yâkût’un iki kitabının [*Kitâb-ül-Müşterek Vaz’an vel-Muhtelif Sak’an ve Kitâb-ül-Mürâsed el İtila (uzun bir sure herkes bunun Yâkût’a ait bir kitap olduğunu bilmemiştir)*] yayınlanması, burada bahsedilen kitabının da yayınlanmasına yol açmıştır.⁶ Bâmiyân ile ilgili Mû’cemü’l-Buldân kitabında diğer kaynaklara göre bize farklı bilgiler verir, örneğin Ya’kûb b. Leys es-Saffârî’den Bâmiyân’ın yıkıldığını aktarmakta; Bâmiyân

⁶Bkz. Casim Avcı. “Yâkût el- Hamevî”, **DİA**, İstanbul, 2013, XLIII, ss. 288-291. Farsça olan çevrilmiş nüshasının mukaddimesinde. Ebû Abdillâh Şehâbuddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî. **Mû’cemü’l-Buldân**, trc. Ali Naki Menzevi, Miras-i Ferhengi Yayınları, Tahran, 1380.

ve komşu şehirlerin isimleri, bilim ve din adamları hakkında kısa bilgiler vermektedir.

SI-YU-KI Buddhist Records of The Western World (Translated From The Chinese of Hsüan-Tsang A.D.620), Hsüan-Tsang (Xuan Zang) Seyahatnâmesi

Bu eser bir Seyahatnâme olarak coğrafi kaynaklar arasında yer almamasına rağmen toplum hakkında değerli tarihsel ve coğrafi bilgiler içermektedir. Buda öldükten sonra onun mezhebi Doğu ve Güney Asya’da yayılmıştır. Hindistan’dan gelen Budist misyonerlerle Çin’de de bu din yayılma imkânı bulmuş, daha sonra Çin’de Budizm’in güçlenmesiyle Çinli misyonerler de kendi mezheplerinin yayılması için Hindistan ve komşu bölgelere seyahate başlamışlardır.

Bu dini yaygınlaştıran Fasiyan veya Faşıyan (Faxian) MS 399-414’te arasında Hindistan’a giden ilk Budist misyonerlerden biridir; daha sonra Hsüan-Tsang da 629-645’te arasında Hindistan’a giderek Budizm’i yaymaya çalışmıştır. Genellikle bu yolculuklar deniz fırtınaları ve doğal afetlere ek olarak da denizlerdeki gemilere saldıran ve ticari malları gasp eden hırsızlar nedeniyle tehlikeli durumlar da mevcuttu, fakat diğer meşhur yol olan İpek yolu da bu yolculuklarda tercih edilebiliyordu

Bu yol, çöllerin arasından ve en yüksek dağlardan geçmekteydi ve bu dağlar Pamir’in en yüksek zirvesi ve ona bağlı olan Hindukuş dağları veya yerel dilde Bam-ı Dünya idi. Hsüan-Tsang de Hindistan’a yolculuğuna başlayarak farklı bölgelerden geçerken gördüklerini yazmıştır. Çin’e geri döndükten sonra, Hindistan’dan getirdiği Budist metinleri Çince’ye tercüme etmiştir. Hsüan-Tsang’ın Seyahatnâmesi Çin’den Hindistan’a kadar olan sahayı detaylı bir şekilde anlatır, aynı zamanda Batı Göktürkleri, Kuşanlar gibi önemli devletlerden detaylı bir şekilde bahsetmesi ve Kuça, Kâşgar, Taşkent, Turfan, Aksu önemli Türk bölgeleri hakkında bilgiler bulundurması nedeniyle Türk tarihi için önem arz etmektedir. Hsüan-Tsang’ın Seyahatnâmesi Bâmiyân ve onun komşu bölgeleri ile ilgili önemli ve değerli siyasi, kültürel, coğrafi bilgiler vermektedir.⁷

⁷ Kitap ilave Bkz. Zafer Saraç, “Budizm ve Orta Asya: Xuan Zang Seyahatnamesi”, **Tarih Kritik Dergisi**, Volume 4, Issue 2, 2018, ss.6-9; Gürhan Kırilen, “Xuan Zang’ın Orta Asya İzlenimleri”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, cilt: 53, sayı: 1, 2013, s. 63-84.

Bu kitap 1884'te Londra'da Samuel Beal tarafından “*Si-yu-ki Buddhist Records of The Western World*” adıyla yayınlanmıştır. Birçok araştırmacı, tarih ve coğrafya incelemelerinde özellikle Pamir bölgeleri ve Hindistan-Çin yolları ile ilgili olarak bu kitapta yer alan bilgileri kullanmıştır.

TARİHSEL KAYNAKLAR

Tabakât-ı Nâsırî

Delhi şehrinde Büyük Horâsân âlimlerinden el-Cûzcânî tarafından yazılan ve 13. yüzyılın diğer bir değerli eseri de *Tabakât-ı Nâsırî*'dir. Bu kitap Afganistan, İran va daha geniş bakış açısıyla Pakistan ve Hidistan'ın kültürel ve tarihsel ortak mirasıdır, çünkü bu ülkelerin geçmiş tarihlerinden önemli bir bölümünü içermekte ve Hindistan'da İslâm tarihinin en önemli kaynakları arasında sayılmaktadır.

Kâdı Ebû Ömer Osmân bin Seraceddîn Muhammed bin Minhâcuddîn Osmân bin İbrahim bin İmam Abdü'l-hâlık el-Cûzcânî, 658/1260 senesinde bu kitabı tamamlamıştır. O, bu eserini hazırlarken diğer tarihi kitaplardan faydalanmış ve ayrıca gözlemlerini ve tecrübelerini de kullanmıştır. Gurluların veya el-Şensâbânî'nin sarayında çalıştığı, aynı zamanda Moğollardan önceki dönemde birçok tarihsel olayın yakından şahidi olması ve döneminin bilgili kişilerinden bilgiler edinmesinden dolayı eserin önemini daha da arttıran hususlardır.

Eserin yazarı (Ebû Ömer el-Cûzcânî) 589/1193 senesinde Gurluların başkentinde doğmuştur. Gurluların sarayında ünlü ve mertebeli bir kişi olan babası, 582/1186'da Sultan Muizzüddîn tarafından, Lahor'u Gaznelilerden alınması sürecinde Hindistan ordusunun hâkimi (Kâdı) olarak seçilmiştir. Firuzkûh şehrinde 590/1194 civarında sultan Gıyâseddîn Muhammed Gurî tarafından elçi olarak iki kez gönderilmiş; ilkinde Melik Tâceddîn Hârb'a sultanın mektubunu iletmek üzere Sîstân'a gitmiş, ikincisinde ise 592/1196'da Halîfe Nâsır Lidînillâh'a elçi olarak Bağdat'a gönderilmiştir. Fakat Bağdat'a ulaşmadan Mekran'da (bugünkü Pakistan) vefat etmiştir.

Moğolların saldırısından sonra Hindistan'a gitmiş ve orada büyük kâdı ve önemli

sarayın rütbeleri almaya hak kazanmış, Delhi krallarının sarayında yüksek ve büyük bir mevkiye gelmiş, bu dönemdeki gözlemlerini ve duyduklarını güzel bir şekilde kaleme almıştır. 655-658/1258-1260 yılları arasında eserini tamamlayarak, Nâsîrî'd-Din Ebû'l-Mûzaffer Mahmûd bin Sultan el-Tameş'e sunmuştur.

Kâdî el-Cûzcânî eseri yazarken seleflerinin ve çağdaşlarının eserlerinden faydalanmıştır. Arap ve Acem kralları, peygamberler, kralların ve İslâm Halîfeler hakkında edindiği bilgileri yazıp, eserini farklı tabakalara ayırarak siyasi olayları, hayatta olduğu Moğol dönemine kadar uzatmıştır. Kitabın büyük bir kısmında (17. bölümden 22. bölüme kadar) Gurluların tarihi ve Hindistan Sultanlığı ile ilgili bilgi vermektedir. 10. ve 11. yüzyılda hilâfetin doğu sınırlarındaki en güçlü ve bağımsız sultanlık Gurluların devleti idi; yazarın, bu hânedanda terbiye edilmesinden dolayı onlar hakkında yazdığı kısımlarda özel ve saygılı bir tutum içinde olduğu anlaşılmaktadır.

Tabakât-ı Nâsîrî, yazarın Gurlular, Hindistan sultanlığı ve Moğol saldırısının nasıl başladığı ve etkileri gibi çoğu olayı kendi gözleriyle görmesi ve tarihsel itibarlı kaynaklardan faydalanıp güvenilir ve itibarlı kişilerin sözlerine dayanması açısından önemli bir eserdir. Tarihsel olarak *Tabakât-ı Nâsîrî* iki açıdan önemlidir: Yazar, o zamanlarda gerçekleşen olaylara şahittir, haberleri duyduğu ve gördüğü şekilde kaydetmiştir; öte yandan sadece itibarlı kişilerden duyduklarına önem vermiş, çeşitli tarihi kitapları da okuyup inceledikten sonra kullanmıştır. Nihayetinde Hz. Âdem'den başlayarak kendi zamanına kadar gelen olayları mufassal kitabında ele almıştır. Rivayetlere göre önceki kitapları kullanıp, ek olarak kendi gördüklerini ve itibarlı adamların kişilerin anlatılarını da yazmıştır. Örneğin, cümleler de şu ibareler bulunmaktadır: “*itibarlı olan Cemaât şöyle rivayet etmiştir, itibarlı olan hadis âlimleri rivayet etmiştir vb.*”

Daha sonra *Sîret-i Celâleddîn Mengübertî*'nin yazarı da eserinde el- Cûzcânî'den bahsetmiştir. Ona göre el- Cûzcânî, adib ve fazıl bir kişi olması nedeniyle geçmişteki kaynakları iyi bir şekilde kullanmış, *Tabakât-ı Nâsîrî*'nin her yerinde onların isimlerinden bahsetmiştir.

Abdul Hay Habîbî, *Tabakât-ı Nâsîrî*'nin tam metnini karşılaştırmalı bir şekilde incelemiş ve iki cilt halinde yayınlamıştır: 1. Cilt 1949'de Ketta (Pakistan'ın Belucistan

eyaleti'nin yönetim merkezi olan şehir) ve Kabil'de 2. Cilt ise 1954'te Lahor'da ve daha sonra her iki cilt Kabil'de (1963'te) yayınlanmıştır. İran'da da bu kitap tek cilt halinde 1983'te Dünya-yı Kitap Yayınları tarafından yayınlanmıştır.⁸

Bu tez çalışmasında, Bâmiyân'daki Gurlu sultanları ve onların kişilikleri, diğer devletlerle ilişkileri, Gurluların kültürel ve siyasi durumu ve diğer unsurlar hakkında değerli bilgiler vermesinden dolayı *Tabakât-ı Nâsırî*'den de -özellikle Bâmiyân'ın siyasi durumu hakkında- istifade edilmiştir.

Târih-i Utbî (Târih-i Yemînî)

Târih-i Yemînî, Sâ mânîler'in son dönemlerinden Sultan Gazneli Mahmûd'a kadar tarihsel olayların anlatıldığı ve Arapça kaleme alınan bir tarih kitabıdır. Eserin yazarı, Ebû Nasr bin Muhammed bin Abdülcebbâr Utbî'nin, Gazneli Mahmûd'un savaşlarını ayrıntılı bir şekilde anlatması bu olayların yaşandığı süreçte onun sultanın yanında bulunmuş olması ihtimalini güçlendirmektedir. O, eserini Sultan Mahmûd'un valiahdı Celâleddîn'in isteği üzerine yazıp Sultan Mahmûd'un lakabı olan Yemînüddeve ile ilişkilendirerek eserine *Târih-i Yemînî* adını vermiştir.

Yazar, Sâ mânîler'in yanı sıra diğer hânedanların tarihleri; Sîstân emirleri, Halef bin Ahmed el-Saffârî ve kaymakamları, Ziyârîler, Simcûrîler, Al-i Ferîgün, Gurlular, Gercistân hükümdarları, Deylemiler, Hârizmşâhlar Devleti, Afganlar gibi siyasi oluşum ve önemli tarihsel kişiler hakkında da eserinde bilgi vermektedir. Bu nedenle Kitâb-ül *Târih-i Yemînî* Orta Çağ İslam dünyasının önemli kaynakları arasında yer alma özelliğine sahiptir.

Edebî yönden de değerli ve önemli olan eserde, güzel, hoş ve birçok cazip hikâyeler, etkili öğütler, yeni ifadeler, fasih ve makbul şiirler yer almaktadır. Gazneli Mahmûd tarafından Şar isimli Gercistân hükümdarının tutuklanması hikâyesi kitabın en

⁸ Bkz. Minhâc-ı Sirac Ebû Ömer El Osmân Cûcânî, **Tabakât-ı Nâsırî**, der. Abdul Hay Habibi, Dünya-yı Kitap Yayınları, Tahran, 1363, I, ss.1-3; Ebû'l Hassan Mubeyyin, "Tabakât-ı Nâsırî ya Tarih-i İslam ve İran", **Ayeneh Me'rifet Dergisi**, Sayı: 21, 1388, ss.48-59; Bkz. A.S. Bazmee Ansari. "Cûcânî, Minhâc-ı Sirâc", **DİA**, İstanbul, 1993, VIII, ss. 98-99.

güzel hikâyeleri arasında yer alır (Bkz. s. 330).

Bu eserde 10. ve 11. Yüzyıllarda, toplumların düşünce tarzları ve gelenekleri ile ilgili, çeşitli dini ve sosyal konular hakkında referanslar bulunmaktadır.

Daha sonra yazılan çoğu tarihsel kitaplarda *Târih-i Utbî*'den ve Farsça tercümesinden faydalanılmıştır. Farsça tarih kitaplarında *Târih-i Yemînî*'nin tercümesinde bulunan ibareler de aynı şekilde kullanılmıştır.

Bu kitabın bilimsel ve edebî referansları da bulunmaktadır. Bu arada dikkat edilmesi gereken bir nokta da şudur ki; Sultan Gazneli Mahmûd'un iltifatları ve iyiliğini alabilmek amacıyla bazı yazarlar eserlerinde, Utbî gibi Sultan Mahmûd hakkında çok abartmalı (hatta onun yüceliğine tanrı gibi inanarak) bilgiler vermişlerdir.

Gazneli Mahmûd'un saltanatının tarihi olması nedeniyle eser, saray odaklı bir kaynak olarak değerlendirilebilir. Sultan Mesud döneminde kaleme alınan *Târih-i Beyhakî*'de de Utbî'nin eserinde de yer alan bilgiler vardır, ama iki kitap arasındaki tek fark şudur ki; Beyhakî kitabında Gazneli sultanlarına teşekkür ederken tarihi gerçeklerden de bahsetmekten vazgeçmemiştir.

Eser, 603/1207'de Ebû Şârâf Nâsîh bin Zâfâr bin Sa'ad Munş Corfazekanî (Gülpayeganî) tarafından Ebû'l-Kâsım Ali bin Hassan'ın emriyle Farsçaya çevirilmiş ve 603-582 /1197-1207 tarihlerinin olaylarını da bu kitaba eklemiştir (bu bilgiler Batıdaki İran durumu hakkında önemlidir). Tercümenin metni açıklık ve sağlamlık açısından asıl kitapla mukayese edilecek seviyededir. 19. yüzyılda Türkçe'ye de tercüme edilen eser, James Reynolds tarafından Farsçadan İngilizce'ye çevirilip 1223/1808'de Londra'da yayınlanmıştır.⁹

Gazneli ve Gurlu yöneticiler arasındaki ilişkiler hakkında çok kıymetli bilgilerin verildiği eser, etnik grupların kökenleri, İslâmın özellikle Gur bölgesinde yayılması, Bâmiyân ve tam olarak bugünkü Afganistan ve onun şehirleri de dâhil olmak üzere farklı bölgelerin tarihleri açısından da oldukça önemli bir kaynaktır.

⁹Bkz. Settâr Uvdi, "Târih-i Yemînî ya Târih-i Utbî Tanıtımı", **Daneşnameh Cihan-i İslâm**, VI, Tahran, 1393; Bkz. Erdoğan Merçil. "Utbî, Muhammed b. Abdülcebbâr", **DİA**, İstanbul, 2012, XLII, ss. 236-237.

Târîh-i Elfî

Ekber Şah (Hindistan'daki Timur -Babür- hânedanının 3. hükümdarı) saltanatı döneminde (950-1014/1556-1605) Târîh-i Elfî ismiyle hazırlanan bu esere, haklı olarak “İslâm Tarihi’nin Bin Yıllık Ansiklopedisi” adı verilmiştir. Eser, Hk. 993/MS. 1599’da Hekim Ebû’l-Fetîh Gilanî’nin önerisi ve Ekber Şah’ın teşvikiyle, yedi âlim tarafından derlenmeye başlamıştır. Peygamber efendimizin vefatından sonraki 2 yıl Hacı İbrahim Ser Hindî (ö. 1600) ve Mir Şah Fathüllah Şirâzî (ö. 1603), Peygamberin vefatından sonraki 3 ila 35 yıl arası dönem, Hacı Hekim Homâm Gilanî (ö. Hk. 1004/1610), Hekim Ali Gilanî (ö. Hk. 1018/1624) ve Abdülkâdir İbn Mülûk Şah Bedâvunî (ö. Hk. 1004) yazılmıştır. Molla Ahmed Tetevî (ö. Hk. 996/1602) 36. yılın olaylarından Gazan Han egemenliğinin başlangıcına kadar olan dönemi, Asif Han Mîrzâ Kevameddîn Câfâr Beg Kazvinî (ö. Hk. 1021/1627) ise Hk. 997/1603’e kadar devam eden süreci kaleme alıp eseri Hk. 1000/1606’da tamamlamıştır.

Onun raporuna göre Hz. Peygamber’in vefatından (11/632), 1000 yılına kadar İslâm dünyasının genel tarihi hakkında bir kitap yazmak için Ekbar Şah bilim adamları ve tarihçilerden arasından bir heyet görevlendirmiş, eserin hazırlanmasına 993/1599’da başlanmış ve tamamlandıktan sonra *Elfî* veya *Târîh-i Elfî* olarak adlandırılmıştır.

Arap Yarımadası, İran, Hint Yarımadası, Küçük Asya, Kuzey Afrika, Mâverâünnehir ve diğer Müslüman bölgelerinin tarihinin derlenmiş olduğu Târîh-i Elfî’nin, Fars dilinde yazılan en kapsamlı İslâm tarih kitabı olduğu belirtilebilir.

Bu eser, çeşitli olaylar ve farklı konular açısından İslâmî devletler ve milletlerin tarihinin bin yıllık döneminin en kapsamlı kaynaklarından veya referanslarından biridir; ama bu kitap genel eğilimin aksine İslâm Tarihi’nin başlangıcı olarak Peygamberin vefat yılı seçilmiştir. Bu yüzden olayların ne zaman gerçekleştiğini anlamak için kitapta verilen tarihlere 10 yıl eklemek gerekmektedir.

Eserin bir kaç bölümü aşırı detaylı bir şekilde yazılmıştır (Örneğin; Hz. Osmân’ın öldürülmesi, Kerbela olayları ve İmam Hüseyin’in şehit edilmesinin anlatıldığı bölümler). Doğu İslam bölgelerinin (Mâverâünnehir, Kâşgar ve Hint Yarımadası) tarihi olayları açısından verilen bilgiler açısından oldukça yararlı, değerli ve benzersiz bir çalışma olan

Târîh-i Elî'nin başka bir açıdan önemi, Ekbar Şah döneminin resmi belgelerini ve devlet senetlerinin kullanılmasından kaynaklanmaktadır. Yazarlar kitabı derlemek için çeşitli ve sayısız kaynakları kullanmışlardır. Bu kaynakların en önemlileri şunlardır: Ebû Muhammed Ahmed bin A'sam Al-Küfî'nin "*Kitâbü'l-Fütuh*"; Ebû'l Fida İsmail İbn Kesîr'in "*el-Bidâye ve'n-Nihâye*" ve Hândmîr'in "*Habîbu's-Siyer fî Ahbâri Afrâdi'l-Beşer*" adlı eserleri.

Birçok bölümünün Molla Ahmed Tetevî'nin (ö. Hk 996/1602) düzenlemiş olması, eserin bahsi geçen müellif tarafından kaleme alındığı izlenimini uyandırmıştır. Onun çabalarıyla eserin, HK. 36 yılı olaylarından Cengiz Han'ın zamanına kadar olan kısımları 2 cilt olarak düzenlenmiştir.

Tetevî'den sonra eserin yazılma görevi Asif Han Kazvinî'ye verilmiştir. O eserin Tetevî'nin kaldığı yerden Hk. 997 yılına kadar olan yen büyük kısmını yazmış ve eserin karşılaştırılması ve düzenlenmesi işini Abdülkâdir Bedâvunî'nin sorumluluğuna vermiştir. O bir yıl boyunca kitabın iki cildini düzenlemiş ve üçüncü cildinin düzenlemesi işini de Asif Han'a bırakmıştır. Kitap tamamlandıktan sonra Ebûlfezl bin Mübarak Elamî tarafından bir giriş yazılmışsa da *Târîh-i Elî*'nin çoğu el yazmasında bu giriş eklenmiş, sadece Pencap Üniversitesi'nin el yazmasına eklenmiştir.¹⁰

Bu kitapta da Gurlular ve Hârizmşâhlar'ın ilişkileri ve siyasi durumları hakkında önemli bilgiler vardır. Daha önce tanıttığımız bazı kaynakların da kullanılmış olduğu dolayısıyla eserin ayrı bir öneme sahip olduğu hususunun belirtilmesi gerekir.

TABAKÂT-TERÂCİM ESERLERİ (BİYOGRAFİK KAYNAKLAR)

Bu kaynaklarda ünlü adamların, şairlerin ve hocaların yaşamları, çabaları, çalışmaları vb. hakkında önemli bilgiler verilmiştir. Bu çalışmada yararlanılan biyografik kaynakların en önemlileri şunlardır:

¹⁰ Bkz. Seyed Ali Al-ı Davud, "Târîh-i Elî Tanıtımı", *Daneşnameh Cihan-i İslam*, VI, Tahran, 1393; Bkz. Enver Konukçu. "Bedâûnî, Abdülkâdir", *DİA*, İstanbul, 1992, V, ss. 295-296.

Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân

Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân, Ebû'l Abbâs Şemseddîn Ahmed bin Muhammed bin İbrahim bin Ebî Bekr bin Hallikân el-Bermekî el-İrbilî'nin tarafından Arapça kaleme alınan bir eserdir. Akademisyenler, emîrlere, bakanlar, arifler ve şairlerden oluşan 846 kişinin biyografisi harf sırasına göre yazılmıştır. Bazen sadece doğum veya ölüm yılları belirtilirken itibarlı kişilerin bir şiir veya eserlerinden bir metnin verilmesi yeterli olarak görülmüştür.

Eserin önsözünde şu bilgiler verilmektedir:

“Bu eser, tarihin konusuyla ilgili kısa bir yazıdır ve geçmişteki haberlerin bilinmesi için onu toparlamaya başladım, yavaş yavaş ona ekleme yaptım, bu tekniğin kitaplarını inceledim ve bulamadığımı şeyleri hatiplerden aldım. Daha kolay ulaşılması için isimleri alfabetik sırayla sıraladım, kitabı özel bilim adamlarına, krallara, emîrlere ve bakanlara gibi gruplara özelleştirmemiştim, hepsini topladım kitabın uzun olmaması için kısaltarak yazdım.”

Vefeyâtü'l-A'yân hakkında dikkat edilmesi gereken birkaç nokta vardır ve bunlar şu şekilde açıklanabilir:

Eser, İslâm âlimlerinin tarihlerinin yazıldığı Rical'in tekniğinin en önemli kitaplarından biridir. İçeriğinde Sahâbe, Tâbiîn ve Dört Halife'nin yaşamlarından -onların itibarlarından dolayı- bahsedilmemiş ve sadece aralarından birkaç kişi kısaca zikredilmiştir, çünkü yazara göre bu üç grup hakkında diğer eserlerde çokça bilgi verilmiştir. İbn Hallikân 654/1257'de Kahire şehrinde kitabı yazmaya başlamış, 659/1262'de Yahya bin Halid bin Barmak'ın biyografisine ulaşma imkânına sahip olunca Şam'a taşınmıştır. Burada da yazmaya ara verip, 699/1307'de Kahire şehrine geri döndükten sonra çalışmaya devam etmiş ve eserini sonunda 672/1310'da tamamlamıştır.

Vefeyâtü'l-A'yân; Türkçe ile Avrupa dillerinde ve İran ve Mısır'da farklı tarihlerde yayınlanmıştır. Bu eserde en önemli ve en meşhur ekleme kısım olan, 572 itibarlı kişinin biyografisini içeren Muhammed bin Şakr Katbî'nin yazması 764/1402'de *Fuvat al-*

Vefeyât ismiyle eklenmiştir. Deselan tarafından bu kitap 1842-71 yılları arasında İngilizce'ye çevirilmiştir.¹¹

İbn Hallikân Afganistan ve Bâmiyân'ın bilim adamları ve âlimleri hakkında bilgi vermiş ve *Vefeyâtü'l-A'yân*'ı daha sonra diğer eserlerinde de kaynak olarak kullanmıştır. Bâmiyân'ın kültürel durumu ve aynı zamanda itibarlı kişiler hakkında verilen bilgilerin bulunduğu kısımlar, tezde yararlanılan bölümlerdir.

el-Vâfi bi'l-Vefeyât

Salâhaddin Helîl bin Aybek es-Sefedî tarafından kaleme alınan bu eser, İslâm'ın doğuşundan yazarın zamanına kadar yaşamış 14.000'den fazla kişinin biyografisine yer vermiş olup bu alanda en büyük tarihi ansiklopedilerden biri olarak değerlendirilebilir. Yazar tarafından kitabın amacınının geçmişteki haberlerin bilinmesi olduğu belirtilmiştir ve ona göre tarih, zamanın aynasıdır.

Hatîb el-Bağdâdî'nin "*Bağdat Tarihi*" (1071/464) gibi biyografi ansiklopedisinde, İslâm'ın mübarek peygamberinin adı olan Muhammed, Ahmed ve babasının ismi Muhammed olan kişileri daha önce tanıtmıştır. Kitabın ilk dört cildinde Muhammed isimli yaklaşık 2.300 ünlü kişi hakkında bilgiler bulunmaktadır. Diğer ciltlerde ise alfabetik sırayla diğer ünlü kişilerin biyografilerini kaleme almıştır.

es-Sefedî'nin biyografik eserinde kullandığı yöntem, söylenti ve tahlil (analiz) dir. Bu bağlamda, çoğu zaman şairlerin ve edebîyatçıların biyografisini hakkında bilgi verdikten sonra bir şair ve edebiyatçı ozan yazar kendi görüşlerini de ifade etmiştir. Kitabın temel özelliklerinden biri de şairler ve şiirleri hakkında yararlı eleştiriler içermesidir. Şairler arasında ise karşılıklı şiir okunması, yarışma veya anlaşmazlıklar hakkında kesin bir sayı vermenin mümkün olmadığı görülmektedir.

Yazar, eserin derlemesi için 300'den fazla fazla kaynak kullanmıştır ve bu kaynakların en önemlileri şunlardır:

¹¹ Bkz. Murteza Es'edi. *Vefeyâtü'l-A'yân Nöhüstin Ferheng-i Zendeğiname'i ve Elifba'i*, **Tahkikat-ı İslami Dergisi**, Sayı 1 ve 2, 1372, ss.25-42; Bkz. Abdülkerim Özaydın. "İbn Halikân", **DİA**, İstanbul, 1999, XX, ss. 17-19.

Kitâbü'l-Egânî: 10. yüzyıla ait şarkılardan, şiirlerden derlenen ve 20 cildi aşan büyüklükte bir ansiklopedidir. Ebû Ferec el-İsfahânî tarafından derlenmiştir.

Târîhu Bağdâd: Hatîb el-Bağdâdî bu eserinde Bağdat'ın kurulduğu tarihten eserini bitirdiği 450/1058'li yıllara kadar Bağdat'ta yaşayan veya Bağdat'la ilgisi bulunan meşhur kişilerin biyografilerini kaleme almıştır.

Târih-i Medineti'd-Dımaşk: İbn Asâkir'in bu eserinde Dımaşk şehrinin tarihi ve şehir büyüklerinin biyografileri anlatılmaktadır.

Târîhü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîri ve'l-A'lâm: Zehebî'nin 40.000'e yakın biyografinin bulunduğu kitabıdır ve hicrî 622 yılından 700 (1301) yılına kadar olan süreyi kapsamaktadır.

Yazar bu kitapta, tüm beyler ve asiller, Sahâbeler, Tâbiînler, Halîfeler, Mollalar, İmamlar, kâdılar, bakanlar, Kur'an okuyan kişiler, şairler, veliler, bekçiler, akademisyenleri vb. kişilerin biyografilerini yazmış, ayrıca giriş bölümünde kimseyi unutmadığını belirtmiştir.

Büyük bilim adamlarının ahlakı ve kişilik özelliklerinin anlatılması çalışmanın diğer bir önemli özelliğidir. O herkesi en güzel sıfatlarıyla tanıtmıştır, çünkü ona göre biyografi yazarları adalet sıfatına bağlı olmalıdır ve tanıttığı insanları huylu, iyi huylu, iyi niyetli, iyilik yapan, cömert vb. gibi karakterleri hakkında açıklama yaparak anlatmıştır.¹²

Bâmiyân'ın bilim adamları, şairler vb. hakkında da bilgiler bulunmasına rağmen, Bâmiyân şehrinin, yazılmış olduğu İslâm merkezlerinden uzak olması nedeniyle eserde doyurucu bilgiler bulunmamaktadır.

Riyâzü'l-'Ulemâ' ve Hıyâzü'l-Fuzalâ

Safevîlerin son dönemlerinde yaşayan Mîrzâ Abdullah Efendi el-İsfahânî (1066-1130/1672-1736)'nin eseri *Riyâzü'l-'Ulemâ' ve Hıyâzü'l-Fuzalâ*, tabakât-terâcim eserleri arasında yer almaktadır. Yazar, yaşamının önemli bir kısmını seyahatlerle geçirmiştir.

¹²Bkz. İsmail Durmuş. "Safedî", *DİA*, İstanbul, 2008, XXXV, ss. 447-450; Muhammed Kezvinî, *Pejoheşi der Du Ferhengi Sefedî*, Tarih-i Ferheng ve Temedün-i İslami Dergisi, Sayı:15, 1393, ss. 31-54.

Kitabını iki kısma ayırıp, birinci kısmında H. 3. yüzyıldan yazarın zamanına kadar Şîî âlimlerinin, ikinci kısmında dan Sünnî âlimlerin biyografileri yer almaktadır. Şehâbuddîn Mar'âşî Necefî Kütüphanesi yayınları tarafından bu kitap 6 cilt olarak Hk. 1401'de yayınlanmıştır. Eser, Muhammed Bakır Sa'idi tarafından Farsça'ya çevirilmiş ve Astân-i Kuds-i Rezevî Yayınevi tarafından yayınlanmıştır.

Riyâzü'l- 'Ulemâ; edebî ve biyografik kaynaklar ile hem Şîî ve hem de Sünnî yazarlara ait tarihsel kaynakların kullanılmış olmasından dolayı önemli bir eserdir.¹³

ARAŞTIRMALAR

Bu çalışmanın hazırlanması sürecinde modern araştırmalardan da faydalanılmıştır. Bazıları Bâmiyân ile ilgili özel olarak yazılmamış olmasına rağmen, bu eserlerde Bâmiyân ile ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır. Bâmiyân hakkında yapılan en son ve önemli araştırmalar şunlardır:

Pişineh Tarihi ve Asâr-i Bastani-i Bâmiyân (Tanıtım: Bâmiyân Konferansının Makaleleri ve Bildirileri)

Selam adında sosyal ve kültürel bir kurum tarafından Bâmiyân'ın uygarlık tarihi ve önemli tarihsel özelliklerinin tanıtılması amacıyla, 1389/2010'da Bâmiyân'ın tanıtım planı çerçevesinde bir bilimsel toplantı gerçekleştirilmiştir. Birinci adımda İran'da (Kum şehrinde) ve Afganistan'da (Kabil şehrinde) iki toplantı icra edilmiş ve seçilen makaleler 2 ayrı ciltte yayınlanmıştır. İlk cilt "*Pişineh Tarihi ve Asâr-i Bastani-i Bâmiyân*" (Bâmiyân'ın Tarihsel ve Eski Eserleri), 2. cilt ise "*Siyaset ve Hükümet Der Bâmiyân*" (Bâmiyân'da Siyaset ve Devlet) adıyla yayınlanmıştır.

Birinci ciltte, Bâmiyân'ın eski tarihiyle ilgili 14 makale yer almakta, fakat ne yazık ki bu makalelerin çoğunda bilimsel yaklaşımdan yoksun ve gerçekçi olmayan yaklaşımlar

¹³ Efendi İsfahani, Mirza Abdulah, **Riyâzü'l- 'Ulemâ** ve **Hıyâzü'l-Fuzalâ**, Der. Seyed Mahmud Mereşi, Ayetullah Mereşi Necefi Kütüphanesi, Kum, 1403, I, ss.1-9.

mevcut olup eksik olan genel referanslara dair sahte bilgiler verilmektedir.

Makalelerinin bir kısmı ise özellikle Bâmiyân'ın tarihsel coğrafyası daha yakından incelenerek ve dikkatle bir şekilde değerlendirilerek kaleme alınmıştır. Özellikle, “*Bâmiyân'ın Tarihi Coğrafyası*” adlı makale bu açıdan değerlendirilebilir.

Tarih-i Afganistan Bed Ez İslâm

Afganistan'ın tarihçi ve çağdaş yazarı Abdul Hay Habibi'nin Farsça kaleme aldığı bu eser, Kuşan¹⁴ İmparatorluğu'nun yıkılışı ve Afganistan'a İslâm girişinden sonraki 200 yıllık dönemi kapsamaktadır. Eserde Afganistan'ın siyasi, idarî, sosyal, ekonomik durumu vb. konulardan bahsedilmiştir.

Eserin yarısı oluşturan ilk 3 bölümde Afganistan tarihinin farklı dönemleri ve Tâhirîler ele alınmıştır. Kitabın ikinci yarısı olan 4. bölümünde ise Afganistan'ın ekonomik, sosyal, idarî, bilimsel ve edebî durumları ele alınmıştır. Yazar farklı kaynakları kullanmasına rağmen genellikle kendi analizlerini ve değerlendirmelerini yazmıştır. Şiran-ı Bâmiyân ile ilgili bilgiler verilen kısım eserin kısa bölümlerinden biridir ve bu çalışmada bu bölümden yararlanılmıştır. Bahsi geçen bölümde, (İslâm'ın doğuşundan 200 yüz sene sonra) Afganistan'ın durumuna ve İslâm'ın doğuşundan bahseden değerli kaynaklar olan Çinli seyyahların eserlerine önem verilmiştir.

Asar-ı Atikeh-ı Bâmiyân (Bâmiyân'ın Eski Eserleri)

Mr. ve Mrs. Godard tarafından, Bâmiyân hakkında, arkeolojik çalışmalar temel alınarak yazılan bir eserdir. Eser, Ali Ahmed Kehzad tarafından Farsça'ya çevrilmiş ve Kabil Edebî Derneği tarafından 1315/1936'da yayınlanmıştır.

Eserin üç bölümünde de arkeolojik araştırmalar ve bilimsel bilgiler yer almaktadır; 1. bölümde Kehzad tarafından Bâmiyân ile ilgili bir bakış olarak tarihsel bilgiler

¹⁴Kuşan kelimesi hakkında Bkz. Yalçın Kayalı. “Kuşan İsmi, Toplumunun ve Hükümdar Unvanlarının Kökeni Üzerine”, **DTCF Dergisi**, Sayı: 2, cilt: 57, 2017, ss. 1020-1036.

verilmiştir. Bu bölümde Avrupalı araştırmacılar ve akademisyenlerin gözüyle Bâmiyân'ın tarihi, görsel değerlendirmeleri ve eski eserlerinden bahsedilmiştir.

2. Bölümde günümüzde de mevcut Bâmiyân mağaraları, süslemeler ve duvar resimleri ile ilgili tanıtım bilgileri yer almaktadır. Bölümün sonuna mütercim tarafından yatay şekilde bir Buda heykeli resmi ve Bâmiyân ejderhasının hikâyeleri eklenmiştir.

3. Bölümde ise Hâzârâcât bölgesindeki eski yerleşim alanından Dohtâr Padişâh ismiyle fotoğraflar yer almakta ve son sayfalarda ise Bâmiyân hakkında Çinli ve Avrupalılar'ın dikkat çekici notları bulunmaktadır.

Kuşanlar ve Hâzârâlar İle ilgili Araştırmalar

Hac Kâzım Yezdanî bu eserde, geçmişten günümüze kadar Hâzârâların durumlarını sosyal, siyasi ve iktisadi cepheleriyle açıklamış, kısmen de Bâmiyân ile ilgili bilgiler vermiştir.

Bunların dışında Türkçe ve Farsça çeşitli makaleler ve kitaplar özellikle Hazaralar ve Orta çağ dönemine bağlı olarak vardır. Dr. Neslihan Durak'ın kitabı (*Hâzârâlar*), Dr. Bilgehan Atsız Gökdağ'ın makalesi (*Afganistan'da Türklük ve Hazaralar*), Dr. Selim Cöhee'nin makalesi (*İlkçağda Hindistan'da Türk Varlığı*), Dr. Orhan Yazıcı'nın makalesi (*Hâzârâların Menşei İle İlgili Yeni Bir Görüş*), Muhammedî Şarî'nin kitabı (*Bâmiyân Tarih Ostureha*) vb. makalar ve kitaplar kültürel açıdan ve özellikle Bâmiyân'nın milattan önceki tarihi hakkındaki çalışmaları faydaladığımız diğer eserlerdir.

II. BÂMİYÂN TARİHİNE GİRİŞ

Afganistan'ın merkez vilâyetlerinden Bâmiyân; yüksek dağların ortasında yer almaktadır. Karlı ve soğuk kışların yaşandığı şehirde, ilkbahar ve yaz aylarında iklim serin ve ılımandır. Bâmiyân, Kabil'den 230 km uzaklıkta olup nüfus ve büyüme oranı açısından, yaklaşık 400.000 nüfusuyla Afganistan'ın ikinci derecede önemli şehirlerinden biridir.

Bu bölgedeki medeniyetler, geçmişteki sayısız tarihi olaylar ile bağlantılı olarak değerlendirilebilir; Budist tapınakları, stratejik pozisyon, doğal kaynaklar ve şehrin İpek Yolu'nun üzerinde yer alması önemli hususlardır. Bu yüzden her zaman büyük güçler ve yayılmacı devletler tarafından bir ilgi merkezi olmuştur.

Tarihsel, kültürel, bilimsel, siyasi ve dini olaylara dayalı olarak tarihçiler tarafından dünya tarihi dört dönemde incelenir. Bu dönemler şunlardır: Eski Çağ, Orta Çağ, Rönesans ve Modern Dönem. Bâmiyân, son dönemlere kadar Horâsân'a bağlı olduğu, eski coğrafi kaynaklarda da belirtilen bir husustur.

Bâmiyân'ın özellikle eski dönem tarihinin önemli bir kısmının sözlü anlatımlara ve ifadelere dayalı olması bunların tamamen yanlış veya önemsiz olduğu şeklinde yorumlanmamalıdır.

Horâsân'ın tanıtılması hakkında Ebûl-Hasan Ali bin el-Hüseyin bin Ali el-Mes'ûdî şöyle yazmıştır: *“İranlılar kendi memleketlerinin doğu bölgelerini ve etraftakilerini Horâsân olarak adlandırmıştır; Hor kelimesi eski Farsça'da güneş demektir ve bu alanlar güneşin şafağına atfedilmiştir. Horâsân'ın ters tarafına “Her Berân” demişlerdir.”*¹⁵

Ünlü bir seyyah, coğrafya âlimi ve tarihçi Hâfız-ı Ebrû, Horâsân ile ilgili olarak başka bir ibare ve mana belirterek, Hovrâsân'ı Aftab şeklinde (Güneş gibi) ifade etmiştir. Aynı zamanda da bazı yazarların şu ifadeleri kullanmış olduğunu belirtmiştir: *“İki kısımdan oluşan Hovrâsân kelimesinin birinci kısmı olan Hovr kelimesi güneş manasında ikinci kısım ise [Asân] doğu anlamında kullanılmıştır.”*¹⁶

¹⁵ Ebû'l-Hasan Ali bin el-Hüseyin bin Ali el-Mes'ûdî, **et-Tenbîh ve'l-İşrâf**, 2. Baskı, trc. Ebû'l-Kâsım Payendeh, İlmî ve Ferhengî Yayınları, Tahran, 1365, s. 30.

¹⁶ Şehâbüddîn Abdullah b. Lutfillâh b. Abdîrreşîd-i Bihdâdînî-yi Hâfî Hâfız-ı Ebrû, **Coğrafiya-yı Târihi Horâsân Der Târihe Hâfız-ı Ebrû**, der. Ghulam Rıza Verheram, İtilaât Yayınları, Tahran, 1370, s. 10; Bkz. Osman Çetin. “Horasan”, **DİA**, İstanbul, 1998, XVIII, ss. 234-241.

Horâsân kelimesindeki, Âs harfî Âsten veya Âsden filinden türemiştir ve bu fiiller, dönmek, doğmak ve kalkmak anlamına gelmektedir. Bu şekilde Horâsân kelimesi iki kısımdan oluşur; birinci kısmı Hor yani güneş, ikinci kısmı ise Âsân yani doğmak anlamına gelir. Buna göre Horâsân bölgesi güneşin erken doğan veya ortaya çıkan kısmıdır.¹⁷

Belirtilen görüşlere göre Horâsân kelimesinin doğru şekli Hovrâsân'dır; ama zamanla telaffuzda uyumsuzluk ve değişimlerin olduğu anlaşılmaktadır. Tarihçi ve coğrafyacıların doğru değerlendirmelerine göre bu bölgenin coğrafi konumu, Horâsân olarak adlandırılmasının nedeni olmuştur.

İslâm'ın doğuşundan sonra doğu vilâyetlerinin büyük ve önemli bir kısmını kapsayan "Büyük Horâsân"ın popüler ve mütedâvil bir konuma eriştiği görülmektedir. Bundan dolayı Müslüman Araplar, Horâsân'ı ayrı bir bölge olarak görüyorlardı.¹⁸

Horâsân, İslâm bölgelerinin doğu eyaletlerinden biriydi. İslâmî çağdaki genişliği açısından sınırlarının daha küçük olduğu hakkında Guy Le Strange şu bilgileri vermiştir:

“Bu isim (Horâsân) genel olarak Orta Çağ'da, Kavir Lut'un doğu tarafından (Lut Çölü) Hindistan dağlarına kadar bütün İslâm vilâyetleri için kullanılmıştır. Bu şekilde güney'de Sîstân ve Kuhistân veya Qohistân hariç Mâverâünnehir'in tüm bölgelerini dâhil edilmiş, ama daha sonra bu sınırlar daha kesin ve daha küçük hale gelmiş, söylenildiği kadarıyla Ceyhun nehrinin kuzey-doğusu Horâsân'a ait değildi; ama bugünkü Afganistan'ın kuzeybatısı olan Herât ve oradaki tüm yüksek bölgeleri kapsamıştır; aynı zamanda Ceyhun nehrinin yukarısında bulunan Pamir bölgesinin bazı şehirlerinin de yer aldığı ve Horâsân'ın bir parçası olarak kabul edildiği söylenir.”¹⁹

Horâsân'ın sınırları hakkında, tarihçiler arasında anlaşmazlık olduğu

¹⁷ Taki Biniş, “Hezare-ı Şeyh Tûsî”, **Horâsân Eğitim Dergisi**, No. 3 ve 4, 7. Yıl, 1349, s. 69.

¹⁸ Cevad Babek-i Rad, “Nühüstin Pertov-i İslâh der Horâsân,” **Berresihayî Târihi Dergisi**, No 4, 6. Yıl, Setad-i Erteştârân Yayınları. s. 56.

¹⁹ Guy Le Strange, **Coğrafiya-yı Serzeminhaye Hilâfet-i Şerki**, 6. Baskı, trc. Muhammed Erfân, İlmî ve Ferhengî Yayınları, Tahran, 1383, s. 408.

görülmektedir. Ya'kûbî gibi bazı yazarlar Hârizm ve Mâverâünnehir'in, Büyük Horâsân bölgelerinin bir parçası olduğunu belirtmişlerdir.²⁰ İstahrî de, Horâsân'ın kuzey bölümünü Mâverâünnehir ile sınırlayıp, Ceyhun'un güney bölgesini Horâsân olarak adlandırmıştır.²¹

Asârü'l-Bilâd'da da Horâsân hakkında değerli bilgiler vermiştir:

“*[Horâsân] Ünlü bir bölgedir, doğudaki Mâverâünnehir ve batıdaki Kohistân'dır; (Qohistân) en büyük şehirleri, Merv, Herât, Belh ve Nîşâbur'dur.*”²²

Erken İslâm dönemi boyunca Horâsân bölgesi sınırlarının birçok kez değiştiği ve bu durumun tarihçiler ve bilim adamlarının görüşleriyle aktarıldığı bilinen bir husustur. Kimi zaman, bazı coğrafi parçalar ayrı tutulmuş, kimi zaman ise Horâsân'a eklenmiştir. Ayrıca Profesör S. A. Hassan'a göre Horâsân'dan söz edilirken bugünkü Horâsân (İran'da Horâsân vilâyeti, üç vilâyet ismiyle Güney, Kuzey ve Razavî Horâsân eyaletidir) kastedilmemekte, eski Horâsân'ın daha geniş ve büyük olduğu bilinmektedir. Sâsânîler döneminde Horâsân, imparatorluğun sınırları içerisinde yer alan bir bölgeydi.²³

Belirtilen hususlar ile ilgili olarak Ebû Saîd Gerdîzi, Horâsân'ın sınırları hakkında şu bilgileri vermiştir:

- 1- Merv-i²⁴ Şaygân'ın (Şahcahan) sınırı,
- 2- Tohâristan ve Belh'in sınırı,²⁵
- 3- Mâverâünnehir'in sınırı,²⁶
- 4- Herât²⁷ ve Bâdgîs'in sınırı,²⁸

Esasında Büyük Horâsân dört bölümden oluşuyordu ve her bir bölüm

²⁰ Ebûl-Abbâs Ahmed bin İshâk bin Cafer bin Vehb bin Vâzih el-Ya'kûbî, **Kitâbü'l-Büldân**, der. Muhammed Emin Zenâvî, Darü'l-Kütübi'l-İlmiye Yayınları, Beyrut, 1422, (Kitâbü'l-Büldân) ss. 93-97.

²¹ Ebû İshâk İbrahim bin Muhammed el-Fârisî el İstahrî, **Kitâbü'l-Mesâlikü'l-Memâlik**, der. Muhammed Cabir Hinî, el-Heyetü'l-Amet le-Kusurü'l-Sekâfet Yayınları, Kahire, 2004, s. 157.

²² Zekerîya b. Muhammed el-Kazvinî, **Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbad**, trc. Mîrzâ Abbâs Cihângir, der. Mir Haşim Müheddes, Emîr Kebîr Yayınları, Tahran, 1373, (Asârü'l-Bilâd), s. 426.

²³ Muhammed Rıza Kas'sabiyan, “Horâsân ez İslâm ta Künon”, **Meşkat Dergisi**, No. 56 ve 57, Sonbahar ve Kış 1376, s. 256.

²⁴ Türkmenistan sınırları içinde târihi İpek yolu güzergâhı üzerinde kurulan, Karakum Çölü'nde bir vaha şehridir.

²⁵ Afganistan'ın kuzeyinde yer alan eski bir yerleşim yeridir.

²⁶ Orta Çağ'da İslâm uygarlığının geliştiği bölgelerden biri olan Mâverâünnehir'deki Semerkand ve Buhârâ kentleri, önemli kültür merkezleridir.

²⁷ “Horâsân'ın ve bugünkü Afganistan'ın büyük bir şehirdir. Horâsân'daki Herât'tan daha iyi bir şehir değildir.” *Asârü'l-Bilâd*, s. 556.

²⁸ Herât'ın doğusunda bir şehir.

yöneticilerinin ismine bağlı olarak ün kazanmıştır. Bu bölümlerin her birine, Rüb (çeyrek) adı verilmiştir.²⁹

Bugünkü Afganistan³⁰, eski Horâsân'ın büyük bir bölümünü kapsamakta olup sınırları içinde yer alan en önemli Horâsân şehirlerinin bazıları şunlardır:

Herât, Bâdgîs, Gercistân³¹, Gur³², Bâmiyân³³, Belh, Cüzçân³⁴, Tâlekân³⁵, Meymene³⁶, Şubûrgân³⁷, Andhoy³⁸, Tohâristan³⁹, Semangân⁴⁰ ve Hûlm⁴¹.

²⁹ Ebû Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî, **Zeynü'l-Ahbâr**, der. Abdul Hay Habibî, Dünya-yı Kitap Yayınları, Tahran, 1363, s. 211.

³⁰ Bkz. Harita 1.1.

³¹ Afgan Türkistanı sınırları içinde yer alan târihi bir bölgedir. Batısında Herât ve Gur şehirleri bulunmaktadır.

³² “Herât ve Gazne arasında bir vilayettir, abad ve dört tarafı dağ ile çevrili, havası soğuk ve Herât eyaletinden oraya girebilir. En büyük şehri Firuzkûh'tür.” Asârü'l-Bilâd, s. 498)

³³ Bugünkü Afganistan'ın merkezinde bulunan bir şehirdir.

³⁴ Cüzçân vilâyeti veya Cevzcân vilâyeti, Afganistan'ın kuzey kısmında yer almaktadır.

³⁵ Afganistan'ın Tahar vilâyetine bağlı bir şehirdir.

³⁶ Afganistan'ın kuzeyinde, Faryâb vilâyeti'nin merkezi olan şehir.

³⁷ Cüzçân Vilâyeti'nin merkezi şehridir.

³⁸ Andhoy ya da Andkhui, Afganistan'da, Faryâb vilâyeti'nde yer alan bir şehir ve ilçenin ismidir.

³⁹ Baktriya ya da Tohâristan, Hindukuş Dağları ve Ceyhun nehri arasında yer alan, merkezi bugünkü Belh şehri olan ve o dönemki adı Bâktrâ/Bâlhika/Bâhdî olan, Afganistan sınırları içindeki eski bir bölgedir.

⁴⁰ Samangan vilâyetine bağlı bir şehirdir.

⁴¹ Afganistan'ın Belh vilâyetine bağlı bir şehirdir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ESKİ ÇAĞ'DA BÂMIYÂN

Afganistan'ın yazılı tarihi Ahameniş (Pers) İmparatorluğu dönemiyle başlar. Bu hanedanın kurucusu Büyük Kiros'tur. Onun saltanatı esnasında ilk kez yazılı olarak, farklı nedenlerle çeşitli bölgelerin ve ünlü kişilerin isimleri kaydedilmiştir. Böylece Afganistan tarihinin başlangıcı MÖ. 550 olmaktadır.⁴² Eski çağlardan itibaren Bâmiyân'da farklı kavim ve kabileler yaşamışlardır.

1.1 . TARİHSEL İSİMLER

Eski Çağ'dan itibaren tarihi eserlerde Bâmiyân'ın isimlerinin kaydedildiği görülmektedir. Bazı anlatımlara ve coğrafi kaynaklara göre Bâmiyân, Avesta kitabında farklı isimlerle zikredilmiştir.

Avesta'nın 3. kitabında (Vendidad veya Videvdat), coğrafya hakkında değerli bilgiler verilmiştir. Bu kitapta bugünkü Bâmiyân şehrinden, "Honeyre-s Bâmi", "İran-a Viceh", "Henire-h Bâmi" ve "Vernay Çargüş" bölgelerinin bir parçası olarak bahsedilmiştir.

Mehdizadeh Kabilî, eserinde İran Viceh ile ilgili şu bilgileri vermiştir:

“Zerdüştlarin kutsal kitabı olan Avesta’da, Afganistan’ın tarihsel coğrafyasında Zerdüşt’ün doğum yeri olarak İran-a Viceh (Aryanların ana diyari) kaydedilmiştir. Vendidad’ın ilk bölümü Fargard’da⁴³ 16 Aryan şehrinden bahsedilmiştir: Başında Aryanların ilk yerleşim yeri olarak İran-a Viceh’in ismi yer almıştır. Ondan sonra Soğdeh (Soğdianâ⁴⁴), Mürü (Merv),

⁴² Ahmed Ali Kehzad, **Afganistan Der Pertov-ı Tarih: Müstemel Ber 114 Güftar-ı Tarihi az sühen Peragenihayı Radyo Afganistan**, Metbe’eyı Devleti Yayınları, Kabil, 1346, (Afganistan Der Pertov-ı Târih), ss. 118-119; Bkz. Mehmet Saray, **Afganistan ve Türkler**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1987, ss. 20-23.

⁴³ Vendidad beş bölümden veya beş Fargarddan oluşur.

⁴⁴ Soğdianâ, Orta Asya'da geniş bir tarihi ve coğrafi bölge. MÖ 6. Yüzyılda Soğdianâ adı, İran halklarından

Bohdî (Belh), Nysâneh (Belh ve Herât arasındaki bölgeler), Heriveh (Herât), Ve'eh Kerteh (Kabil⁴⁵), Ürvah (Reveh yani Pektika⁴⁶ bölgesi veya Gezne ya da Tûs⁴⁷), Henen'ta veya Veh'rekan (Gürgen, Gorgan veya Cürcan⁴⁸), Heravitî (Arğandâb ya da Kandehar⁴⁹), Ha'etü Ment (Hilmend⁵⁰ Vadisi), Regâ veya Rağeh (Bedehşân'daki⁵¹ Rağ bölgesi veya Rey⁵²), Şâher veya Çâher ya Kâher (Gezni ya Şahrud⁵³), Vârnâ veya Veren (Bâmiyân), Hept Hindü (Pencâp⁵⁴) ve Rângeh ya Rengâ (yeri belli değil) şehirlerine işaret edilmiştir.”⁵⁵

1.1.1. Honeyre-s Bâmi (خَيْرْت بامی) ve Henire-h Bâmi (هنیره بامی)

Kaynaklardaki ilk şekliyle Honeyre-s Bâmi hakkında *Bundahišn*⁵⁶'da şu bilgiler yer almaktadır:

“O günde Tuştârâ⁵⁷ (yağmur) yağmaya başlayarak evrenin yarısını suyla doldurmuş ve dünyayı yedi ülkeye bölmüştür. Ortada bulunan ülke Honeyre-s olarak adlandırılır; bu ülke diğer ülkelerden (6 ülke) büyüktür. Süveh Hovrâsân (Doğu) taraflarında yer almaktadır, Erzeh Hâverân (Doğu)

Soğdlar'ın yerleşik olarak yaşadıkları bölgeyi nitelemektedir.

⁴⁵ Kabil, Afganistan'ın başkenti.

⁴⁶ Paktika Afganistan'ın 34 vilâyetinden biridir.

⁴⁷ Tûs, Toos, Tous, Tus veya Tûs olarak bilinen, eski Yunanca Susia olarak bilinen Razavî, Horâsân eyaletinde yer alan bir eski şehirdir.

⁴⁸ Eski adı Astarâbâd olan, İran'ın kuzey doğusunda yeralan Gülistân eyaletinin yönetim merkezi konumunda bulunan şehirdir.

⁴⁹ Argandab ilçesi, Afganistan'ın Kandehar vilâyeti'ne bağlı olan 16 ilçeden biridir.

⁵⁰ Hilmend Nehri, Afganistan'ın güneybatısı ile İran'ın doğusunda bulunan bir nehirdir.

⁵¹ Bedehşân vilâyeti Afganistan'ın 34 vilâyetinden biridir.

⁵² Rey veya Şehr-i Rey, İran'ın Tahran eyâletine bağlı bir şehir.

⁵³ İran'ın Semnan Eyâleti'nde bulunan bir şehir.

⁵⁴ Hindistan'ın kuzey batısında ve büyük Pencap Bölgesi'nde yer alan bir eyâlettir.

⁵⁵ Mehdi Zadeh Kabilî, **Horâsân Bözürg, Mehd-ı A'in-ı Zardüş**, Novend Yayınları, Meşhed, 1381, ss. 89-90.

⁵⁶ 9. yüzyılında yazılan eser Orta Farsça veya Pehlevî dili'nde (Sâsânîler zamanında konuşulan İran dili). Bundahiş olarak da geçmektedir. Yazarı Ferenbak'tır. Bundahişn, Avesta'nın bir bölümüne verilen addır. Eserde, temel veya yaratılış anlamında olup uzay ve dünyanın yaratılışı sürecini ve sonucunu eski kaynaklara bağlı olarak anlatılmaktadır.

⁵⁷ Avesta'da bahsedilen Yağmur Tanrıçası.

tarafında, Nimrûç (Nimrûz-Güney) , Feredzeleş ve Vidzeleş tarafında, Rubreşt ve Verücreşt, Epâhtâr (Batı) tarafında yer almıştır. Honeyre-s'in tam ortasında Fârâhkert Okyanusu yer almış ve onun etrafını kapsamıştır. Rubreşt ve Verücreşt'in arasında bir dağ olduğundan dolayı kimse onun üzerinden başka ülkeye geçemez ve Honeyre-s bu ülkelerin arasında daha iyi ve daha güzeldir. Ehrimen⁵⁸ özellikle bu ülkede çok zarara sebep olmuş; zira bu ülkede Keyânîlerin⁵⁹ ve cesurların çıktığını görmüş ve Zerdüştlük dini oradan başlıyarak başka ülkelere yayılmıştır. Soşiiant⁶⁰ da oradan çıkacak ve Ehrimen'i aciz kılarak güzel bir yaşamı başlatacak. ”⁶¹

Yedi ülkenin, İslâm dönemi yazmalarında yedi iklime bölünmüş olduğu görülmektedir. Cemşid Pişdadî'den⁶², kaynaklarda yedi ülkenin hükümdarı olarak bahsedilmektedir.

“Cemşid bin Hârmeh bin Nâk'han yakışıklı ve çok güzel bir yüze sahiptir. Taberî Tarihi'nden el-Makdisî'nin rivayetine göre o, Tahmuras'ın kardeşidir ve yedi iklimi elinde tutmuştur. ”⁶³

İslâmî dönemde ilk kez Ebû Mansûr, şahnâmesinin mukaddimesinde yedi iklim hakkında şu bilgileri vermiştir:

“...Birinci ülkeye Erzeh, ikincisinin Şâbeh, üçüncüsünün Feredzeleş, dördüncüsünün vidzeleş, beşincisinin Verberest, altıncısının Dörcerest ve yedincisinin ise dünyanın ortasında olan Honeyre-s olduğunu söylemiş ve biz şu anda Honeyre-s Bâmi'ndeyiz ve padişâhlar ona İranşehir diyor. ”⁶⁴

⁵⁸ Zerdüştlük inancında, kötülük ve karanlıkları temsil eder. Zerdüştlüğün ifade ettiği mutlak ikicilikte, iyilik ilkesi ya da tanrısı olan Ahûra Mazda ile sürekli bir mücadele ya da savaş hali içinde bulunan kötülük ilkesi ya da tanrısı.

⁵⁹ İran'ı Pişdadîlerden sonra MÖ 900-775 yılları arasında yöneten Zerdüşt hânedan. Keyânî hükümdarları Zerdüştlük'ün kutsal kitabı Avesta'da ve İran'ın ulusal destanı olan Şehnâme'deki dini ve milli kahramanlardır.

⁶⁰ Zerdüştlük'te ahir zamanda geleceğine ve dünya kurtaracağına inanılan kişidir.

⁶¹ İbrahim Pur Davud, **Yaştha**, İntişarat-ı Encüman-ı Zerdüştiyan-ı İran Yayınları, Mumbai, 1308, (Yaştha), I, s. 433. ve bkz. Cûzcânî, I, ss. 135-136.

⁶² Pers mitolojisi, Avesta ve Şahnâme 'ye göre İranlıların ilk hânedanıdır.

⁶³ Cûzcânî, I, ss. 135-136.

⁶⁴ Muhammed Emin Riyahî, **Hezar-ı Firdevsî (Macmueh Makalat-ı Danişmendân-ı İran ve İran Şenasan-ı Cihan Der İsfahan Be Münasebet-ı Hezarümin Salgerde Tevellüd-ı Firdevsî** (Devlet Abad/

Henire-h Bâmi, Avesta’da geçen Aryan bölgelerinin isimlerinden biridir ve bu Bâmi ismi çoğunlukla “parlak” olarak tercüme edilmiştir. Avesta’nın Vendidad kitabında parlak Henire-h, Parlak Hilmend Nehri, parlak Aryan’ın toprağı ve Parlak Cemşid isimleri hakkında şu şekilde övgü ifadeleri kullanılmıştır:

*“Parlak Henire-h’in memleketini övüyorum, parlak Hilmend Nehri’ni övüyorum, Aryan memleketini övüyorum. Parlak Cemşid’i övüyorum...”*⁶⁵

Henire-h ile birlikte bahsedilen Hilmend Nehri bugün Afganistan’ın merkezinde yer alır ve kaynağı Bâmiyân’ın dağlarındadır.

1.1.2. Öparsen veya Öparisen (اپارسن)

Avesta’da Hilmend Nehri ve Hindukuş dağları alanında yer alıp Öparsen ya da Öparisen adıyla yazılıdır. Bu isim Pehlevî metinlerinde “Kartal’ın uçmaktan daha aciz olduğu yerler” şeklinde geçmektedir (Kartal ne kadar da yükseğe uça bu bölge daha yüksektir).

Avesta’da açık olarak Öparsen’in dağlarında Herirud Nehri, Hilmend Nehri, Belh Nehri ve Merv nehirlerinin varlığından bahsedilmiştir. Şüphesiz bu nehirler ve kaynakları, Afganistan’ın merkezindeki Baba ve Hindukuş Dağları’ndadır.

Altı nehir, Baba ve Hindukuş Dağları’ndan kaynağını alır ve yukarıda zikredildiğine göre dört nehre ilaveten Kabil Nehri de bu dağlardan akmaktadır. Bahedilen dağların ve nehirlerin konumu Afganistan haritasına bakılırsa açıkça görülebilir. Hindukuş ve Baba’nın dağlık bölgeleri, Afganistan ve komşu ülkelerin hayat damarlarıdır.

Avesta’yı tanıtan İbrahim Pur Davud, Pehlevî metinlerindeki kanıtları açıklarken Bâmiyân’ın dağlarında Öparsen ya da Öparisen’in yer aldığını belirtmektedir.⁶⁶

Karlarla kaplı olmasından dolayı Öparsen Dağı, Hindukuş ve Baba Dağları’nın

İsfahan), Müessese Motale’at İslâmi Daneşgah-ı Tahrân ve Daneşgah-ı Mc Gill Yayınları, Tahrân, 1389, ss. 192-193.

⁶⁵ James Darmesteter, **Mecmûe Kevân-i Zerdüşt (Vandidad)**, 2. Baskı, trc. Musa Cevan, Dünyayı Kitap Yayınları, Tahrân, 1384, ss. 257-259.

⁶⁶ İbrahim Pur Davud, **Ferheng-i İran-ı Bastan**, Daneşgah-ı Tahrân Yayınları, Tahrân, 1356, (İran-ı Bastan), s. 304.

özellikleri tamamen uyumludur.⁶⁷ Bâmiyân'ın nehirleri tarihte her zaman dikkat çekmiştir ve kaynaklarda bu hususta zengin bilgi malzemesi yer almaktadır. Mutahhar bin Tâhir Makdisî, *Kitâbü'l-Bedvâ ve't-Tevârîh*'te şu bilgileri vermektedir:

*“Bâmiyân dağlarından dört nehir kaynaklanır, biri Hindistan bölgelerine gider, ikincisi Merv nehrine gider, üçüncüsü Belh'e gider ve dördüncüsü de Sîstân'a gider ve fazlası ise Zereh gölünde toplanmaktadır...”*⁶⁸

1.1.3. Veren, Verne veya Vercam Kerd (ورن یا ورنه)

Bazı araştırmacılara göre Vercam Kerd şehri Belh sınırları içinde yer almıştır; çünkü tarihte Bâmiyân ve Belh birbirine bağlıydı. Coğrafi açıdan da Verne, Vercem Kerd veya Veren şehri bugünkü Bâmiyân'da yer almıştır; çünkü mağara kazılması için Bâmiyân'ın dağları uygundur. Belh'in dağlarının bu özelliğe sahip olmamasından dolayı Vercem Kerd'in özelliği bugünkü Bâmiyân ile benzerlik göstermektedir.

“Ey Cem! (Cemşid) dört tarafı bir at boyunun meydanı büyük bir mağara yapmalısın; orada küçük ve büyük hayvanlardan, halkın farklı ırklarından, köpeklerden, kuşlardan vb. kırmızı ateşi de koymalısın.”⁶⁹

Bazı araştırmacılar Veren, Verne veya Vercem Kerd'i İran'daki şehirler olan Gilan ve Deylem ile ilişkilendirmişse de, temel olarak bu yerler Avesta'daki bölgeler ile uyumlu değildir. Bâmiyân'ın Zâhhâk ve Gölgüle gibi büyük şehirlerin de yer altı kalıntıları bulunmuştur.

1.2. BÂMİYÂN KELİMESİ

Eski şiirlerde ve Avesta ve Hinduizm'in kutsal metinleri olan Vedalarda Aryanların önemli özellikleri hakkında bilgilerin olduğu gözlenmektedir. Bu şiirler, coğrafi bölgeler hakkında sözlü bilgi kaynaklarıdır. Hinduların şiir kitapları, Veda adıyla

⁶⁷ İran-ı Bastan, s. 304.

⁶⁸ Mutehhar bin Tâhir Makdisî, *Kitâbü'l-Bedvâ ve't-Tevârîh*, trc. Muhammed Rıza Şefi'i Kedkenî, Ageh Yayınları, Tahran, 1374, II, s. 598.

⁶⁹ Darmesteter, s. 81.

anılan dört kitaptır ve Rig Veda en eski şiirlerindendir. Hindikuş'un Güney nehirlerine Aryanların yerleştiği devirlerde Rig Veda ortaya çıkmış ve yavaş yavaş başka bölgelere yayılmıştır. Buna bağlı olarak güney ve güneydoğu Hindikuş'un yamaçları, onların (Rig Veda) yayılmaya başladığı alanlardır. Şüphesiz Belh bölgesi, Hindikuş veya Belh kuzeyinde, Aryanların eksik ve kayıp şiirleri ortaya çıkmıştır; bu yüzden bazı yazarlar bunların Bâhlikâ ya da Bohdî şiirleri olduğunu belirtmektedir.⁷⁰

Bu şiirler sahip olduğu dini niteliklerinin yanında da coğrafi bilgiler de barındırır. Bâmiyân, Bâhter ve Belh isimleri *Rig Veda* kitabında olmamasına rağmen, şiirler Hindikuş bölgelerinde yazıldığı için bu şehirlerin farklı isimleri bulunmaktadır. Örneğin Veda şiirlerinin yer aldığı Aterveda isimli bir kitapta, Bâhlikâ kelimesi Belh yerine kullanılmıştır. Bu ad, Mahabharata⁷¹ ve klasik Sanskritçe edebiyatına da geçmiş ve Avesta'da Bohdî veya Bahdy olarak yer almıştır.

Pehlevî edebiyatında (Orta Farsça) Bâmiyân'dan Bâmikân adı ile bahsedilmektedir⁷² ve bu kelime parlak anlamına gelir.⁷³ Budizm dininin önemli merkezlerinden olan Bâmiyân, Belh'e yakınlığından dolayı Ferruhî-yi Sistânî gibi yazarlar tarafından Belh-i Bâmi olarak isimlendirilmiştir. Bâmik kelimesi ise Pehlevî edebiyatına Bâmi şeklinde geçmiştir.⁷⁴ Pehlevî edebiyatında parlak anlamına gelen Bamik kelimesi Behl (بہل) ile beraber kullanılmış, bu kelime Aterveda kitabında Belhikâ şeklinde anılarak Belh kelimesinin Bâmik sıfatı ile kullanılması amaçlanmıştır.

Bundahişn'de ve Orta Farsça'da Bâmiyân kelimesi, eski şekli olan Bâmikân olarak, Mûsâ Horenli'nin kitabında ise Şir-i Bâmikân olarak geçmektedir. Araştırmalara göre sonraki dönemlerde "K" harfinin yerine "İ" harfi kullanılmıştır.⁷⁵

Bâmiyân coğrafi konum olarak, 67 derece 29 dakika 41 saniye doğu boylam ve 34

⁷⁰ Arthur. A. Macdonell, **A History of Sanskrit Literature**, D. Appleton and Company Yayınları, Londra, 1900, s. 45.

⁷¹ Mahabharata veya Mahābhārata eski Hindistan'da Sanskritçe yazılmış en önemli iki destanından biridir. Diğeri, Ramayana'dır. Mahabharata Destanı'nda ilk önce görülenler, Vishnu inancının egemen olmadığı zamanların baş tanrıları Vedik tanrılar, İndra, Agni, Soma ve diğerleridir.

⁷² Pur Davud, İran-ı Bastan, s. 304.

⁷³ Abdul Hüseyin Noşin, **Vajeh Namek: Ferheng-i Va'Jehayı Düşvar-ı Şahnâme**, Mu'in Yayınları, Tahran, 1385, Bâmi Kelimesinin Altında.

⁷⁴ Pur Davud, İran-ı Bastan, s. 304.

⁷⁵ Joseph Marquart, **İranşehir der Coğrafiyayı Batlimiyus**, trc. Maryam Mir Ahmedi, Tehuri Yayınları, Tahran, 1383, (İranşehir der Coğrafiyayı Batlimiyus), s. 211.

derece 33 dakika 22 saniye kuzey enlemi ile Hindukuş ve Baba merkezi arasında yer almaktadır.

MS. 1. yüzyılda, ilk kez Çinli tarihçi Yanc Hu, Bâmiyân isminin yerine "Hanc" ya da "Han" ismini kullanmış ve daha sonra Çinli seyyah Xuan Zang (Hsüan-Tsang), Bâmiyân'ın tarihi ve coğrafi konumu ile ilgili bilgi veren ilk yazar olmuştur. Xuan Zang'dan sonra Çin kaynakları ve edebiyatında Bâmiyân, "Fan Yang" veya "Fan Yan" olarak adlandırılmıştır ve bunlar, bugünkü isme oldukça yakındır.⁷⁶

Hsüan-Tsang, Bâmiyân'da bulunduğu sıralarda, bölgede Budizm dini yayılma sürecindeydi.⁷⁷ Hindistan'a yakınlığı nedeni ile heykel mimarisi de bu bölgeye geçmiştir (Hindistan'da Budistler tarafından, MÖ 50'li yıllardan MS 700'a kadar heykel mimarisine önem verilmiştir). Bâmiyân'da Buda heykellerine dair örneklerin olması bu mimarinin Bâmiyân'a da geçtiğinin bir göstergesidir. (Ne yazık ki, 2000 yılında Taliban tarafından bu heykelleri tamamı yıkılmıştır.) Bu heykelleri gören Xuan Zang, mevcut durum karşısında şaşkınlığını gizlememiştir. Batıda ilk defa (1700) İngiliz oryantalist Thomas Heyd bu heykellerden bahsetmiştir.⁷⁸

Hsüan-Tsang'a göre:

“Bâmiyân doğudan batıya kadar iki bin Ley⁷⁹ uzunluğundadır ve karla kaplı dağların arasında yer almaktadır. Oranın sakinleri, vadiler arasında ve dağ uçurumlarının küçük köylerinde yaşıyorlar... Bâmiyân'ın merkezi iki dağın tepesinin birbirlerine zıt olduğu yerde bulunmaktadır. Bu dağların arasında güzel ve yeşil bir vadi vardır. Bu şehir 7 ley uzunluğundadır, oralarda buğday çok geç yetişmektedir, soğuk ve düşük hava olduğundan dolayı meyve ve çiçek çok azdır. Yeşil ve geniş otlaklara sahip olduğu için

⁷⁶ Elhame Meftah, **Coğrafiya-yı Târih-i Belh ve Ceyhun**, Pejuheşgah-ı Olum-ı İnsani Yayınları, Tahran, 1376, ss. 286-287.

⁷⁷ Budizm, Kuşan İmparatorluğu döneminde (MS. 1.-3. yüzyıllar) özellikle Kanişka'nın dikkati ve desteği ile daha da güçlenmiştir. Begrâm, Kandahar, Bâmiyân, Bağlan, belh ve daha sonra Mâverâünnehir'in birçok bölgesinde Budizm yayılma imkânı bulmuştur.

⁷⁸ Clifford Edmund Bosworth ve diğerleri, **Târih-ı İran (Cambridge Üniversitesi'nin Araştırmaları)**, Trc. Ehsan Yarşater, Emîr Kebir Yayınları, Tahran, 1383, II, 2. Bölüm, s. 40

⁷⁹ Bir Çin leyi, 265 metredir.

oralarda keçi, koyun, at ve inek otlatılmaktadır. Bâmiyân halkının âdet ve örfü, kaba ve serttir ayrıca deri ve yünlü kıyafetler giymektedirler. Kurallar, hat ve kâtip hattı ve madeni paraları açısından Tahar şehiriyle benzerlik göstermektedir. Bu iki şehrin dilleri biraz farklı olup simaları birbirine benzer, inançları ve düşünceleri ise komşuları karşısında daha büyüktür.”⁸⁰

Bâmiyân’ı ziyaret eden başka Çinli seyyah Houei Tche Ao ise şehir hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Yünlü, deri ve yapraklı gömlek giyerler. Bâmiyân’ın üretim ürünleri koyun, at ve pamuktur. Bütün millet, kavim başkanları ve padişâh, kendi canlarını vatan için verir. Dindar insanları ve tapınaklar çok fazladır. İki ana tasavvuf ve mukaddes tarikatı vardır, diğer tarikatlar da bu ikisinden birini takip eder.”⁸¹

Kaynaklara göre Bâmiyân, Moğol saldırısına kadar Hindistan ticaret yolu üzerinde bulunması nedeniyle büyük bir öneme sahip olmuştur. Sâ mânîler ve Gazneliler dönemlerinde, devletlerin sikke bastırdığı şehirlerinden biri de Bâmiyân’dı.⁸² Fakat Yâkût el-Hamevî, *Mû’cemü’l-Buldân*’da, Bâmiyân’ın Ya’kûb Saffârî tarafından yıkıldığını belirtmektedir. Diğer coğrafi eserler ve vekayinamelerde bu hususu destekleyen herhangi bir bilgi bulunmamaktadır

Bâmiyân, dağlık bir bölgede olduğundan dolayı büyük bir şehir değildi ve sadece dini bir merkez olma işlevi görüyordu.⁸³

1.3. ESKİ DÖNEMDE BÂMİYÂN’IN SAKİNLERİ

Eski dönemde bu dağların etrafında (Bâmiyân) Turan kavimlerinden Sâyin isimi bir halkın yaşadığı rivayet edilmekte ve Avesta’nın Farvârdin Yaşt kitabında onlar

⁸⁰ Hsğan Tsang, **SI-YU-KI Buddhist Recorda of The Western World (Translated From The Chinese of Hiuen Tsiang A.D. 620)**, trc. Samuel Beal, Trübner and Co., Ludgate Hill, Londra, 1884, I, ss. 49-52.

⁸¹ A. Godard ve J. Hackin, **Asar-ı Atikeh-ı Bâmiyân**, trc. Ahmed Ali Kehzad, İsmailiyan Yayınları, Kum, 1372, ss. 171-173.

⁸² Clifford Edmund Bosworth ve diğerleri, ss. 324-328.

⁸³ Meftah, s. 289.

Fravâşi⁸⁴lerinden dolayı övülmektedir.⁸⁵ Sinduht ismi (Sâyin Duht) Sâyin kavminin kızı veya Sâyin bölgesine bağlı anlamlarına gelir. Sinduht, Şahnâme’de Kabil padişâhı olan Mehrab kabili’nin eşi ve Rüdabâ’nın annesinin (Rüstem’in annesi) ismi olarak kullanılmıştır ve *Yaşt* kitabında Kabil’e yakın olan Sâyin bölgesinin dereleri ve dağlarından da bahsedilmektedir.⁸⁶

Burada Turani ve Sâyin kavmi ile başka kavimlerden de bahsetmek gerekiyor. Avesta’da Sâyin ile birlikte iki büyük kavminden daha bahsedilmiştir; *Farvârdin Yaşt* kitabının 144. bölümünde Seyrim (Sermet) ve Dâhî kavimlerinin isimleri geçmektedir.⁸⁷

Turan adı, İran’ın doğusundan uzak bölgeler ve Tur kavimlerinin ikametgâhını ifade etmek için kullanılmış, birçok yazar Tur’u Türkler ile eşleştirmiştir. Farvârdin Yaşt’ın 143-144. bölümlerinde Turan; Sâyin, Sal’m ve Dâhî gibi başka isimlerle beraber geçmektedir.⁸⁸

Bahsi geçen bu memleketlerin isimleri, Fereydün’ün (Feridun) ünlü hikâyesini hatırlatmaktadır.⁸⁹ (O dünyayı kendi oğulları -Sal’m, Tur ve İrac- arasında,’a paylaştırmıştır)

Ebû Ali Muhammed Bel’amî, *Târih-i Tâbarî*’nin tercümesinde şu bilgileri vermektedir:

“O (Fereydün) üç oğula sahiptir, en önemlisi Tur veya Tuc adıyla [bilinir], ortanca oğul Sal’m ve İrac en küçüğüdür. Fereydün hayattayken dünyayı oğulları arasında bölmeye çalışıp Türk, Hazaran, Çinistan ve doğu bölgelerini Tur’a verip onu Fangür diye adlandırmış, batı bölgeleri, Rum, Rus ve Suğlab, Azerbaygan, Arran [Kafkasya] ve Kerec’i tamamen Sal’m’a verip [onu] Kayser veya Gayser diye adlandırmıştır. Dünya’nın ortasındaki bölgeler diye bilinen İranşehir adıyla, Basra, Bağdat, Vasit, Pars, Hicaz ve

⁸⁴ Zerdüştlük’de bireyin kendi varlığından önce ve kendi varlığının dışında sahip olduğu bir üst ruh ya da öz. Bazı kaynaklara göre bu tanım tanrılar ve melikler için de geçerlidir.

⁸⁵ Pur Davud, *Yaşt*, II, 97. ve 126. Sayı. s. 82 ve 99.

⁸⁶ Pur Davud, *İran-ı Bastan*, s. 309.

⁸⁷ Pur Davud, *Yaşt*, II, 144. Sayı. s. 82 ve 108.

⁸⁸ Pur Davud, *Yaşt*, II, ss. 108-109.

⁸⁹ Pur Davud, *Yaşt*, II, s. 52.

Yemen'i tamamen İrac'a vermiştir."⁹⁰

El-İsfahânî de, *Târîhu Sînî Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiyâ*'sında bu konuyu ele almıştır.⁹¹

Tarih kitaplarında bazı kayıtlar bulunmasına rağmen Tur ve Sal'm kavimleri ile memleketleri ve sınırlarının belirtilmesi pek kolay değildir. Bu konuda Ebû Ca'fer Muhammed bin Mûsâ el-Hârizmî, *Mefâtîhu'l-Ulûm* kitabında; "*Genel olarak Ceyhun veya Amuderya nehri, İranlılar tarafından Turan'ın sınırları olarak belirtilmiştir.*"⁹² Cümlesini kullanmaktadır.

Avesta'da Sal'm veya Sar'm memleketi, Sayrem (Sirim) olarak geçmektedir. Sayrem kelimesinin Sal'm ya da Sar'm kelimesinden alındığına şüphe yoktur; fakat bu memleketin coğrafi konumunun tam olarak tespitinde sorunlar vardır. Tarihçiler tarafından bu memleket genel olarak Rum, Rus, Alan, Batı, Doğu bölgeleri ve Avrupa olarak zikredilmiştir; fakat Joseph Marquart ve birçok oryantalist Sarmât kabilesinin Sal'm kavminden geldiği görüşündedirler.⁹³

Bazı araştırmalarda Sayremlilerin [(Sirim) veya Sarmât, Sarmân vb.] İskitlerin soyundan geldiğinden ve eski dönemde Afganistan, İran'ın doğusu ve Orta Asya'nın bazı kısımlarında İskitlerin (Skythler, Sakalar) varlığından bahsedilmiştir. İskitler, doğu İran'ın epik şiirlerinde (Afganistan) Tur ve Turanlılar olarak ünlü olmuş ve doğu İranlıların (Afganistan) milli epik şiirlerinde, onların savaşlarının ve kavgalarının hikâyeleri yer almıştır.⁹⁴ Muhammed Hasan Han, İskitler'in Tatar ve Türklerin soyundan geldiğini öne sürmektedir.⁹⁵ Seyrim ve Sarmât'ın aynı şeyi ifade ettiği birçok araştırmacı ve oryantalist tarafından zikredilmiş ve *Farvârdin Yaşt*'da (143-144) bahsedilen dört

⁹⁰ Ebû Ali Muhammed Bel'emî, *Tercüme Târih-ı Tâbarî*, 2. Baskı, der. Muhammed Taki Bahâr, Tabîş Yayınları, Tahran, 1353, ss. 148-149.

⁹¹ Hemza el-İsfahânî, *Târîhu Sînî Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiyâ*, trc. Cefer Şü'âr, Bünyad-ı Ferheng-i İran Yayınları, Tahran, 1343, s. 33.

⁹² Ebû Ca'fer Muhammed bin Mûsâ el-Hârizmî, *Mefâtîhu'l-Ulûm*, der. Abdul Âmir Asem, Dar'ül-Menâhil Yayınları, Beyrut, 1428, s. 113.

⁹³ Marquart, İranşehir der Coğrafiya-yı Batlimiyus, s. 189.

⁹⁴ Abdul Hüseyin Zerinkub, *Târih-ı Merdüme İran*, Emîr Kebir Yayınları, Tahran, 1383, I, s. 17.

⁹⁵ Muhammed Hasan Han Etimâd el-Saltâneh, *Dü'rar el-Tican fi Târih-ı Beni Aşkân*, der. Nemet Ahmedi, Atlas Yayınları, Tahran, 1371, (Dü'rar el-Tican), s. 812.

memleketin İran'ın doğusunda yer aldığı belirtilmiştir. Sâyin Bölgesi'nin yerini belirtmek neredeyse mümkün değildir. Bölgesinin Çin memleketine bağlı olduğu şeklindeki Darmesteter'in görüşünün kabul görmediğinin belirtilmesi gerekir.

Bunların dışında Dâhi veya Dâhae kavimleri de eski dönemlerde (Zardüş'tün zamanı) Afganistan'da yaşamışlardır. Ghulam Muhammed Ghubar bu konuda şu bilgileri vermiştir:

*“Sîstânî kabileleri Gercistân'a girdikleri zaman önceki isimleri olan Dâhi veya Dâha'yı kaybetmemiş ve yeni konağa yerleşerek kendi isimlerini koymuşlar ve her yeni dalda kendi isimleri olan Dâhi kelimesini başına koymuşlardır. Dâhi Zângi, Dâhi Çöpan, Dâhi Folad, Dâhi Mirdad vb. Dâhi kabileleri Sîstân'ın en eski göçebeleridir.”*⁹⁶

Bugün bile Dâhi Zângi (Day Zângi), Bâmiyân'da yaşayan Hâzârâ kabilelerinden birinin ismi olarak varlığını sürdürmektedir. Dâhi memleketleri hakkında eski Yunan tarihçilerin Dâhae veya Dâha isimlerini kullandıkları belirtilmektedir. Sanskrit⁹⁷ dilinde, Dâsa olarak geçerek bu isim Aryan kelimesinin karşıtı olarak kullanılmaktadır. Berossus'a göre Büyük Kiros'un son savaştığı kavimlerden biri Dâhiler'dir.⁹⁸

Diğer bir Yunan tarihçisi Lucius Flavius Arrianus 'Xenophon', Dâhilerin III. Darius ve Kodomannus'un (d. MÖ 380 - ö. MÖ 330) ordusunda ok atan biniciler olduğundan bahsetmiştir.⁹⁹

Zerdüş'te *Farvârdin Yaşt* üzerinde çalışmalar yapan ve değerli bilgiler veren Christensen, oryantalistlerin söylentilerinin tam doğru olmadığını ve bahsi geçen isimleri taşıyan yerlerinin tam olarak belirlenmesinin imkânsız olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁰

Eski dönemde, Belh ile Sîstân arasında ve muhtemelen Bâmiyân'da da İskitler'in mevcudiyetinden bahsedilebilir. Ghubar, Büyük Kiros'un öldürülmesi hakkında şu bilgileri vermiştir:

⁹⁶ Ghulam Muhammed Ghubar, **Afganistan Der Mesire Târih**, Nehzet Yayınları, Tahran, 1375, (Afganistan Der Mesire Târih), s. 156.

⁹⁷ Sanskritçe, Hint-Avrupa dil ailesinin Hint-İran koluna bağlı en eski yazılı dildir.

⁹⁸ Arthur Emanuel Christensen, **İran Der Zaman-ı Sâsânîyan**, 5. Baskı, trc. Râşid Yasemi, Sedayı Muasır Yayınları, Tahran, 1385, (İran Der Zaman-ı Sâsânîyan), s. 2.

⁹⁹ İran Der Zaman-ı Sâsânîyan, s. 2.

¹⁰⁰ Pur Davud, Yaştâ, II, ss. 52-58.

“Büyük Kiros, Babil¹⁰¹ istilasından sonra Afganistan tarafına gitmiş, ama Kapisa şehrinde İskitlerin kollarından olan Dâhi kabilesi tarafından öldürülmüştür.”¹⁰²

Tarihi ve coğrafi kaynakları incelediğimizde, Bâmiyân'ın tarihi geçmişindeki üç büyük uygarlık olan İskitler, Budist veya Kuşanlar ve daha sonra İslâm uygarlığının, bölge üzerinde büyük bir etkisinin olduğunu görebiliriz. Bu medeniyetlerin her biri hakkında genel bilgiler verip, bu tez çalışması açısından daha önemli olan üçüncü uygarlığı daha dikkatli ve ayrıntılı bir şekilde inceleyeceğiz.

1.4. İSKİT UYGARLIĞI

Kaçarlar¹⁰³ döneminin önemli tarihçisi Muhammed Hasan Han, Bâmiyân ile ilgili olarak şu ifadeleri kullanmıştır: “Bâmiyân Afganistan’ın büyük vilâyetlerinden biridir; Büyük İskender ordusunu çektiği bu bölgeyi o zaman Derâb Saka olarak adlandırmıştır.”¹⁰⁴

"Derab Saka" İskitlerin büyük bir kabilesidir. Sahib Nazar Moradi bu kabile hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Derâb Saka, Gandhara¹⁰⁵ ve Bâktria¹⁰⁶’da uzun süre önce yerleşen bir kabiledir. Ulaştırma, ticaret ve çeşitli işletmelerle meşgul olmuşlardı ve Ceyhun nehri yolunda gemiler ile Hârizm, Bâktrialılar ve Kaspiyan sahilleri sakinlerine önemli malzemeler aktarıyorlardı...”¹⁰⁷

Başka bir yazar da kendi araştırmasında bu ismi zikreder ve şöyle yazar:

“Besus, Ahameniş İmparatorluğu’nun son başkomutanı, III. Darius’dan sonra bir

¹⁰¹ Babil ya da Babylon, Irak'ın başkenti Bağdat'ın güneyinde yer alan bir eski şehirdir.

¹⁰² Ghulam Muhammed Ghubar, **Coğrafiya-yı Târih i Afganistan**, 2. Baskı, Meyvend Yayınları, Kabil, 1377, (Coğrafiyayı Târihi), II, s. 157.

¹⁰³ Kaçar Hânedanı, İran'da aslen Azerbaycan Türkleri olan Kaçarlara mesnup Kovanlı kolu tarafından kurulmuş ve 1794-1925 yılları arasında hüküm sürmüş devlettir.

¹⁰⁴ Etimâd el-Saltâneh, Dü’rar el-Tican, s. 813.

¹⁰⁵ Gandhara (Gandara-Kandahar ile karıştırılmaması gerekir), Kuzey Pakistan ve Güney Afganistan'ın geniş bir bölgesidir. Eski Hindistan'daki Mahajanapada Krallığı ile birlikte tanılmaktadır. Başkentinin Pelaver vadisinde ve Kabil nehrinde olduğu tahmin edilmektedir.

¹⁰⁶ Diğer adıyla Tohâristan, Hindikuş Dağları ve Amuderya arasında yer alan ve merkezi Belh olan verimli topraklarıyla tanınmış eski bir ülkedir.

¹⁰⁷ Sahib Nezer Müradi, **Kabil Der Gozergâh-ı Târih**, Tacikistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Yayınları, Duşanbe, 1379, s. 52.

süre Büyük İskender karşısında direnmiş ve Bâktria'daki "Ap Saka" veya "Derâb Saka" kabilesine sığınmıştı."¹⁰⁸

Sad Darvaze¹⁰⁹ (yüz kapılar) kentinde Büyük İskender, askerleriyle konuşmasında İskitlerin farklı kabilelerinin bugünkü doğu İran'da o dönemde yaşadığı hakkında önemli ve aydınlatıcı ifadeler kullanmıştır. Bu konuşmalar *Târih-ı İran-ı Bastan*'da (İran Eski Tarihi) şöyle geçmektedir:

*"Bu insanların ahvali ve davranışları vahşi hayvanlar gibidir. Onlar tuzağa düşürüldükten sonra evcil olmaları uzun zaman sürecek. III. Darius'un tüm varlıklarını ele geçirdiğim gibi konuşuyorum ama öyle değildir. Gürgen, Nabarzen'in elinde, Besus Bâktriya'yı almıştır ve hâlâ bizi tehdit ediyor. Soğdianalılar, Dâhiler, Massagetler, İskitler, Hindistanlılar hâlâ bize itaat etmiyorlar; geri döndüğümüzü görünce adım adım bizi takip ederler. Bu insanlar bir millettir, çünkü onlar için yabancıyız ve onların ırklarından değiliz; hatta eğer yerli yöneticileri en kötü yöneticiler dahi olsa halk onlara itaat etmeyi daha şerefli sanıyormuş..."*¹¹⁰

Bu bölgelerde İskitler (Farsçada Sakalar) de kendi hayatlarına devam etmişlerdir. Saka (veya İskitler) kelimesinin bazı şehirlerin isimleriyle bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır. Bu konuda Minorskiy, *Hudûdü'l-Âlem*'in kenar boşluklarında şu bilgileri vermektedir:

*"el-Ya'kûbi'nin kitabının yerler listesindeki "Segel Kend"; İstahrî bu şehrin, Bağlan ve Velvalç arasında bir yerde olduğunu kaydetmiştir..."*¹¹¹

Burada şehrin adı hakkında (Segel Kend) hatalı bir ifade kullanıldığı görülmektedir. Kelimenin doğru şekli Saga Kend'tir. Saga kelimesi Saka kabilesine bağlı,

¹⁰⁸ Perviz Recebi, **Hazarahay-ı Gömşüde**, 2. Baskı, Tûs Yayınları, Meşhed, 1383, IV, s. 37.

¹⁰⁹ Hecatompylos (veya Sad Darvaze), Horâsân'ın batısında yer alan eski bir şehirdir. MÖ. 200'dan itibaren Part İmparatorluğu'nun başkenti olmuştur. Yunanca Hecatompilllos kelimesi, 100 kapı anlamına gelir. Bu ad, dört kapıdan daha fazlasına sahip olan şehirlere Yunanlılar tarafından verilmiştir.

¹¹⁰ Hasan Pirniya, **Târih-ı İran-ı Bastan**, Dünya-yı Kitap Yayınları, Tahran, 1375, II, s. 1637-1639.

¹¹¹ **Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib: Minorskiy'in Ekleri**, der. Vladimir Feodoroviç Minorskiy, trc. Mir Hüseyin Şah, Kabil Üniversitesi Edebiyat Bölümü Yayınları, Kabil, 1342, s. 180.

Kent kelimesi ise şehir anlamlarına gelmektedir. Bugünkü Tale ve Berfek¹¹² ilçesinde eski şehrin kalıntılarının olduğu bölge için “Sakan” ismi kullanılmakta ve bu ismin İskitlerin ismiyle yakın bir ilişkisinin olduğu görülmektedir.

Abdul Hay Habibi Dâhhâk, Zâhhâk veya Zohâk¹¹³ kelimelerinin temel olarak Sahak ve Sakalarla (İskitlere) ilişkili olduğunu belirtmektedir. Bugün Bâmiyân'da Zâhhâk şehrinin kalıntıları bulunmakta ve onun (Zâhhâk) hükümdarlığı ile ilgili birçok efsane ve hikâye zikredilmektedir.¹¹⁴

Böylece, Bâmiyân medeniyetinin ilk kurucularının İskitler olduğu sonucuna varılabilir. Zâhhâk kentinin özellikleri ile ilgili birçok yazılı kanıt bulunmuş; bazı yazarlara göre de Sâsânî İmparatorluğu döneminde Zâhhâk ve Çehil Bürcâ kentleri onarılmıştır. Fakat bu bilgiye çok itibar edilmediği görülmektedir, çünkü Sâsânîler Bâmiyân'da politik açıdan güçlü bir konumda değillerdi. Bununla beraber bazı yazarlar Kehzad gibi Zâhhâk şehrinin de Sâsânîler tarafından kurulduğunu kaydetmişlerdir.¹¹⁵

Bâmikân adı, Seleukos İmparatorluğu ve Helenistik dönemde Pâmizâd¹¹⁶ şekline dönüşmüştür. Baba Dağları'nın güneyindeki Behsud, Gazne ve Day Zangi bölgeleri kaynaklarda Parapamizus adıyla anılmıştır. Bu kelime, (Pamizad, Parapamizus, Paropanisadai) Bâmiyân bölgesinin ötesi anlamına gelmektedir. Büyük İskender, bu bölgeye girdiğinde sakinleri tarafından ciddi bir direnişle karşı karşıya kalmıştır.¹¹⁷

Richard Nelson Frye, *İran Kültürü'nün Altın Çağı (Asr-ı Zerin Ferheng-ı İran)* adlı eserinde şu önemli noktalara değinmektedir:

“Hindukuş Dağları'nın batı tarafı C. Batlamyus ve başka eski yazarlar tarafından “Paropanisadai” olarak adlandırılmıştır. Belki de bu kelime muhtemelen Avesta kelimesinin kökeni olan Uparisaina'dan (Öparsen)

¹¹² Afganistan'ın Baglan vilâyeti'ne bağlı olan 16 ilçeden biridir.

¹¹³ İran mitolojisinde şeytani bir figür. Avesta gibi eski İran Zerdüşî metinlerinde "Azi Dahaka" olarak da geçmektedir. Bu metinlere göre Zohak, Ehrimen'in oğlu ve Ahura Mazda'nın düşmanıdır.

¹¹⁴ Abdul Hay Habibi, **Afganistan Bed Ez İslâm**, Afsun Yayınları, Tahran, 1380, s. 131.

¹¹⁵ Ahmed Ali Kehzad, *Afganistan Der Pertov-ı Târih*, s. 384.

¹¹⁶ Bâmiyân'ın ötesi anlamına gelir.

¹¹⁷ Muhammed Hasan bin Ali Etimâd el Saltâneh, **Tetbik-ı Lüğat-ı Coğrafiyayi Kedim ve Cedid-ı İran**, Emîr Kebir Yayınları, Tahran, 1363, (Tetbik-ı Lüğat) s. 87.

gelmektedir ve bu bölgelerin durumuna (yüksek dağlar) göre kelimenin manasına (Kartal'ın uçmaktan daha aciz olduğu yerler) yakındır. Buranın batı Hindistan ve doğu İran ile sınırı vardır, ama bu bölgelerde Hint kültürel etkisi daha güçlüdür. Bu bölgelerin en önemli alt bölümleri şunlardır: bugünkü Kabil'in kuzeyindeki vadiler, Begrâm, Vardak ve Lovger vadileri. Bu dağlık alanların çevresinde Budist tapınakları ve diğer Budist anıtları mevcut olduğundan dolayı, burası bir Budist merkezidir. Yedinci yüzyılda (HK. 1.yy), Budizmin etkisi özellikle bu bölgelerin doğusunda kaybolmuş ve yerine bir Hindu tarikatı olan Şiva gelmiştir; ama Bâmiyân'ın dağlarında ve vadilerinde Budistlerin varlığı uzun süre devam edip hocalarının sözlerini yorumlamayla meşgul olmuşlardır. İslâm kaynaklarına göre Bâmiyân'da bir Budist tapınağı, Ya 'kûb b. Leys es-Saffârî tarafından yıkılmıştır. Bu olay 257/870'te meydana gelmiştir; bunun nedeni ise sınırlarda Budizm'in faaliyetlerinin devam etmesidir."¹¹⁸

Maurya imparatoru Çandragupta'nın saltanatı sırasında, Büyük İskender'in kumandanlarından I. Seleukos Nikator, İndus Nehri¹¹⁹nden geçip Hindistan'a saldırmıştır. Seleukos Çandragupta karşısında başarısız olmuş ve geri çekilmiş, Gandhara'nın büyük kısmını (Kabil'in çevresi) terk etmek zorunda kalmıştır. Bu savaştan sonra Hindistan ve Afganistan'ın bir parçası Maurya İmparatorluğu'nun hâkimiyet sahasına dâhil edilmiştir.

Seleukos İmparatorluğu'nun zayıflamasıyla beraber, Hindistan'daki Maurya İmparatorluğu'nun etkileri Afganistan'ın iç bölgelerine kadar varmıştır. Kabil ve Bâmiyân işgal edilmiş ve böylece Maurya'nın en güçlü kralı Büyük Asoka zamanında (MÖ 273-232 arasında), Budizm Afganistan'ın doğu ve güney kısımlarında yayılma imkânı bulmuştur. Bâmiyân bölgeleri de MS 1. yüzyıldan itibaren coğrafi durumu nedeniyle Budizm'in etki alanına ve giderek en büyük Budist merkezlerinden biri haline gelmiştir.¹²⁰

¹¹⁸ Richard Nelson Frye, **Asr-ı Zerin Ferheng-i İran**, 2. Baskı, trc. Mes'ûd Receb Niya, Süreş Yayınları, Tahran, 1363, s. 62.

¹¹⁹ Pakistan'ın en uzun nehridir.

¹²⁰ Murteza Ravendî, **Târih-ı Ectema'i İran**, 2. Baskı, Negah Yayınları, Tahran, 1382, I, ss. 243-248.

1.5. KUŞAN İMPARATORLUĞU

Ahameniş, Seleukos ve Maurya İmparatorlukları'nın çöküşünden sonra Afganistan, Kuşan hâkimiyeti dönemine kadar bir süre Feodalizm veya derebeylikle yönetilmiştir. Kuşanlar giderek güçlenip, yerli yöneticileri de mağlup ettikten sonra büyük ve güçlü bir hükümet kurmuşlardır. Onlar daha önce kuzey Afganistan'da (bugünkü Orta Asya'da) yaşıyorlardı ve bölgede yaşayan diğer kabilelerle sürekli olarak savaş halindeydiler. Bazı tarihçilere göre onlar yaklaşık MÖ 165 yılında Çin civarındaki Kâşgar'da yaşıyorlardı; bir süre sonra yaklaşık MÖ 70 yılında Seyhun ve Ceyhun nehirlerinden geçerek Bâktria'yı ele geçirmişlerdir. Aynı zamanda kuzey Afganistan'ın büyük kısmı ile Tohâristan, Bâktria, Belh ve Bâmiyân gibi şehirleri kontrol altına almışlardır. Kısa süre sonra Hindukuş Dağları'ndan geçerek (MÖ 137) Yunan-Bâktria Krallığı'nı Hindistan sınırına kadar geri püskürtmüşlerdir.¹²¹

Yüeci kabilelerinin bir kolu olan Kuşanlar, Çin'in kuzeybatısında Moğolistan sınırında yaşadıkları dönemde Hiung-nu'ların baskıları nedeniyle Seyhun ve Ceyhun bölgelerine göç etmek zorunda kalmışlardır. Ancak yine Hiung-nu'lara mukavemet gösterememişler ve MS 1. yüzyılda Ceyhun'dan geçerek Belh ve Tohâristan'ı ele geçirmişler, bir süre sonra da bütün Afganistan ve Kuzey Hindistan'a kadar ilerleyip bu bölgelere hükmetmişlerdir. Kurmuş oldukları güçlü krallıkların en önemlileri şunlardır: Kucula Kadfiz, Vime Kadfiz ve Kanişka. Kaşmir tarihinde bu isimler Huşka, Cuşka ve Kanişka olarak kayıtlıdır. Bu hânedanın ikinci kralı Yan Kaou'ya Çinliler, Çin ismini vermişlerdir.¹²²

1.5.1. Yüeciler

Yüeciler, Çin'in Gansu¹²³ eyâletinde yerleşmiş olan göçebe bir çöl kabilesidir.

¹²¹ Romila Thapar, *Târih-ı Hint (Hint Târihi)*, trc. Hümayun Seneti Zadeh, Edyan Yayınları, Kum, 1386, I, ss. 121-145.

¹²² *Lüğatnâme-i Dihhudâ*, Yan Kaou Çin isminin altında.

¹²³ Çin'in kuzeybatısında yer alan önemli bir eyâlettir.

Diğer kabilelerin saldırısından dolayı MÖ 140-170 arası batı bölgelere kaçarak İli¹²⁴ nehri havzasına yerleşmişler ve İskitleri mağlup edip, onları Hindistan ve İran ülkelerine sürmüşlerdir. Daha sonra Belh'i ele geçirmiler ve bundan yaklaşık yüz sene boyunca kaynaklarda onlardan nadiren söz edilmiştir. Muhtemelen bu süreçte Yüecilerin beş kabilesi birleşmiş ve en önemli kabilelerden birinin adı olan *Kushan*, onların milli adı olmuştur.¹²⁵ Clifford, Kuşanların Türk olduğunu belirtmektedir.¹²⁶

Pandit Cevahirlal Nehru da Yüecilerin kökeni hakkında şu bilgileri verir: *"Kuşanlar, aslında Moğolların soyundandır veya onlarla birleşmişlerdir. Galiba Kuşanların başkentinden Moğolistan'a daimi bir gidiş-dönüş yolu mevcuttur."*¹²⁷

Bu kabileler, Kuzey Afganistan'da beş kabile halinde örgütlenmişlerdir. Bu durum uzun süre devam etmiş ve her kabile kendi başkanı tarafından yönetilmiştir. Sonunda Kuşan başkanı başka kabileleri de kendi hakimiyeti altına almış ve kendini Kuşan Krallığı olarak tanıtmıştır. Kuşan kelimesi tarihte ilk kez bu dönemde kullanılmıştır. Birinci ünlü kral Kucula Kadfiz, MÖ 40 yılında Hindukuş Dağları'ndan geçerek Kabil, Kapisa ve Gazne'yi işgal etmiş ve Kuşanlar'ın güçlerini daha da arttırmıştır.¹²⁸

Kuşan kralı kısa bir süre sonra doğuda İndus Nehri'ne batıda ise bugünkü Horâsân'a ulaşip Yunan-Bâktria Krallığı'nın bakiyelerini ortadan kaldırmıştır. Aynı zamanda Afganistan'da büyük bir krallık kurmuş ve kendi zamanında *Dindar* ve *Gökyüzünün Oğlunun Şâhenşâhı* lakaplarıyla ünlü olmuştur. Ondan sonra tahta geçen oğlu Vime Kadfiz'in döneminde Kuşanların sınırı Gang nehrine kadar genişlemiş ve ekonomik ve politik ilişkiler kurmak amacıyla Roma'ya temsilciler göndermiştir.¹²⁹

Kuşan Devleti'nin en güçlü kralı olan Kanişka¹³⁰, başkenti kuzey Hindukuş'tan

¹²⁴ Orta Asya'da Kazakistan ve Uygur Özerk Bölgesi'nin batı bölümlerinden geçen bir nehir. Kâşgarlı Mahmûd'un Divan-ı Lügati't Türk'ünde, İla'dan bir ırmak adı olarak bahsedilmektedir.

¹²⁵ Azizü'l-Allah Bayat, *Târih-ı Tetbiki-yı İran Ba Keşverhayı Cihan: Ez Mad Ta İnkıraz-ı Silsile Pehlevî*, 2. Baskı, Emîr Kebir Yayınları, Tahran, 1384, s. 36.

¹²⁶ Mary Louise Clifford, *Serzamin ve Merdüm-ı Afganistan (The Land and people of Afghanistan)*, trc. Murteza As'edi, İlmî ve Ferhengî Yayınları, Tahran, 1368, s. 138.

¹²⁷ Pandit Cevahirlal Nehru, *Negahi Be Târih-ı Cihan (Glimpses of World History)*, 14. Baskı, Trc. Mahmûd Tefezûli, Emîr Kebir Yayınları, Tahran, 1387, I, ss. 177-178.

¹²⁸ Basir Ahmed Devletabadî, *Şenasnâme Afganistan*, 4. Baskı, Erfan Yayınları, Tahran, 1387, s. 318; BK. Salim Cöhce, *İlkçağda Hindistan'da Türk Varlığı*, Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, Malatya, (Ocak-Haziran) 2001, I, s.16-19.

¹²⁹ Devlet Abadi, s. 318-322.

¹³⁰ Kanişka faaliyetlerinden bilgi için Bkz. Yalçın Kayalı. "Hindistan Kuşan İmparatorluğunun yükselme

güney Hindukuş'a taşınmıştır; kendi devletinin merkezi ise kışın Peşâver¹³¹ yazın ise bugünkü Kabil'e yakın olan Begrâm (Kapisa) bölgeleriydi. Kanişka zamanında (MS 120-160 arası) Kuşanların sınırları Hindistan'daki Mathura'dan kuzey Ceyhun'a kadar (Fergâna¹³², Kâşgar¹³³ ve Hotân¹³⁴) genişletilmiştir. Kanişka'dan sonra oğulları Hindistan'ın verimli bölgelerinde yaşamayı daha uygun bulmuşlardır. Sonuç olarak, Hint milletinin arasında kendi özelliklerini kaybetmişler ve hânedanın son kralı da Hindistan'da kaybolmuştur. Kuşanlar Afganistan'a yaklaşık olarak 180 yıl boyunca hükmetmişlerdir. Onlardan sonra uzun bir süre güçlü bir devlet ortaya çıkmamış ve bir kaç küçük yerel Emîrlik kurulmuştur.¹³⁵

Kuşanlar döneminde Afganistan'da yeni bir medeniyetin tohumları atılmıştır. Heykeltraşlık sanatı bu hânedanın çabalarıyla oldukça gelişmiştir (Kuşanlar döneminin anıtları ve 35-53 metre uzunluktaki Bâmiyân putları Taliban tarafından tahrip edilmiştir). Nihayetinde bu hânedanın hâkimiyeti MS 220 civarında son bulmuş ve bu durum bir dönemin kültürel ve sanatsal gelişiminin sonu olmuştur.

Kuşan hâkimiyetinin Afganistan'ın ortasındaki dağlık bölgede kurulması bu bölgelerde Budizm etkisinin genişlemesine sebep olmuştur. Budizm özellikle Türk kabileler arasında daha belirgin olmuş, Aryan kabileleri ise daha ziyade Zerdüşî dinini takip etmiştir.¹³⁶

Rivayetlere göre Kuşanlardan sonra Afganistan'da Sâsânî İmparatorluğu'nun yanı sıra yerel devletler hüküm sürmüşlerdir; MS 5. yüzyılda Eftalit veya Ak Hun İmparatorluğu hâkimiyeti döneminde Bâmiyân ve Gur dağlarında Budizm dini ve uygarlığı daha da güçlenmiştir. Gazne, Uruzgan¹³⁷, Kandehar ve Hâzârâcat¹³⁸ bölgelerinin

dönemi ve Kral Kanişka (MS 78-99)", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Sayı: 2, cilt: 55, 2015, ss. 189-204.

¹³¹ Pişaver Pakistan'da, Hayber-Pahtunhva eyâletinin merkezi olan şehir. Kabil Irmağı'nın kolu Bara'nın kıyısında ve Lahor'un 385 km kuzeybatısında yer alır.

¹³² Özbekistan'da Fergana ili'nin yönetim merkezi olan şehir.

¹³³ Kâşgar ya da Ordu Kent, "hanın oturduğu şehir" demektir. Doğu Türkistan'da Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nin batısında yer alan târihi bir vaha şehridir.

¹³⁴ Çin'e bağlı Sincan Uygur Özerk Bölgesi'nin güney batısında İpek Yolu'nun, Taklamakan güney güzergâhı üzerinde yer alan târihi bir vaha şehridir.

¹³⁵ Bkz. Habibi, ss. 3-65.

¹³⁶ Bkz. Habibi, ss. 8-10.

¹³⁷ Uruzgan, Afganistan'ın 34 vilâyetinden biridir.

¹³⁸ Afganistan'daki merkezinde büyük bir bölgedir.

Eftalitlerin hâkimiyetine girmesinden sonra, onların Zavul isimli bir kolundan gelen Zavulistan veya Zabulistân isimleri bu şehirlerin bulunduğu bölgeye verilen yeni isimler olmuştur. Arapça kaynaklarda Eftalitlerin (Hitel veya Hiyatele¹³⁹) Türk soyundan geldiklerine işaret edilmiştir ve bu hususu destekleyen kültürel kanıtlar bulunmaktadır.

Hsüan-Tsang'ın Bâmiyân'da bulunduğu yıllarda (M.S. 630-644 arası) bölgeye Kuşan veya Eftalitlerden kalan bir kral hükmediyordu. Onun verdiği bilgilere göre Tohâristan'da güçlü bir Türk hükümdarlığı vardı ve o diğer 27 Türk emîrliğinden daha güçlü olarak onlar üzerinde hâkimiyet kurmuştu da. Misafirperver ve aydın biri olan bu hanedanın hükümdarı Hsüan-Tsang'ı nazıkçe karşılayarak ondan ülkesinin din adamları ve akademisyenleri ile görüşmesini istemiştir. Hsüan-Tsang bu isteği kabul etmiş ve Kunduz¹⁴⁰, Belh, Bâmiyân ve Begrâm'ın itibarlı bilim adamlarını ziyaret etmiştir.¹⁴¹

İslâm'ın ilk yıllarında Afganistan'da iki büyük kavim ve bunlara bağlı kabileler yaşıyordu, Türkler ve Aryanlar. Aryan halkı Belh, Herât ve Sîstân'da daha ziyade şehir ve köylerde yaşıyor, Türkler ise Afganistan'ın Kuzey vilâyetlerinden Bâdgîs'a kadar olan bölgelerle, Kuzey Gazne ve Kabil civarındaki bölgelerde yaşıyorlardı. Kuşanlar döneminde ve hatta İslâm'ın doğuşundan yıllar sonra Budizm'in, Kunduz, Bâmiyân, Kabil vb. şehirlerde daha da yaygınlaşıp güçlendiği anlaşılmaktadır. Belh, Herât, Farah ve Sîstân'da Zerdüşť dini, diğer bölgelerde ise Brahma¹⁴², Maniheizm¹⁴³, Hristiyanlık da yayılma imkânı bulmuş ve bu zümreler arasında dini anlaşmazlığın ya az ya da hiç olmadığı kaynaklarda belirtilmiştir. Örneğin Nevbahar¹⁴⁴ (Nâva Vihara) Budist Tapınağı, Zardüşť ve Budist rahipler arasında saygın ve hatta kutsal bir eserdir.

Kuşanlar, İskitler, Yunanlılar ve Maurya devletleri dönemlerinde ticaret daima ön planda tutulan bir faaliyet alanı olmuştur. Maurya Krallığı, Hint Yarımadası'nın doğal

¹³⁹ Bkz. Ebû Hanîfe Dîneverî, **El-Ahbâru't-Tivâl**, der. Abdül Munim Âmir ve Cemalüddin Şeyal, Menşurat el-Rezi Yayınları, Kum, 1368, s. 3. ve Bkz. Ahmed bin Muhammed İbn'ül-Fakîh, **Kitâbü'l-Büldân**, I. Baskı, der. Yusuf el Hadi, Alim'ül Kütüb Yayınları, Beyrut, 1416, s. 601.

¹⁴⁰ Kunduz, Afganistan'ın kuzeyinde, aynı isimli vilâyetin merkezi olan şehirdir.

¹⁴¹ Bkz. Hsüan-Tsang, I, ss. 41-53.

¹⁴² Hindu dininde yaratılış tanrısıdır. Vişnu ve Şiva ile birlikte Trimurti denilen tanrı üçlemesini teşkil eder. Brahma Purana 'ya göre o Manu'nun babasıdır. Manu, kendisinden bütün insanların türediği kişidir. Ramayana'da ve Mahabharata'da Brahma bütün insanların ilk ceddi olarak geçmektedir.

¹⁴³ Mani dini ya da Maniheizm, 3. yüzyılda Pers İmparatorluğu sınırları içinde, Mani tarafından kurulan ve kısa sürede hızla büyük bir coğrafyaya yayılan bir dindir. Kutsal kitabı Arzhang'dır.

¹⁴⁴ İranlı târihçiler ile bazı Arap târihçileri ise bir Zerdüşťî tapınağına mensup bulunduğunu ifade ederler.

zenginliğini kullanmak için bir yol ağı oluşturup tek bir idarî sistem kurmaya çalışmıştır. Hindu-Yunan kralları, Batı Asya ve Akdeniz bölgeleri arasında iletişim ve ilişkileri teşvik etmeye çalışmışlar, bununla birlikte İskitleri, Parthiayı (Arşaklılar) ve Kuşanları Hindistan'daki ticari faaliyet alanlarına dâhil etmiş ve Çin ile ticari ilişkiler kurmuşlardır. Rumluların baharat ve kıymetli eşya ihtiyaçlarından dolayı, Rum tüccarlarını güney Asya, güney ve batı Hindistan'a yönlendirmeye çalışmışlardır. O dönemin din kurumlarına yapılan bağışları hakkında bilgi veren yazıtlar ve edebîyatın Hindistan'da ticaretin gelişmişlik durumu açısından kanıt niteliğinde yazılı kalıntılar olduğu söylenebilir. Belirtilen hususlardan dolayı tüccarlar toplum tarafından hayatlarının en refah dönemini geçirmişlerdir. O dönemde ticareti faaliyetlere öncelik verilmiş olmasından dolayı tarımın önemi azalmıştır.¹⁴⁵

Yunan ve Hint sanatı arasındaki bağlantı ve Batı ile Doğu arasındaki ilişkilerdin etkisiyle Gandhara sanatı ortaya çıkmıştır. Yüzyıllar boyunca Afganistan ve Hindistan'ın kuzeybatısında Gandhara sanatı tek bir sanat tarzı olarak önemli bir rol oynamıştır. Gandhara sanatının kaynağı, Yunan ve Roma dönemi İskenderiyesi'nin¹⁴⁶ sanatsal mektebidir.¹⁴⁷

Kast sistemi¹⁴⁸ ve Hinduizm arasındaki ilişkiler nedeniyle diğer insanların bu dine (Hinduizm) girmesi ve kabul etmesi zor bir durumdur. Hinduizm'e girmek isteyen birinin önce sosyal durumunun (Kast sistemi) belli olması gerekir ve bu durum bireylerin Kastı doğumlarına bağlıdır. Bundan dolayı Budizme girmenin Yunanlılar, İskitler ve Kuşanlar için daha basit ve kolay olmuştur. O dönemlerde Budizm gelişim aşamasındaydı ve aynı zamanda itibarı nedeniyle yeni takipçiler için sosyal durumlar hususunda anlaşılması daha kolay olduğundan rahat bir şekilde kabul görebiliyordu. Gandhara sanayı kuzeybatı bölgelerinde sadece Budist dinine önem veriyordu ve Ustuka, stükko veya stük¹⁴⁹ bu alanda en popüler alt sanat kollarıydı. Afganistan ve Bâmiyân'ın mağaraları ve tapınakları

¹⁴⁵ Thapar, s. 146.

¹⁴⁶ İskenderiye, Mısır'ın Akdeniz kıyısında bulunan ikinci büyük şehirdir. Ayrıca 4,5 milyonluk nüfusuyla Akdeniz kıyısındaki en büyük yerleşimdir.

¹⁴⁷ Thapar, s. 152.

¹⁴⁸ Kast, endogami ile karakterize edilen sosyal tabakalaşmanın bir formudur. UNICEF ve İnsan Hakları İzleme Örgütü'nün verilerine göre dünya çapında 250 milyon insan kast ayrımcılığından etkilenmektedir.

¹⁴⁹ Geçmişte tüm sıra işlerine verilen ad iken bugün bir iç sıra türüne verilen bir isimdir.

çok sayıda ustuka resimiyle süslenmiştir. Ana tanrıçanın görüntüleri ve ona ilgi duyanların sayısı oldukça fazlaydı, çünkü temel olarak halk dini inançlarının ibadetlerine bağlıydı. Evlerin süslenmesi ve oyuncak olarak kullanılması için küçük heykeller yapılmıştır. Dönemin kıyafetleri vb. bilgiler hakkında bahsi geçen heykellere yapılacak kısa bir genel net hükümlere varılması hususunda yardımcı olabilir.¹⁵⁰

Bu dönemde, her faaliyetin arka planında Budizm etkisinin olduğu görünür ve bu durum zengin ve güçlü insanlar tarafından desteklenmiştir. O yüzden tapınaklara bol bağışlar yapılmaktaydı ve büyük Stupalar¹⁵¹ yapılarak Budist rahipleri zengin ve çok saygın bir konuma ulaştırmışlardır. Bazı tapınakların çok zengin olmasından dolayı rahipler asıl işlerini yapmamışlar, köle ve paralı işçilere önceki görevlerini vermek zorunda kalmışlardır. Tapınaklar genel olarak kasabaların yakınında veya güzel ve uzak dağlık yerlerde inşa edilmekteydi. Böylece şehirlerin kalabalığı ve karmaşıklık ortamından uzak kalınması mümkün olmuştur. Uzak tapınaklar, aldıkları bağışlardan dolayı keşişlerine rahat ve zengin bir yaşam imkânı sunmuşlardır. Böylece Budist din adamları, sokak ve pazarlardan uzak bir hayat sürmüşlerdir. İletişim ve ulaşımın geliştirilmesi ve iyileştirilmesi nedeniyle tapınakların ziyaretçileri artmış, aynı zamanda yolculuklar, inanç ve düşüncelerin yayılmasında büyük bir rol oynamıştır.¹⁵²

Sonuç olarak Kuşanların da destek ve himayesiyle Bâmiyân'da Budizm daha da yayılıp güçlenmiş ve böylece İslâm Bâmiyân'a girişinden yıllar sonra bile bu şehirde Budizm varlığını sürdürmüştür.

¹⁵⁰ Thapar, s. 162.

¹⁵¹ Budizmin en önemli yapısı olan ve içinde kutsal emanetlerin (Buda'ya ait eşya) saklandığı Hint kökenli anıt.

¹⁵² Thapar, s. 173.

İKİNCİ BÖLÜM

BÂMİYÂN'IN TARİHSEL COĞRAFYASI

*“Tarihi yapan coğrafyadır. Fakat insanlar ona biraz renk ve cila eklerler.”*¹⁵³

Seyyah ve Seyahatnâme yazarı Jason Elliott, Afganistan hakkında özel bir ibare kullanmıştır, bu ibare yeryüzündeki kurulan bütün ülkeler arasında, Afganistan için gerçeğe daha yakındır.

2.1. TARİHSEL COĞRAFYA NEDİR?

Tarihsel coğrafyanın, tarihsel süreçte bir bölgenin coğrafik durumu ile tarihin coğrafya ve coğrafyanın tarih üzerinde oynamış olduğu rolleri kapsayan bir alan olduğu şeklinde bir tanımlı yapılabilir. Ancak bir bölgenin coğrafyasının tarihsel olayların ortaya çıkması için ne gibi etki ve rolü ve buna karşılık tarihsel olayların coğrafya üzerinde ne gibi izler bırakabilmiştir şeklinde sorulacak sorulara mümkün oldukça bilimsel ve tatmin edici cevapların verilebilmesi gerekir. Bu yüzden tarihsel coğrafya çok boyutlu bir alanı ele almayı gerekli kılıp, tarihsel ve coğrafi yöntem olmak üzere iki yöntemden yararlanmaktadır. Tarihsel yöntem belgeye, coğrafi yöntem ise gözlem ve ölçüye dayalıdır. Söz konusu tanıma göre bir bölgenin tarih boyunca inişli ve çıkışlı seyri ile tarih ve coğrafya arasındaki karşılıklı etkileşimler ve tarihsel coğrafya ile ilgili çalışmalar tarihin daha iyi anlaşılabilmesi için bize yardımcı olmaktadır.

Ortaçağ İslam tarihçilerinden Ahmed bin Muhammed Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem* kitabında, İbn-i Haldûn'da Mukaddime'de coğrafyanın tarih üzerindeki etkisinin çok büyük olduğunu ifade etmişlerdir. Tâberî, Ali İbnü'l-Esîr ve diğer yazarlar da kendi eserlerinin giriş ve önsüz kısımlarında coğrafya hakkında bilgiler vermişlerdir.

Tarihsel coğrafyanın konusunu geçmişten günümüze kadar tarihsel olayların sert rüzgârına karşı ayakta kalabilen ve hala ayakta kalmayı başaran kentler ve bu kentlerin

¹⁵³ Lorel Korna, **Afganistan**, trc. Fatima Şadab, Gögnus Yayınları, Tahran, 1383, s. 7.

durumu, ehvalı ve tarihi ile ilgili bilgiler oluşturmaktadır. Uzun bir tarihi geçmişe sahip olan her bir ülkenin; tarihsel coğrafyasının kapsamlı ve araştırma alanının geniş olduğu tarihsel bir gerçektir. Bir ülkenin tarihsel coğrafyası hakkında bilgi edinmenin bulmanın iki temel yolu olduğu belirtilebilir:

1. *Eski tarihsel kitaplara başvurmak*: Her bir coğrafya kitabı, hangi dönemde yazılmışsa; o döneme ait coğrafi durumu göstermektedir. Çeşitli devirlerde yazılan, özellikle de özel bir bölgenin coğrafya kitaplarının karşılaştırılmasıyla bir bölgenin tarihsel coğrafyasını kurgulamak mümkün olacaktır. Eflaton'un (Platon) deyimiyle, şehirlerin ortaya çıkmasından beri insanlar oralarda yaşamaya devam etmişler, böylece binlerce şehir kurulup bunlar daha sonra yok olmuştur. Kimi zaman şehirlerin bazıları büyürken, bazıları ise küçülmüştür.

Geçmişten günümüze kadar birçok coğrafyacı ve tarihçinin de belirttiği gibi esasen tarihsel olayların gelişiminde coğrafi etmenler büyük rol oynamıştır. Bundan dolayı birçok yazarın eserinde şehirlerin coğrafyasıyla bilgiler verdiklerini görüyoruz. Bunlar içerisinde *Sûretü'l-Arz-ı İbn Havkal*, *Mesâlikü'l-Memâlik-i İbn Hurdâzbih*, *Kitâbü'l-Mesâlikü'l-Memâlik-i İstahrî*, *Fütûhu'l-Büldân-i Belâzürî*, *el-Buldân-i Ya'kûbî* gibi tarihî kaynaklar mevcut olduğu gibi eserini 20. Yy'da kaleme alan Lesterence gibi modern araştırmacılar da mevcuttur.

2- Bugün tarihsel coğrafya çalışmalarında önemli bir rol oynayan ikinci yol ise saha ve arkeolojik çalışmalarıdır. Arkeolojik araştırmalar yoluyla bölgelerin tarihsel coğrafyası hakkında kesin bilgilere ulaşılmakta, eski tarihçi ve coğrafyacıların verdikleri bilgilerin gerçekliği teyit edilebilmektedir.

Uygarlık tarihinde, İran, Afganistan, Mısır, Yunanistan gibi ülkeler eski ve köklü medeniyetlere ev sahipliği yapmış bölgelerdir. Aslında ilk kentleşme kıvılcımları da bu bölgelerde ortaya çıkmış, söz konusu bölgeler tarihsel coğrafya açısından büyük bir öneme sahip olmuşlardır. Çoğu zaman birçok eski tarihsel coğrafya kitabında bu bölgeler hakkında bahisler yer almış ve bunların tarih boyunca oynadıkları siyasi ve ekonomik rollerden söz edilmiştir.

Eski bir şehir olarak Bâmiyân da, birçok olay ve gizemi tarihsel süreçte bünyesinde barındırmış ve pek çok eserde şehrin coğrafi konumu, önemi ve adı hakkında fikirler öne

sürülmüştür.

2.2. BAMİYANIN KOMŞULARI

Bâmiyân, büyük şehirlere komşuluğu ve coğrafik konumu nedeniyle coğrafyacı ve tarihçilerin ilgi odağında olmuştur. Bu önemli şehirler, Bâmiyân'ın siyasi ve sosyal yapısına da önemli etkilerde bulunmuştur. Hatta kaynaklarda Belh şehri Bâmiyân'la yakın ilişkileri nedeniyle, Belh-ı Bâmi olarak geçmektedir. Bâmiyân'ın en önemli tarihsel ve günümüzdeki komşuları¹⁵⁴ şunlardır:

2.2.1. Tohâristan

Tokâristan, Tohâristan veya Tohâyristan bölgesi, Güney Ceyhun nehri havzasında tarihsel bir bölgedir. İslâmiyetin ilk yüzyıllarında Büyük Horâsân sınırları içerisinde yer alan Tohâristan çok eski bir vilâyettir ve genel olarak Belh'in doğu bölgesinde eski Bâktria'nın bir kısmı Tohâristan adıyla anılmaktadır.¹⁵⁵

Tohâristan'ın doğusunda Bedehşân, kuzeyinde Güney Ceyhun nehri ve güneyinde ise Hindukuş Dağları bulunmaktadır. Tarihin bazı dönemlerinde Ceyhun nehrinin kenarında yer alan Belh'in tüm yüksek dağlarını Tohâristan sınırları dâhilinde olmuştur. Başka bir ifade ile Tohâristan, Afganistan'daki Faryâb¹⁵⁶, Cüzcan¹⁵⁷, Belh, Semangân, Kunduz, Tahar, Bedehşân ve Bâmiyân bölgelerini kapsamıştır.¹⁵⁸

Bölgenin isminin ise Tahâr veya Tohâr kavimlerinden geldiği bilinen bir husustur.¹⁵⁹ İslâm dönemine ait tarihsel ve coğrafi kaynaklarda göre, iki Tohâristan'dan [Tohâristan-ı Öliya (yukarı) ve Tohâristan-ı Sofla (aşağı)] var olduğu bilinmektedir.¹⁶⁰

¹⁵⁴ Bkz. Harita 2.1. ve Harita 2.2.

¹⁵⁵ Vasiliy Vladimiroviç Barthold, **Tezkere Coğrafya-yı Târih-i İran**, trc. Hamza Serdadver, Ettehadiye İran Yayınları, Tahran, 1308, (Tezkere) s. 64.

¹⁵⁶ Bugünkü Afganistan'ın 34 vilâyetinden biridir.

¹⁵⁷ Cüzcan vilâyeti veya Cevzcan Vilâyeti, Afganistan'ın 34 vilâyetinden biridir.

¹⁵⁸ Guy le Strange, s. 453.

¹⁵⁹ Barthold, Tezkere, s. 64.

¹⁶⁰ Hüseyin Salman. "Tohâristan", **DİA**, İstanbul, 2012, XLI, ss.214-215; Hasan Bayburtluğlu. "MÖ I. Binden MS VII. Yüzyıla Kadar Tohâristan Siyasi Tarihi", **Genel Türk Tarihi Araştırma Dergisi**, cilt: 1,

Tohâristan-ı Öliya'nın şehirlerinin listesi İbn Hurdâzbih tarafından (Tâlekân, Andârâb ve Velvâlc ilçesi) kaydedilmiştir. Yazara göre Tohâristan-ı Öliya, Belh'in doğusundaki bölgeleri, Kuzey Hindukuş Dağları'nı ve Ceyhun'un güneyini kapsamaktadır.¹⁶¹

El-Ya'kûbi de eserinde, Tohâristan-ı Öliya'ya bağlı olan Bâmiyân'dan bahsetmiş ve Tohâristan-ı Sofla'nın, güney Belh'teki ve Tohâristan-ı Öliya'nın güneybatısındaki bölgelerine bağlı olduğunu belirtmiştir.¹⁶²

Tohâristan bölgesi iki bölümden (dağlık ve çöl) oluşuyor ve çöl bölgesinde Halaç Türkleri yaşıyordu.¹⁶³ Bu bilgiyi veren Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib'in yazarı eserin başka bir yerde şu ifadeleri kullanmaktadır: “*Rivayetlere göre Gazne ve etrafları Halaç Türklerinin yeridir ve bu Türkler Belh, Tohâristan, Büst veya Leşkerghah'ta¹⁶⁴ oldukça kalabalıktırlar.*”¹⁶⁵

Bâmiyân ve Tohâristan'daki Gurlular veya Şansabaniler hükümetinin şubesi¹⁶⁶ olan bir devlet, Bâmiyân'da 60 yıl hüküm sürdükten sonra 612/1215 Hârizmşâhlar tarafından mağlup edilmiştir.¹⁶⁷ Çok geçmeden Moğollar, Hârizmşâhlar'a saldırmış ve 618/1221 yılında Belh ve daha sonra Tâlekân'ı da istila etmişlerdi. Bundan sonra Celâleddîn Hârizmşâh'ı takip eden Moğollar, Bâmiyân'a kadar her yeri yakıp çok sayıda insanı katletmişler ve aynı yıl içinde Bâmiyân'ı (Tohâristan-ı Sofla'da) da işgal etmişlerdir.¹⁶⁸ Moğol dönemi ve sonrasında yazılan kaynaklarda Tohâristan hakkında daha az bilgi verilmiş fakat bugünkü Afganistan'ın bir vilâyeti Tahar olarak adlandırılmıştır.

Sayı: 1, 2019, ss.1-12.

¹⁶¹ Ebû'l-Kâsım Ubeydullah bin Abdillâh bin Hurdâzbih, **Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik**, Dâru Sâdır Afset Leiden Yayınları, Beyrut, 1992, ss. 34-39.

¹⁶² El-Ya'kûbî, **Kitâbü'l-Büldân**, ss. 120-121.

¹⁶³ **Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib**, der. Menüçehr Setude, Tehuri Yayınları, Tahran, 1362, s. 99.

¹⁶⁴ Afganistan'ın Hilmen vilâyetinin yönetim merkezi olan şehir.

¹⁶⁵ Hudûdü'l-Âlem, s. 104.

¹⁶⁶ Bkz. İqtidar Husain Siddiqui. “Gurlular”, **DİA**, İstanbul, 1996, XIV, ss.207-211.

¹⁶⁷ Bkz. Stanley Lane Pool, **Tabakât-ı Selatin-ı İslâm**, 2. Baskı, trc. Abbâs İqbal, Dünya-yı Kitap Yayınları, Tahran, 1363, ss. 262-264.

¹⁶⁸ Alâeddîn Atâ Melik Cüveynî, **Târih-i Cihân Güşâ**, 4. Baskı, Dünya-yı Kitap Yayınları, Tahran, 1385, I, ss. 104-105.

2.2.2. Gur

Gur bölgesi İslâm tarihinde, önemli devletlerin hâkimiyet kurduğu bir mekân olması açısından ayrı bir öneme sahip olmuştur. Bölge merkezde yer almasına rağmen ulaşılması güç ve dağlık bir bölge olduğu için coğrafyacıların bu bölgeye dair verdikleri bilgiler ne yazık ki çok azdır ve mevcut bilgiler de gözlemden ziyade rivayet yoluyla elde edilmiştir. Günümüzde de Afganistan’da Herât ve Hirmend derelerinin ortasında yer alan, tarihi ve dağlık bir bölgedir.

Gur vilâyeti, Sâ mânîler (874-1004) ve Gazneliler (963-1186) Devleti topraklarının bir parçasını teşkil ediyordu. Gaznelilerden sonra bölgede hüküm süren Gurlular Devleti ismini Gur eyâletinden almıştır. Daha sonra Hârizmşâhlar’a mağlup olan Gurluların başkenti Firuzkûh, Moğol döneminde büyük oranda imha edilmiştir.¹⁶⁹

Yâkût el-Hamavi, Gur hakkında şu bilgileri vermiştir:

*“Gur geniş ve dağlık bir eyâlettir, Herât ile Gazne ortasında yer alan dağlık, havası soğuk, arazisi çok geniş ve geliş gidiş için çok tehlikeli ve korkunç bir vilâyet idi. Geniş araziye sahip olmasına rağmen Gur’da hiç bir büyük şehir göze çarpmamaktadır; ancak en sağlam imar Firuzkûh kalesidir, o döneme ait Sam şahzadelerinin merkezidir.”*¹⁷⁰

Asâr’ül-Bilâd’ın yazarı da Gur’un, Herât ile Gazne arasında yer alıp dağla çevrili olan bir vilâyet olduğunu belirtmektedir. Bölge tamamen dağlarla kaplı olduğu için Herât, geçiş yolu olarak kullanılıyordu.¹⁷¹

el-Müstevfî el-Kazvîni’ye göre de: *“Gur bir vilâyettir ve onun mülhakatı Ahangaran’dır. Dördüncü iklimdendir. Yaklaşık otuz köy ona bağlıdır. İnsanları genellikle cahildir.”*¹⁷² Ebu İshak İstahrî’ye göre ise Gur, Hindistan’ın bir parçası olup

¹⁶⁹ Abbâs Gediyanî, **Ferheng-i Ca’me-ı Târih-ı İran**, 6. Baskı, Ariyan Yayınları, Tahran, 1387, II, s. 620.

¹⁷⁰ Ebû Abdillâh Şehâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, **Mû’cemü’l-Buldân**, 2. Baskı, Dâru Sâdır Yayınları, Beyrut, 1995, IV, s. 218.

¹⁷¹ Muhammed el-Kazvîni, s. 426.

¹⁷² Hamdullâh b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr el-Müstevfî el-Kazvîni, **Nüzhetü’l-Kulûb**, der. Seyed Muhammed Debir Seyakî, Taha Yayınları, Kazvin, 1378, s.190.

Halaç ve Kabil hudutlarındadır.¹⁷³

Hacı Zeynel Abidin Şîrvânî de bu vilâyetin (Gur) Horâsân şehirlerinden ve Herât'ın uzantılarından (ilaveler) biri olduğunu öne sürmüştür:

*“Dördüncü iklimden, Herât'ın üsteliklerinden ve Horâsân'ın mamur bir vilâyetidir. Onun konumu yüksek dağların arasında yer aldığı için Ahangaran ismini almış ve kalelerinden biri Çanaran'dır. Rivayetlere göre Süleyman bin Davud'tan sonra kimse bu kaleyi ele geçirememiştir. Haber [Tarih] kitaplarında Gazneli Bahrâmşah dönemine kadar oranın hükümdarı Zâhhâk'ın evlatlarından idi ve gücün bu hânedanın elinden çıkmadığı kaydedilmiştir Bütün İslâm memleketlerinde Muâviye bin Ebî Süfyân'ın fermanıyla Ali bin Ebû Tâlib'e küfredildiğinde Gur sakinleri bunu kabul etmemiş, aynı zamanda Emevîlerin emîrlere itaat etmemişlerdir. Gur melikleri oralarda ortaya çıkmış ve çok şiir söylenen Emir Hossini Seyyed oradadandır.”*¹⁷⁴

Yukarıda bahsedildiği üzere Gur şehri; Herât, Farah, Zemindvâr¹⁷⁵, Cüzcan ve Gercistân aralarında kapalı bir bölge olup doğusunda da Bâmiyân'ın batısında yer almaktadır. Gurlular döneminde Gur bölgesi özel bir öneme sahip olmuş, hanedanın asıl şubesi Gur şehirlerinden birinde, Firuzkûh başkentinde tarih sahnesine çıkmıştır.¹⁷⁶

2.2.3. Gercistân

Eski Horâsân'da dağlık bir vilâyet olan Gercistân'ın doğusunda Gur, batısında Herât, kuzeyinde Merv nehri ve güneyinde ise Gazne bulunmaktadır. Stanley Lane Pool'un yazdıklarına göre çok eski zamanlardan beri Herât ve Gazne arasında bulunan Gur vilâyetinde bağımsız bir küçük devlet kurulmuştur. Firuzkûh Kalesi halkın karargâhı olarak görülüyordu.¹⁷⁷

¹⁷³ el-İstahrî, s. 145.

¹⁷⁴ Hacı Zeynel Abidin Şîrvânî, **Büstânü's-Seyâhat**, Sena'i Yayınları, Tahran (Ts.), s. 379.

¹⁷⁵ Afganistan'daki Hilmen Nehri'nin kıyısında bulunan bir tarihi bölgedir.

¹⁷⁶ Kediyanî, II, s. 620.

¹⁷⁷ Bk. Lane Pool, s. 262.

Gercistân, Arap tarihçiler ve coğrafyacılara tarafından Garcü'l-Şar olarak adlandırılmıştır.¹⁷⁸ Muhammed bin Ahmed Şemseddîn el-Makdisî, Garc kelimesinin dağ; Şar kelimesinin ise melik, sultan ve kral anlamlarına geldiğini kaydetmiştir:

*“Garc kelimesi dağ ve Şar kelimesi kral ve padişâh demektir; Sonuç olarak birleşik anlamı, dağ kralı demektir. Avam ona Gercistân demekte ve oraların krallarına Şar denilmekteydi. Gercistân, çok geniş bir arazi, çölleri bol olan bir bölgedir, on minberi bulunmaktadır, en önemlisi Şar’ların makamı olan Afşin veya Beşin’dir. Sarayları da oradadır.”*¹⁷⁹

Tabakât-ı Nâsirî’nin yazarı Gercistân hakkında şu bilgileri vermektedir:

*“Gercistân ismiyle [Merv Nehri’nin kaynağı bu bölgededir] Bâdgîs’in doğusunda, dağlık bir bölgedir. Araplar onu Garcü’l-Şar olarak yazmışlardır, o dağlık bölgenin hükümdarına Şar diye hitap ediliyormuş. el-Mukaddasî’ye göre “Garc kelimesi kendi dilinde dağ demektir, bundan dolayı bölgenin ismini Gercistân olarak da yazıyorlardı.”*¹⁸⁰

Bazı çağdaş yazarlar da Gar (Gar+cistan) kelimesinin dağ anlamına geldiğini belirtmişlerdir.¹⁸¹ Günümüzde Afganistan’da, Şar kelimesiyle eş anlamlı olarak şehir kelimesi kullanılmaktadır. İbn Hurdâzbih ve İbnü'l-Fakîh, Gercistân meliklerinin ünvanlarını (lakab) Bûraz’bende olarak yazmışlar¹⁸², *Hudûdü’l-Âlem*’in yazarı da Beşin isimli bir kasabasının olduğunu belirttiği Gercistân bölgesinin zengin ve itibarlı kişilerine Şar denildiğini kaydetmiştir.¹⁸³

¹⁷⁸ el-İstahrî, s. 145.

¹⁷⁹ Muhammed bin Ahmet Şemseddîn el-Makdisî, **Ahsenü’t-tekâsîm fî ma’rifeti’l- ekâlîm**, 2. Baskı, Dâru Sâdır Yayınları, Beyrut, (Ts.), s. 309.

¹⁸⁰ Cûzcânî, II, s. 339.

¹⁸¹ Muhammed Mehryar, **Ferheng-i Ca’mı Namha ve Abadihay-ı Kühen-ı İsfahan**, Ferheng-i Merdüm Yayınları, İsfahan, 1382, s. 711.

¹⁸² Bkz. İbn Hurdâzbih, s. 39. ve İbn’ül-Fakîh, s. 648.

¹⁸³ Hudûdü’l-Âlem, s. 93.

Beşin ve Şürmin'in, Gercistân'ın önemli şehirleri olduğunu belirtebiliriz. Gercistân'ın merkezi Beşin'dir.¹⁸⁴ Bu şehir Merv nehrinin yukarısında, Dize'den yukarıda bir merhale mesafede bulunmaktaydı. İstahrî, bu şehrin adlarını Neşin ve Sürmin¹⁸⁵, Cûzcânî ise Afşin olarak kaydetmiştir.¹⁸⁶ Birçok kaynakta Şürmin, Sürmin ismiyle kaydedilmiş ve şehrin Beşin'den bir merhale güney tarafta ve dağların daha yüksek kısmında bulunduğu işaret edilmiştir.¹⁸⁷ *Hudûdü'l-Âlem*'in yazarı, bahsi geçen şehirlerin sulak ve tarım için elverişli bölgeler olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁸

Gercistân'ın Beşin veya Afşin şehirleri, Gurlular döneminde oldukça gelişmiş ve büyümüş ve daha önce de bahsedildiği gibi; Gurlular döneminde Beşin ve Şürmin en önemli tarımsal alanlar olarak, özellikle pirinç yetiştiriciliğiyle ön plana çıkan şehirler olmuşlardır. Bu iki şehirden başka memleketlere pirinç ve kuşüzümü ihraç ediliyordu.¹⁸⁹

"Garce" veya "Garçe" teriminin de Gercistân'la ilişkili olduğu bilinmektedir. V. V. Barthold, Hârizmşâh Atsız'ın (d. yak. 1097 - ö. 1156) büyük babasından Anuş Tegin Garçe (? - 1096/97) lakabıyla bahsetmiştir. Çünkü onun ağası, (Bülga Tegin veya Bülga Bek) Gercistânlı bir kişiden onu satın almıştır.¹⁹⁰

Ebû Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî de *Zeynü'l-Ahbâr* adlı eserinde Garçe terimini dağlarda yaşayanlarla eş anlamlı olarak kullanmaktadır.¹⁹¹ Seyed Asker Musevi de Orta Asya ve Afganistan'da yaşayan Haliç, Halih, Galac, Kerlak vb. Türk kabilelerinin arasında bu terimin yaygın olduğunu ve Gercistân sakinlerinin Türk ve bugünkü Afganistan'daki Hâzârâların dedeleri olduklarını bildirmektedir.¹⁹² Daha önce de belirtildiği gibi Hârizmşâhların esas kurucusu Atsız, Gercistân kökenlidir. Atâ Melik Cüveynî'ye göre de Türk uyruklu biri olup asliyeti ise Gercistân sakinlerindendir.¹⁹³

İslâmiyetin ilk asırlarında bu bölgenin hükümdarları Müslümanların saldırısına

¹⁸⁴ Hudûdü'l-Âlem, s. 93.

¹⁸⁵ el-İstahrî, s. 153.

¹⁸⁶ Cûzcânî, I, s. 353.

¹⁸⁷ el-İstahrî, s. 153.

¹⁸⁸ Hudûdü'l-Âlem, s. 93.

¹⁸⁹ el-İstahrî, s. 153.

¹⁹⁰ Vasiliy Vladimiroviç Barthold, *Türkistan-name (Türkistan Der Ahdı Hücum-I Moğol)*, 2. Baskı, trc. Karim Keşaverz. Agâh Yayınları, tahrân, 1366, (Türkistan-name), II, s. 680.

¹⁹¹ Gerdîzî, s. 189.

¹⁹² Seyed Asker Musevi, *Hâzârehâ*, trc. Esadülâh şefa'i, Negş-ı Simürk Yayınları, Tahran, 1379, s. 58.

¹⁹³ Bkz. Cüveynî, II, s. 1.

karşı barışı kabul ederek Müslüman olmuşlar, fakat bölgede daha sonra yaşanan olaylara göre Gercistân hükümdarları Gazneliler dönemine kadar kendi bağımsızlıklarını korumuşlardır. Gercistân'ın Şârları Sâmânîler döneminde, bu devlete vergi ödüyorlar ve Gazneli Mahmûd'un iktidara gelişinden sonra da sultan dostluk ilişkisi içinde bulunmuşlardır. Fakat nihayetinde Sultan Mahmûd Gercistân'ı fethetmiştir.¹⁹⁴

Zeynü'l-Ahbâr'da, Sultan Mahmûd tarafından Gercistân fethinin tarihi 403/1014 olarak zikredilmiştir.¹⁹⁵ Gercistân'ın Sultan Mahmûd tarafından fethedilmesinden yıllar sonra Gurlular döneminde bile Gercistân Şârlarından bahsedilmiştir. Örneğin *Tabakât-I Nâsırı*'de Behaüddîn Sam döneminde de Gercistân Şârlarından bahsedilmiştir.¹⁹⁶ Gurlular Devleti kurulup güçlendikten sonra Gercistân bölgesi, Gur'un bir bölümü olarak anılmıştır. Bu yüzden Gercistân da dâhil olmak üzere geniş ve büyük bir bölge haline gelmiştir. Bundan dolayı tarih kaynaklarında Gur ve Gercistân birlikte zikredilmiştir.

Timur İmparatorluğu döneminden itibaren Gercistân ve Gur bölgeleri, Hâzârâ veya Hâzârâ Dağları adıyla anılmıştır.¹⁹⁷

2.2.4. Dâykundi

Dâykundi, 1383/2004'te Uruzgan'dan ayrılıp bağımsız bir vilâyet haline gelmiştir. Dâykundi de Bâmiyân gibi dağlık bir araziye sahip olup birçok ilçesine, özellikle kış mevsimlerinde ulaşılması zor bir bölgedir. Genellikle kışlar çok soğuk olup bazı bölgelerinde ılık hava ile kısa bir kış mevsimi yaşanmaktadır.

Dâykundi iki kelime, Dây ve Kundi'den oluşmaktadır. Birinci kısmının Dâhi kelimesiyle bir bağlantısı olduğu görülmekte ve özellikle Avesta'da Turan kelimesi ile birlikte zikredilmektedir.¹⁹⁸ İbrahim Pur Davud'un bazı tahminlerine göre Dâhi, bahsi geçen kavimlerin ismi olup, Yunan tarihçileri tarafından Dâhâ kavmi kayıt edildiği

¹⁹⁴ Bkz. Ebû'l-Şeraf Nasih Corfa'dekanî, **Tercüme Târih-i Yeminî (Târih-i Utbî)**, 3. Baskı, der. Cafar Şü'âr, Tahran, İlmî ve Ferhengî Yayınları, tahran, 1374, ss. 323-331.

¹⁹⁵ Gerdîzî, s. 393.

¹⁹⁶ Cûzcânî, I, s. 337.

¹⁹⁷ Abdülkâdir İbn Mülûk Şah Bedâvunî, **Müntehâbü't-Tevârîh (Târih-i Bedâvunî)**, der. Tüvfik Sobhani ve Movlavi Ahmed Sahib, Ancuman Asar ve Mefahir-i Ferhengi Yayınları, Tahran, 1379, II, s. 39.

¹⁹⁸ Bkz. Pur Davud, Yaştha, II, s. 109.

şekliyle anılmıştır. Dâhe kelimesi Sanskritçe’ye Dâsâ olarak geçmiş ve arya kelimesinden önce sıfat olarak gelmiştir.¹⁹⁹

Bu konu hakkında Muhammed Hasan bin Ali Etimâd el Saltâneh şu bilgileri vermektedir: “*Dâh veya Dâhi Turani kavminden bir aşiretin adı idi. Onlara İskis, Sit veya Segzi de denilmiştir.*”²⁰⁰

Sâid Nafisi, eserinde (*Tarih-i İctima-i ve Siyasi İran Der Dovre Mu’asir*) konu hakkında şunları yazmıştır:

“*Yaklaşık İslâmiyetten bir asır önce Horâsân’ın kuzeydoğusundaki halkın, Türk kabileleriyle yavaş yavaş karıştığını görmekteyiz. İslâmiyet öncesi İran, iki taraftan iki yabancı kabilelerle karşılaşmış, İranlılar tarafından Haftal veya Eftalit ve Araplar tarafından Hitel ve Hiyatele denilen kabileler İran’ın kuzeydoğu sınırlarında ortaya çıkmıştır; günümüz tarihçilerine göre onların kesinlikle Türk soylularından oldukları bilinmektedir. İran’ın kuzeybatısındaki sınırlarında ve Kafkasya Dağlarının arkasında bulunanlara ise İranlılar daima Hazar adını vermişlerdir. Bugünkü araştırmalara göre onlar da kuşkusuz günümüz Türklerdendir.*”²⁰¹

Christensen de Aşkânyân Devleti’nin kuruluşunda önemli bir rol oynayan Dâhiye kavminden söz etmektedir. O da İbrahim Pur Davud gibi bu kavmin İranlı olduğunu belirtmekte, fakat birçok tarihçi söz konusu kavmin İskitler sülalesinden geldiğini ifade etmektedir. Yukarıda bahsedildiği üzere Christensen eserinin başka bir yerinde Dâhi, Dâhiye, Dây, Tây teriminin çoğu insanların edebîyat kültüründe bulunduğunu ve iklim, halk, kabile, büyük anlamlarında kullanıldığını belirtmiştir.²⁰²

Ebû Hanîfe Dîneverî, Dây kelimesinin anlamının anne olduğu görüşündedir. Ayrıca ona göre çeşitli Hâzârâ kavimlerinin Dâylarıyla sağlam bir bağı olduğu

¹⁹⁹ Bkz. Pur Davud, Yaştha, II, ss. 52-59.

²⁰⁰ Etimâd el Saltâneh, Tatbik-ı Loğat, s. 94.

²⁰¹ Sâ’id Nefisi, **Târih-ı Ectima-i ve Siyasi İran Der Dovre Mo’asir**, Ehura Yayınları, Tahran, 1384, s. 20; Remezan Ali Şakeri, **Etrekname: Târih-ı Câme Kuçan**, Emîr Kebir Yayınları, Tahran, 1365, I, s. 419.

²⁰² Arthur Emanuel Christensen, **Vez-ı Millet, Devlet ve Derbar Der Dovre Şâhenşâhi Sâsânîyan**, Trc. Mücteba Minevi, Meclis Metba’a Yayınları, Tahran, 1314, (Devlet ve Derbar), ss. 5-10.

söylenebilir.²⁰³

Zübdetü't-Tevârih, Câmiu't-Tevârîh, Târih-i Cihân Güşâ vb. gibi tarihsel kaynaklarda Dya, Di, Tâý vb. gibi kişi ve yer adları, Türk ve Moğol kavimlerinin isimlerine önek veya sonek olarak getirilmiştir. Buna örnek olarak da Tâý veya Dâý son ekinin Çağatay Han, Ögeday Han vb. ve hatta Kurultay kelimesinde yer aldığını gösterebiliriz.²⁰⁴ Moğolcada bu kelime (Tâý veya Dâý) büyük anlamına gelmekteydi. Bugün Hazara lehçesinde Di veya Dâý, çok ve harman yeğini anlamında kullanılmaktadır.

Dâý kelimesi bahsedildiği gibi, kabile, bölge, geniş ve büyüklük anlamlarında, Burhân-ı Kâtı sözlüğünün ikinci kısmında da Kund veya Kunda kelimeleri ile cesaret ve cesaretlilik anlamlarında kullanılmıştır.²⁰⁵ Böylece Dâýkundi kelimesi de iki sözcükten oluşmakta; Dâý sözcüğü kabile veya toprak, Kundi sözcüğü ise cesaret anlamına gelmektedir. İki sözcüğün birleşik anlamı cesur kabileler veya cesurların yurdu şeklinde ifade edilebilir.

Yukarıda bahsedildiği gibi Dâýkundi geçmişte idarî açıdan (Dâýkundi) Uruzgan vilâyetinin bir parçası olarak sayılıyordu. *Tabakât-ı Nâsirî* de bahsedildiği gibi eski dönemlerde Uruzgan da Gur'un bir bölgesiydi.²⁰⁶

2.2.5 Vardak

Vardak vilâyeti coğrafi ve tarihsel bakımdan uzun bir geçmişe sahip olmamasına rağmen tarihsel kaynaklarda bu kelime (Vardak) ile kaydedilmiştir. Görüldüğü gibi Vardak daima Zabulistân eyâletinin bir parçası olmuştur. Coğrafi ve tarihsel kaynaklara göre Zabulisan eyâleti Bedehşân, Semangân, Kunduz, Cüzcan, Beğlan, Pervân, Gazne,

²⁰³ Ebû Hanîfe Dîneverî, *Ahbârü't-Tival*, 4. Baskı, trc. Mahmûd Mehdevî Damğânî, Ney Yayınları, Tahran, 1383, s. 84.

²⁰⁴ Bkz. Abdul Hüseyin Neva'î, *Esnad ve Mükatebat-ı Târihi Ez Timur Ta Şah İsmail*, Büngah-ı Tercüme ve Neşr-ı Kitap Yayınları, Tahran, 1356, ss. 131-138. ve Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî, *Câmi'ut-Tevârîh (Târih-ı Akvamı Padişâhan-ı Hotay)*, Der. Muhammed Roşan, Miras-ı Maktub Yayınları, Tahran, 1385, s. 3, 74, 130; Şehâbüddîn Abdullâh b. Lutfillâh b. Abdîrreşîd-i Bihdâdîni-yi Hâfî Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih*, Sazman-ı Çap ve İntişarat-ı Vezaret-ı Ferheng ve İrşad-ı İslâmî Yayınları, Tahran, 1380, III, ss. 458-460.

²⁰⁵ Muhammed Hüseyin bin Helef-i Tebrîzî, *Burhân-ı Kâtı*, 2. Baskı, Der. Muhammed Muîn, İbn-ı Sina Yayınları, Tahran, 1342, III, s. 1704.

²⁰⁶ Cüzcanî, II, s. 339 ve 369.

Bâdgîs, Gur ve Sîstân bölgelerini kapsamaktadır.

Farsça bir ansiklopedi olan *Musâhib*'de Zabulistân ile ilgili şu bilgiler verilmektedir: “Zabul veya Zavulistan ve Pehlevî metinlerde Zavulistan, eski bir dağlık nahiyenin ismi olup Hirmand ve Kandehar nehirlerinin yukarısındadır... Gazne'nin etrafındaki bir bölgeydi. Zabul veya Zabulistân dağlık alanın eski ismidir. Zabulistân özellikle Zal ve Rüstem münasebeti açısından çok ünlüdür.”²⁰⁷

Yâkût el-Hamevî'ye göre Zabulistân çok geniş bir bölgedir ve Tohâristan ile Belh şehrinin güneyinde yer almaktadır. O, şehri Zavul olarak zikretmekte ve hem de Farsların kendi şehirlerinin isimlerinin sonuna “Sitan” son ekini eklediklerini öne sürmektedir.²⁰⁸

Yâkût el-Hamevî eserinin başka bir yerinde, geniş bir araziye sahip olan Zabul bölgesini Horâsân ile Gur ve Hindistan'ın arasında yer alan bir bölge olarak zikretmiştir.²⁰⁹ Buna göre Vardak vilâyetinin de Zabulistân havzasında yer aldığı anlaşılmaktadır.

Hacı Zeynel Abidin Şîrvânî, Hk. 1274 yılında Afgan Emir Dost Muhammed Han döneminde kaleme aldığı eserinde, ziyaret etmiş olduğu Zabulistân coğrafyasını şu şekilde tanımlamıştır:

“Zabul ve Zavul hece ölçüsü olarak kabul (Kabil), doğudan Kabil, batıdan Kohestan²¹⁰ ve Horâsân, güneyden Sind bölgesi, kuzeyden ise Horâsân'ın sıra dağları, çölleri ve genel olarak dağlık bölgeler, düz ve geniş bir araziye sahip olan havası güzel, çekici yaylaları, ayrıca iklimi hoş olan bir bölge ile ortak sınırları olup çok ünlü bir vilâyettir. Bu bölgenin bütün şehirleri 3. iklimden oluşup Haz Dağları'nın ancak çok az kısmı 4. Bölgeye dâhildir. Bütün şehirleri 3. iklimdendir; sadece Hâzârâ Dağları'nın bir kısmı 4. iklime dâhildir. Afgan (Peştûn), Hâzârâ, Türk, Tacik ve Hinduların meskenidir. Kandehar, Gazne, Zemindvâr, Büst, Firuzkûh, Farah²¹¹,

²⁰⁷ Ghulam Hüseyin Musâhib, **Dayeretü'l-Farsi Musâhib (Musahib Ansiklopediyası)**, Feranklin Yayınları, Tahran, 1345, I, 2. Bölüm. Zabulistan kelimesinin altında.

²⁰⁸ el-Hamevî, III, s. 125.

²⁰⁹ el-Hamevî, II, s. 134. ve IV, s. 201.

²¹⁰ İran'ın Güney Horâsân eyâletinde bir bölgedir.

²¹¹ Farah vilâyeti, Afganistan'ın 34 vilâyetinden biridir. Ülkenin güneybatısında yer alan ve İran'a sınırı

*Meymand veya Meymene*²¹², *Zabulistân 'ın şehirleridir.*”²¹³

2.2.6. Semangân

Tarihi kaynaklarda Semangân hakkında çok fazla bilgi bulunmaktadır. Bugün ise bu vilâyet Afganistan'ın kuzey bölgesinde Kabil-Mezar-ı Şarîf'in ana yolunda yer alır. Arap coğrafi kaynaklarında çoğu kez Samancan olarak geçmektedir.²¹⁴

Ünlü coğrafyacı Ebû'l-Kâsım Ubeydullah bin Abdillâh bin Hurdâzbih, Horâsân'ın vergi kaynaklarını belirttiği kısımda bu şehirden bahsetmiştir. Şehrin haracının 12.600 dirhem (gümüş para) olmasından, o dönemde büyük bir şehir olmadığı anlaşılmaktadır.²¹⁵

Semangân, Zerdüşî ve daha sonra Budizm'in dini merkezlerinden biriydi. Yâkût el-Hamevî, el-Makdisî ve birçok coğrafyacı bu bölgenin Toharistan'ın bir parçası olduğunu öne sürmüşlerdir.²¹⁶ Bu görüşe kanıt olarak arkeolojik kalıntılar ve Tâht-ı Rüstem ile onun çevresindeki mağaralar gösterilebilir. Hudûdü'l-Âlem'de Semangân hakkında şu bilgiler verilmiştir:

*“Dağların arasında Semangân ismiyle bir şehir kurulmuştur; dağların Mermer taşları vardır ve oralarda evler kazılmış, kaleler ve puthaneler de yapılmıştır...”*²¹⁷

Belâzürî'ye göre Hz. Osmân'ın halîfeliği döneminde (644-656), Horâsân vâlisi Abdullah bin Âmir, Kays bin Haysâm'ı Toharistan tarafına gönderdi. Kays, o bölgeyi sulh yolu ile fethedilerek Samancan'a (bugünkü Semangân) ilerledi. Orada yerel halkın Müslüman ordusuna mukavemet göstermesinden dolayı savaşıla ele geçirdi.²¹⁸ Bu bölgede yaşanan farklı tarihsel olay ve hususların en önemlileri şunlardır: Büyük İskender'in saldırıları ve dini ilişkiler, Sâsânîler ve Eftalitler arasındaki savaşlar, İslâm'ın etkisi,

bulunan vilâyetin yönetim merkezi Ferah şehridir.

²¹² Afganistan'ın kuzeyinde, Faryâb vilâyetinin ve Meymene ilçesinin merkezi olan şehir.

²¹³ Hacı Zeynel Abidin Şîrvânî, (Büstânü's-Seyâhat), s. 301.

²¹⁴ el-Makdisî, s. 49, 206. ve İbnü'l-Fakîh, s. 620 ve 630 ve Ebû'l-Kâsım İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 2. Baskı, Dâru Sâdır Yayınları, Beyrut, 1938, II, s. 429, 447 ve 457.

²¹⁵ İbn Hurdâzbih, s. 37.

²¹⁶ el-Makdisî, s. 49, 296. ve el-Hamevî, II, s. 134 ve IV, s. 23.

²¹⁷ Hudûdü'l-Âlem, s. 99.

²¹⁸ Ahmed bin Yahya el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 2. Baskı, trc. Azartaş Azarnüş, der. Muhammed Ferzan, Soruş Yayınları, Tahran, 1364, s. 568.

Gurlular ve Gazneliler arasındaki ilişkiler.

2.2.7. Gazne

Gazne şehri Kabil'in 145 km. güneybatısında yer almaktadır. İslâm öncesi tarihi henüz tam anlamıyla aydınlatılamamış olan şehir, arkeolojik kazılardan elde edilen verilerden anlaşıldığına göre milattan önceki dönemlerde kurulmuştur. Gazne'nin de içinde bulunduğu bölge Zabul'ın yurdu olup Zabulistân adıyla bilinmekteydi. Kale ve şehir, aynı ismi taşıyan nehrin kıyısındadır. Asıl adı Genzek olan şehir İslâm kaynaklarında Gazne ve Gaznin şeklinde kaydedilmiştir. *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm* ve *Hudûdü'l-Âlem*'de ikinci tabir (Gaznin) kullanılmıştır.²¹⁹ Yâkût el-Hamevî de halkın bu şehri Gazne olarak adlandırdığını, ancak ulema nezdinde Gaznin olarak bilindiğini ve doğrusunun da bu olduğunu söylemektedir.²²⁰

İran'da, tarih boyunca birçok imparatorluğun sınırları içinde yer alan Gazne, Bâktria Krallığı'nın da hâkimiyeti altında kalmış, Hsiung-nular tarafından batıya göçe zorlanan Yüeçiler ve daha önce de Sakalar, Hindistan'ı istila etiklerinde Gazne'yi de ele geçirmişlerdi. Yüeçiler'in Afganistan'da kurduğu dört yabguluktan birinin sınırları için de Gazne şehri de bulunmaktaydı. Kuşanlar'ın mirasçısı Akhunlar da (Eftalitler) Gazne'yi iki yüzyıl kadar hâkimiyetleri altında bulundurdular. Sâsânî-Göktürk ittifakı sonucunda Akhun Devleti yıkılmış ve Gazne mahalli siyasi teşekküller tarafından idare edilmeye başlamıştır.

9. yüzyılda ise Saffârî nüfuzu Gazne sınırlarına ulaşmıştır. İslâm coğrafyacılarının ifadesine göre Türk kabileleri Akhunlar'ın yıkılışından sonra da Kabil, Gazne ve Kandeher bölgelerinde varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bu kabilelerin başında Halaçlar (Kalaç) geliyordu. Bazı yazarlar Horâsânlıların, Gazne gibi tabiat şartlarının çok zor olduğu yörede yerleşmelerini tuhaf karşılamışlardır. Şehrin X. yüzyılda Sâmânîler'in hâkimiyetinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Sâmânîler'in hizmetinde bir Türk kumandanı

²¹⁹ Bkz. el-Makdisî, s. 36, 49, 296-297, 303 ve diğer sayfalar. Ayrıca bkz. *Hudûdü'l-Âlem*, s. 46, 88.

²²⁰ el-Hamevî, IV, s. 204.

olan Alp Tegin 351’de (MS 962) Gazne’yi ele geçirmiştir.²²¹

Gazne, kültür ve medeniyet alanında da en parlak devrini Gazneliler zamanında²²² yaşamıştır (963-1186). Gazneliler’in zayıflamasıyla beraber bölgede Selçuklu nüfuzu artmış ve Sultan Sencer 310 (1117) ve 529 (1135) yıllarında Gazne’yi iki kez istila etmiştir. Bölgede Gazneliler’in yerini alan Gurlu hükümdarı Alâeddîn Hüseyin, Gazneliler tarafından öldürülen iki kardeşinin intikamını almak için Gazne’ye hücum ederek şehri yakıp yıkmış (545/1150-51) ve bu yüzden “Cihansûz” (dünyayı yakan) lakabıyla anılmıştır. Şehir kısa bir süre Oğuzlar’ın eline geçmiş ve daha sonra da Gurlular’dan Muizzüddîn, Gazne’yi 1173’te ele geçirmiş ve burayı başkentyapmıştır. Muizzüddîn’in ardından Türk Memluk Emîri Tâceddîn Yıldız Gazne’ye hakim olmuş; fakat Kutbeddîn Aybeg ile yaptığı savaşta mağlup olunca şehirden ayrılmak zorunda kalmıştır. XIII. yüzyılın başlarında Hârizmşâhlar’a intikal eden Gazne’de Celâleddîn Hârizmşâh’ın hâkimiyeti ise uzun süreli olmamıştır. Celâleddîn, Cengiz Han’a mağlup olarak Hindistan’a çekilmişse de halk şehri terketmemiştir. Cengiz Han’ın oğlu Ögedey Han kumandasında Gazne önlerine gelen Moğol ordusu, halkı acımasızca kılıçtan geçirmiş ve esirler de alarak onları yanlarında götürmüşlerdir. Kısa süren Moğol fırtınasından sonra şehirde bir sükûnet devresi yaşanmıştır. Bugün Gazne vilâyetinin merkezi olan şehir Kabil-Kandehar yolu üzerinde yer almaktadır.²²³

2.2.8. Sar-i Pol

Sar-i Pol vilâyeti 1367/1988’e kadar Cüzcan vilâyetinin sınırları içindeydi. Coğrafi konumu itibarıyla bu bölge Kuzey Hindukuş ve Güney Türkistan’ın tarihsel bölgeleri arasında yer almıştır. Cüzcan vilâyetinden coğrafi kaynaklarda Anbâr adıyla bahsedilmiş, aynı zamanda vilayet Güvzgan, Güvzgan vb. gibi başka isimlerle de zikredilmiştir.

²²¹ Kâdı Ahmed Tetavî ve diğerleri, **Târih-i Elfi**, der. Ghulam Rıza Tabateba’i Meccid, İlmî ve Ferhengî Yayınları, Tahran, 1382, III, ss. 1874-1876; Erdoğan Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, TTK, Ankara, 1989, ss.4-5.

²²² Gazneliler hakkında Bkz. Erdoğan Merçil. “Gazneliler”, **DİA**, İstanbul, 1996, XIII, ss. 484-486.

²²³ Enver Konukçu. “Gazne”, **DİA**, İstanbul, 1996, XIII, ss. 479-480.

Ya'kûbi, Cüzçân vilâyetinde dört şehrin bulunduğu zikretmiştir: *“Dört şehre sahiptir; birincisi, vâlilerin yeri Anbâr ismiyle Cüzçân'ın merkezi; ikincisi Asân ve Sam'akân, üçüncüsü Kânderm veya Kerzemân ismiyle Cüzçân hükümdarının bulunduğu şehirdir, dördüncünün ise Şibirgân söylenmiştir...”*²²⁴

Yâkût el-Hamevî gibi bazı coğrafyacılar Cüzçân şehrini Belh'e bağlı sayarak Belh ile Merv nehri arasında büyük bir bölge olduğunu kaydedip, Anbâr, Faryâb ve Kelâr gibi önemli şehirlerden bahsetmiştir.²²⁵

Hudûdü'l-Âlem'de de Cüzçân ve vilayetin merkezi Anbar şehri ile ilgili olarak şu bilgiler verilmektedir:

*“Güzgânan mamur ve abaddır, çok nimetli ve güvenli bir bölgedir; bölgenin doğuda Tohâristan, Belh'e ve Bâmiyân'a kadar sınırı vardır, güneyde Gur şehri ve Büst'e, batıda Gercistân, Beşin kasabası Merv'in sınırına kadar, kuzeydeki [sınır] ise Ceyhun'un sınırındır; bölgenin hükümdarı etraftaki meliklerdendir; bu melik Horâsân'da Güzgânan'ın meliği olarak anılmaktadır.”*²²⁶

*Anbâr veya Anbir mamur ve güzel bir şehirdir, tüccarların yeri, çok nemetli ve dağ eteğinde kurulmuştur.”*²²⁷

Hudûdü'l-Âlem'de yer alan bilgilere göre Anbâr şehri, dağ eteğinde kurulmuş; kuzeyde, bugünkü Ser-i Pül'de Kohne Bazar yer almıştır. Büyük ihtimalle Anbâr şehrini bu bölgede kurulmuştur. 17. yüzyıla kadar bu ismin (Ser-i Pül) hiçbir tarihsel ve coğrafi kaynakta yer almadığı görülmektedir. Şehrin ismi ilk kez Bahrü'l-Asrâr fi Menâkibü'l-Ahyâr adlı eserde zikredilmiştir.²²⁸

²²⁴ el-Ya'kûbî, Kitâb'ül Büldân, s.116.

²²⁵ Bkz. el-Hamevî, II, s. 182. ve Muhammed bin Ali Berüsevî, **Avzah el-Mesalik ila Marafatü'l-Buldan ve el-Memalik**, der. Mehdi Abdül Reva'ziye, Darü'l-Gerb-ı el-İslâmi Yayınları, Beyrut, 1427, s. 171.

²²⁶ Hudûdü'l-Âlem, s. 95.

²²⁷ Hudûdü'l-Âlem. s. 97.

²²⁸ Mahmûd ibn Âmir Vali, **Bahrü'l-Asrâr fi Menâkibü'l-Ahyâr: Sefernâme Hind va Seylan**, 6. Baskı, der. Riazü'l-Islam, Institute of Central and West Asian Studies Yayınları, Karaçi, 1980, s. 46.

2.2.9. Beğlan

el-Makdisî'ye göre Beğlan, Tohâristan bölgesi sınırları içinde yer alan bir şehirdir ve yukarı ve aşağı olarak iki bölüme ayrılmıştır. Yukarı Beğlan'ın daha büyük olmasına rağmen, şehrin asil minberi aşağı Beğlan'da yer almaktaydı.²²⁹

Ebû Saîd'in verdiği bilgilere göre bazı coğrafyacılara, bu bölgeyi genel sınıflandırmada Belh'in bir parçası olarak görmüş, fakat şüpheli bir şekilde Tohâristan'a ait olduğu kaydetmişlerdir.²³⁰ Fakat başka coğrafyacılara da şehrin Tohâristan'a ait olduğunu belirtmişlerdir.²³¹

Cüveynî'ye göre Cengiz Han, Bâmiyân dağlarını aşarak Beğlan şehrine ulaşmıştır.²³² Bugünkü coğrafi konumu itibarıyla Beğlan vilâyeti, eski kaynaklardaki Beğlan şehrini de tamamen kapsamaktadır.

Emevîler döneminde Kuteybe bin Müslim ve Nizek Tarhan arasındaki anlaşmazlık ve savaşlar nedeniyle, bölgenin sınırları hakkında kaynaklarda ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Savaşlar genel olarak, halk üzerinde olumsuz bir iz bırakmıştır.²³³

2.2.10. Pervân

Bâmiyân'ın komşusu olan vilâyetlerden Pervân hakkında coğrafi ve tarihi kaynaklarda ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. En önemli şehri Çarîkar'dır. *Târîhnâme-i Herât*'ta Pervân hakkında şu bilgiler verilmiştir:

*“Merkezi Çarîkar olmak üzere, Kabil'in kuzeyinde yer alan bir ildir. Eski Pervân, günümüzdeki Pervân İli'nin bir şehri olan Cabil-Sarac'ın sınırları içinde yer almıştır.”*²³⁴

²²⁹ el-Makdisî, s. 303.

²³⁰ Bkz. el-Hamevî, I, s. 468. ve Muhammed Hasan Han Etimâd el Saltâneh, **Merâtü'l-Büldân**, der. Abdul Hüseyin Neva'i, Daneşgah-ı Tahrân Yayınları, Tahrân, 1367, (Merâtü'l-Büldân), s. 421. ve Abdülmü'min bin Abdülhak bin Abdullah bin Ali bin Mes'ûd bin Şeâil el-Bağdâdî, **Merâsidü'l-İttılâ' Alâ Esmâi'l-Emkine**, Darü'l-Cil Yayınları, Beyrut, 1412, I, s. 209.

²³¹ Bkz. Ebû Abdullah Muhammed bin Muhammed Şerif el-İdrîsî, **Nüzhet el-Müstâk fi İhtirâk el-Afâk**, Âlimü'l-Kütüb Yayınları, Beyrut, 1409, I, s. 483. ve İbn Hurdâzbih, s. 155.

²³² Cüveynî, I, s. 110.

²³³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr el-Taberî, **Târihu'r-Rusul ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ: Târih-ı Tâbarî**, der. Muhammed Ebülfezl İbrahim, Re'vâeü'l-Teras el-Arabi Yayınları, Beyrut, 1387, IV, s. 286.

²³⁴ Seyf İbn Muhammed İbn Ya'kûb Seyfî-i Herevî, **Târîhnâme-i Herât**, Bünyad-ı Movkufât-ı Mahmûd

Yazar başka bir yerde bu şehrin Bâmiyân ile Gazne'nin ortasında bir vilâyet olduğunu belirtmiştir: “Çünkü Cengiz Han'ın ordusu Sultan Celâleddîn tarafından Pervân sahalarında (Bâmiyân ile Gaznayn ortasında) mağlup edilmiş ve bu mağlubiyetin etkileri Horâsân'a kadar ulaşmış, bütün şehirlerde Cengiz Han'ın ne kadar adamı varsa öldürülmüştür.”²³⁵

İlk İslâm coğrafyacıların eserlerinde Pervân hakkında daha fazla bilgi bulunmaktadır. Örnek olarak el-Ya'kûbî, eserinde Belh'in şehirlerini sayarken Pervân'dan, Belh'ten doğuya doğru yolculuk edecek olan birinin sağ tarafında kalan kısım, başka bir deyişle Belh şehrinin güneydoğusunda yer alan bir şehir olarak bahsetmiştir.²³⁶ el-Makdisî de bu şehrin Bâmiyân ve Belh'in bir bölgesi ve çok büyük ve birçok camisinin olduğunu belirtmiştir.²³⁷ Zamcî İsfezarî de bu şehrin Gazne ve Bâmiyân'ın ortasında bulunduğunu kaydetmiştir.²³⁸

Kaynaklarda yer alan bilgilerden Pervân'ın geçmişte ticaret açısından önemli bir şehir olduğu anlaşılmaktadır. *Hudûdü'l-Âlem*'de şehrin Hindistan yolu üzerinde bulunduğu ve tüccarların buluşma noktası olduğu belirtilmektedir.²³⁹ Bu şehirde Budistlere ait bazı tarihi anıtlar ile takım Begrâm şehrinin yakınlarında tapınaklar ve stupalar (Buda anıtları) ile taştan yapılan bazı heykeller bulunmuştur. Tarihsel kaynaklarda Pervân'ın sahip olduğu önemin nedenlerinden biri Moğolların bu bölgede Celâleddîn Hârizmşâh Mengübertî'nin ordusu tarafından yenilmiş olmasıdır.²⁴⁰

2.3. İSLAMİ COĞRAFYA KİTAPLARINDA BAMİYAN

Müslüman coğrafyacıların eserlerinde Bâmiyân daima dikkat çeken bir bölge olmuş ve bölgenin coğrafi durumuyla beraber şehrin farklı dönemlerdeki sınırları, sosyal,

Afşar Yayınları, Tahran, 1381, s. 172.

²³⁵ Seyfî-i Herevî, s. 18.

²³⁶ el-Ya'kûbî, Kitâbü'l-Büldân, s. 118.

²³⁷ el-Makdisî, s. 50.

²³⁸ Muinuddin Muhammed Zamcî İsfezarî, *Ravzatü'l-Cennât fi Evsâf-i Medineti'l-Herât*, der. Seyed Muhammed Kazim İmam, Daneşgah-ı Tahran Yayınları, Tahran, 1338, II, s. 60.

²³⁹ Hudûdü'l-Âlem, s. 125.

²⁴⁰ Bkz. Cüveynî, I, s. 108.

ekonomik ve kültürel durumu hakkında kıymetli bilgiler verilmiştir. Bu kaynakların incelemesiyle Bâmiyân'ın tarihsel durumunun daha iyi anlaşılabilmesi mümkündür.

2.3.1. Coğrafi Eserlerde Bâmiyân'ın Sınırları ve Genişliği

Bâmiyân Afganistan sınırları içinde yer alan eski bir vilâyet ve şehirdir. Bu vilâyetin kuzeyden Semangân'a, güneyden Gazne ve Uruzgan'a, doğudan Beğlan, Pervân ve Vardak'a batıda ise Ser-i Pül ve Gur'a sınırı vardır. Genişliği 17,414 km ve 1385/2006'da yapılan sayıma göre nüfusu yaklaşık 280,589 kişidir. Şehrin altı ilçesi vardır.²⁴¹

5,100 metre yüksekliğiyle Baba Dağları, Bâmiyân vilâyetini kuzey ve güney bölümleri arasındaki doğal sınırdır. Bâmiyân şehri, yüksekliği 2.500'den fazla olan Baba Dağları'nın vadisinde yer almaktadır.²⁴²

Bâmiyân, bugünkü Afganistan'ın orta kısmında yer alır. Bu bölge coğrafyacılar için her zaman ayrı bir öneme sahip olmuş ve İslâmî dönemde Horâsân şehirleri arasında sayılmıştır.²⁴³

Coğrafyacılar, Bâmiyân'ın sınırları, genişliği ve büyüklüğü açısından çoğunlukla birbirine yakın bilgiler vermişlerdir. Fakat bu şehrin bağımsızlığı veya diğer bölge ile şehirlere bağımlı olup olmaması hakkında tartışmalar vardır. Genel olarak coğrafyacılar Bâmiyân'ı orta bir şehir olarak tanımlamışlardır.

Ebü'l-Kâsım İbn Havkal, Bâmiyân hakkında (Hk. 4./MS. 10 yüzyılı) kesin bilgiler vermiştir. Bu bilgilere göre Bâmiyân geniş bir bölgedir ve Horâsân sınırları içinde yer alır. Bâmiyân ilçesi aynı isimli şehrin vilâyetlerinin en büyüğüdür; fakat kentsel açıdan fazla bir öneme sahip değildir:

“Bâmiyân şehirlerinin en büyüğü Bâmiyân'dır, bu memleket Şiran-ı Bâmiyân'a aittir; genişliği ise Belh'in üçte biri kadardır. Bâmiyân şehri dağlarda inşa edilmiş olmasından dolayı surlara sahip değildir. Bâmiyân'dan büyük bir nehir akar ve [nehir]

²⁴¹ Bkz. Devletabadî, s. 155.

²⁴² Erwin Grotzbach, **Coğrafya-yı Şehr-i Der Afganistan**, trc. Mühsen Mühseniyân, Bünyad-ı Pejuheşhay-ı Astân-i Kuds-i Rezevî Yayınları, Meşhed, 1368, s. 183.

²⁴³ İbn Hurdâzbih, ss. 36-37.

oradan Gercistân'a ulaşır...''²⁴⁴

Asârü'l-Bilâd'da Bâmiyân durumu şu ifadelerle belirtilmiştir:

*“Horâsân ve Gur vilâyeti arasındadır; acayip vilâyetleri, faklı kasabaları ve köyleri kapsamaktadır.”*²⁴⁵

el-Makdisî Horâsân şehirleri hakkında bilgi verirken Bâmiyân'a bağlı farklı şehirler arasında Büskur Fend, Sakâvend ve Lehrâb'ı da saymaktadır:

*“Ben Horâsân'ı dokuz hore²⁴⁶ ve sekiz bölgeye böldüm, onların bu bölümde (kitabın bölümünde) genişliği ve sınırlarını sırayla rapor verirken düzenledim. Örneğin birincisi Ceyhun nehri tarafındaki Belh'tir. Bölgenin en önemli yerleri Pûşenc, Bâdgîs, Gercistân, Merv, Tohâristan, Bâmiyân, Gânç-ı Rüstâk, İsfezar'dır. Tûs ve iki kız kardeşini (?) Nîşâbur'un anbarı olarak saydım. Serâhs'ı da horelerden biri olarak saydım. Bölgelerden biri Tohâristan'dır. Tohâristan isminde kasabası da vardır; şehirleri şunlardır: Velvâlic, Tâlekân, Hûlm, Garbeng, Semangân, Re'ub, Yukarı Beğlan, Aşağı Beğlan, Eskimeşt, Râven Arhen, Andârâb. Bâmiyân'ın da şehirleri Büskur Fend, Sakâvend ve Lehrâb'dır.”*²⁴⁷

Bâmiyân vilâyeti bu sınıflandırmaya göre Horâsân sınırları içinde ve Tohâristan'dan ayrı bir bölgedir. Eserin başka bir yerinde Horâsân'ın ticaret merkezleri hakkında bilgi verilmekte ve devamında şu ifadeler kullanılmaktadır:

*“Bâmiyân nimetli ve geniş bir bölgedir. Onun kasabası küçük ve önemli küçük şehirlere sahiptir. Günlük hayat iyi ve rahattır. [Şehir] Horâsân'ın limanlarından biri ve İndus'un deposu olarak sayılır.”*²⁴⁸

İstahrî, eserinde Tohâristan ve Bâmiyân'ı, Belh'in bölgeleri olarak kaydetmiştir: *“Belh'in bölgeleri şunlardır: Tohâristan, Hotel (ختل), Pânc'hîr, Bedehşân, Bâmiyân...”*²⁴⁹

²⁴⁴ İbn Havkal, II, s. 450.

²⁴⁵ Muhammed el-Kazvinî, s. 209.

²⁴⁶ Hore veya Kore, eyâletin bir bölümü olan coğrafi birimdir.

²⁴⁷ el-Makdisî, s. 296.

²⁴⁸ el-Makdisî, ss. 303-304.

²⁴⁹ el-İstahrî, s. 155.

Bâmiyân'a ait kentler ise şu şekilde zikredilmiştir: “Bâmiyân'ın nehirleri ve kentleri şunlardır: Bâmiyân, Büskur Fend, Sakâvend (Sek Dere), Kabil, Lecrâ, Fervân (Kazvân), Gazne, Pânc'hîr'dir ve bu Pânc'hîr de bir şehirdir ve ona Sâtir de denilmektedir.”²⁵⁰

Bazı yazarlar ise, Bâmiyân'ı Tohâristan'ın bir parçası olarak kabul etmişlerdir. el-Ya'kûbî bu konuda hakkında verdiği bilgiler şunlardır:

“Tohâristan'ın şehirlerinden ve Belh'in muzafatından biridir. Yani Ceyhun havzasındadır... Tohâristan'ın birinci şehri Bâmiyân'dır. Bâmiyân'ın dağlarından pınarlar çıkar (akar) ve onlardan Kandeher'a kadar bir ay uzunluğu mesafede bir nehir, diğer vadisinden Sîstân'a kadar bir ay mesafeyle başka bir nehir, Merv'e kadar otuz gün mesafeyle diğer bir nehir akar; Belh'e kadar da 12 gün mesafeyle başka bir nehir ve ayrıca Hârizm'e kadar 40 gün mesafeyle diğer bir nehir gider, bütün bu nehirler Bâmiyân'ın dağlarından çıkar (kaynaklanır) ve orada bakır, civa vb. madenler mevcuttur.”²⁵¹

Hacı Zeynel Abidin Şîrvânî de, el-Ya'kûbî'nin yazdıklarını tekrarlayarak devamında şu bilgileri verir:

“Belh ve Kabil arasında, dördüncü iklimden Tohâristan'ın vilâyeti olup Bâmiyân adıyla yer almıştır. Şehri Zâhhâk inşa etmiştir ve Gur meliklerinin zamanında gayet düzenli ve bayındır olmuştur. Cengiz Han oranın büyüklerini ve çocuklarını öldürmüştür. Bu bölgenin binaları yaklaşık altı bin ev kadar olup dağda inşa edilmiştir. O binalar son işlemlerle dayanaklı, mükemmel bir şekilde düzenlenmiştir. Birkaç insan şeklinde dağda kazılmış, iki büyük erkek ve kız heykeli yapılmış, erkek Selsâl, kız ise Beşmar ismiyle güzel bir şekilde yapılmıştır. Boyu 60 zar²⁵² genişliği ise 16 zardır. O

²⁵⁰ el-İstahrî, s. 155.

²⁵¹ el-Ya'kûbî, Kitâb'ül Büldân, s. 119.

²⁵² 104 cm.

bölgede kıymetli metal madenler ve nadir bitkiler çoktur."²⁵³

el-Dımişkî de Bâmiyân'ın coğrafi özelliklerini belirtirken, Tohâristan'a ait bir şehir olduğunu kaydetmiştir:

*"Yukarı (Öliya) Tohâristan'da Hotel veya Hottalan ve Bedehşân yer almaktadır, bu iki bölge birbirine bağlıdır ve Vaşcerd şehri (Bedehşân'ın en büyük şehri), Mânkes (Hottalan'ın en büyük şehri), Hânk ve Bâmiyân oradadır. Bâmiyân dağlarından birçok nehir kaynağını alır. Geçmişteki en büyük şehri (Bâmiyân'ın ilçe merkezi) bağımsız bir memlekettir. Bâmiyân'ın Gazne'yle sınırı vardır. Yukarı Tohâristan'ın diğer şehirleri şunlardır: Halâverd, Lâvkend ve Vâhş."*²⁵⁴

Rivayetlere göre İslâm döneminde Bâmiyân coğrafi açıdan Tohâristan sınırları içindedir ve İslam coğrafyacılarının birçoğu bu hususu belirtmeye çalışmıştır. Bâmiyân, Tohâristan'a ait olmasına rağmen, muhtemelen Gurluların hâkimiyetinde siyasi bağımsızlık elde etmeye yakın bir duruma gelmiştir.

2.3.2. Coğrafi Kaynaklarda Bâmiyân'ın Genel Görüntüsü

İslâmın ilk yüzyıllarında Bâmiyân bölgesinde Budizm yaygın bir durumdaydı. MS. 8. yüzyılda Bâmiyân'ı ziyaret eden Koreli Budist rahibin verdiği bilgilere göre Bâmiyân'ın kralı Budizm'in bir takipçisiydi ve güçlü bir orduya sahipti.²⁵⁵

Arap komutanlar hiçbir zaman Hindukuş ve Gercistân'ı fethedilmesi hususunda tam olarak başarılı olamamış, yerel yöneticilerden vergi almaya razı olmuşlardır. Araplar, Horâsân başkomutanı olan Abdullah bin Amîr Sîstân'ın hükümdarlığı için Abdü'l-

²⁵³ Hacı Zeynel Abidin Şîrvânî, **Riyâzü's-Seyâhat**, der. Asger Hemid Rebbani, Kitapfüroşi Sa'di, Tahran, 1339, s. 152.

²⁵⁴ Şemseddîn Muhammed bin Ebi Tâlib Ansârî el Damişkî, **Nuhbet'ül Dâhr fi Acâyib'ül Ber ve'l Behr**, trc. Hemid Tebibian, Asatir Yayınları, Tahran, 1382, ss. 348-349.

²⁵⁵ A. Godard, **Nezari be Bâmiyân (Temeddün-i İrani)**, trc. İsa Behnam, Büngah-ı Tercüme ve Neşr-ı Kitap Yayınları, Tahran, 1346, s. 407.

Rahman bin Semrâ bin Hîbib bin Abdü'l-Şems'ı Sîstân'a göndermiştir. Abdü'l-Rahman bin Semrâ, Zerenc'i kuşatmasının ardından Zerenc komutanı onunla anlaşmış, daha sonra Keş veya Kiş'e²⁵⁶ gitmiş ve orayı fethetmiştir. Daha sonra da Zemindvâr'a ulaşmıştır.²⁵⁷

Abdü'l-Rahman bin Semrâ, 36/656'da Kabil'e giderek geçici olarak orayı fethetmiş; fakat Ratbil Şah tekrar bölgeyi ele geçirmiş ve 4. yüzyıla kadar bölge Gayrimüslimlerin yönetiminde kalmıştır. Müslümanlar 20 yıl içinde Sîstân, Büst, Zemindvâr, Herât, Badğis ve kuzey Afganistan gibi önemli şehir ve bölgeleri fethetmiş, halkların çoğu Müslüman olmuş, eski dinlerinde kalanlar ise İslâm vergisi (Cizye) ödemek zorunda kalmışlardır. Bu yerel devletlerin varlığına, Gazneli Mahmûd tarafından son verilmiştir.²⁵⁸

Mansûr'un halifelik (136-158/754-775) döneminde Bâmiyân hükümdarının İslâm'ı kabul etmesi, kaynaklarda genel kabul gören bir görüştür. Arap komutan ve Bâmiyân hükümdarı arasında akrabalık bağları kurulmuştur. el-Ya'kûbi bu konuda şu bilgileri vermiştir:

“Müslümanlar, dağda olan Bâmiyân şehrini ele geçirmişlerdir, oralarda çiftçi olan Asâd isimli biri vardı; Farsça'da Asâd kelimesi aslan demektir. O, Mansûr döneminde Mezahim bin Bestam'ın eliyle Müslümanlığı kabul etmiş ve kızını Ebû Harb künyesiyle Muhammed bin Mezahim'le evlendirmiş, daha sonra Fazl bin Yahya Horâsân'a girerken onun çocuğunu Hasan adıyla, bir komutan ekibiyle Gurvand'ın fethedilmesi için oraya göndermiş, [orayı] fethettikten sonra onu [Hasan'ı] Bâmiyân hükümdarı seçip Şir-ı Bâmiyân olarak adlandırmıştır.”²⁵⁹

Bu bilgilere rağmen Bâmiyân hükümdarının hilâfete resmi itaati, Mehdî döneminde (164/781) gerçekleşmiştir:

²⁵⁶ Şehr-i-Sebz; Özbekistan Cumhuriyeti'nin Kaşkaderya ilinin Şehr-i-Sebz İlçesi'nde bulunan bir şehir ve ilçesin merkezidir.

²⁵⁷ el-Belâzürî, s. 150.

²⁵⁸ Bartold, Tezkere, ss. 88-89.

²⁵⁹ el-Ya'kûbi, Kitâbü'l-Büldân, s. 119.

“Abbâsî Halîfesi Mehdî, diğer hükümdarların kendine itaat etmesi için bir kaç elçi gönderip davet etmiş ve onlar da [Mehdî'nin] emrini kabul etmiştir; bu hükümdarların en önemlileri şunlardır: Kabilşah Hânâhel adıyla, Taberistan Sephbedu²⁶⁰, Tohâristan'da Şervin Şah ve Bâmiyân'da Şir-ı Bâmiyân.”²⁶¹

Müslümanların Bâmiyân'a girdiği dönemde, Budizm ve tapınakları varlığını devam ettirmişse de, 256/872'de Ya'kûb b. Leys es-Saffârî tarafından fetihten sonra bazı tapınaklar kapatılmıştır.²⁶²

İbnü'n-Nedîm bahsedilen hususlarla ilgili olarak şu bilgileri vermektedir:

“Ve Bâmiyân'da tapınaklar mevcuttur, Hindistan'ın başlangıcında, Secistân'ın [Sîstân] ardında yer almıştır [Bâmiyân]. Ya 'kûb Leys, Hindistan'ı fethetmeye karar verip oraya gitmiş ve aldığı bir kaç heykeli Medînetü's-Selâm'a [Bağdat] göndermiştir. [Bâmiyân] Dindar ve zahidlerin yeridir, orada büyük bir ev mevcuttur; putların çok süslenmiş olmasından dolayı orayı tanımak ve sözlerle açıklamak mümkün değildir. Hindular uzak şehirlerden, deniz ve kara güzergâhları ile oraya giderler ve taştan yapılan Buda heykellerin bulunduğu Beytü'l-Zâhâb isimli bir evde toplanırlar.”²⁶³

Saffârîler döneminden sonra Bâmiyân'da Budizm'in etkinliği oldukça azalmış, daha sonra harabelerin yerinde yeni bir Budist şehri inşa edilmesine rağmen²⁶⁴ ticari kervanların azalması ve bağışların azalması nedeniyle Budizm, geçmişteki önemli konumuna erişememiştir.

Soğuk bir bölge olması nedeniyle Bâmiyân'da tarım gelişme imkânı elde edememiştir. Ayrıca tarımsal ürünlerin yetersizliğinden dolayı nüfus da azalmış, bu

²⁶⁰ Taberistan ordusunun komutanı.

²⁶¹ Abbâs Ahmed bin İshâk bin Cafer bin Vehb bin Vazih el-Ya'kûbî, **Târih-i Ya'kûbî**, 9. Baskı, trc. Muhammed İbrahim Ayeti, İlmî ve Ferhengî Yayınları, Tahran, 1382; Târih-i Ya'kûbî, II, s. 398.

²⁶² Gerdîzî, s. 306.

²⁶³ Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, **Kitâbü'l-Fihrist**, trc. Muhammed Rıza Teceddud, Esatir Yayınları, Tahran, 1381, s. 620.

²⁶⁴ A. Godard, **Nezeri Be Bâmiyân (Temeddün-İrani)**, trc. İsa Behnam, Bûngah-ı Trcûme ve Neşr-ı Kitap Yayınları, Tahran, 1346, s. 408.

durum Hsüan-Tsang'ın seyahat raporunda ve Müslüman coğrafyacıların eserlerinde belirtilmiştir.²⁶⁵

İbn Hurdâzbih eserinde Öliya Tohâristan'dan Belh'e kadar olan mesafeyi incelerken Ali bin Abbâs Abdullah bin Tâhir tarafından bu şehirlerin haracının toplandığından bahsedip, miktarı ile ilgili kıymetli bilgiler vermiştir.

*“Tâlekân 21.400 dirhem (gümüş para), Gürcistan 100.000 dirhem ve koyunlarından 2000 koyun, Tohâristan 106.000 dirhem, Faryâb 55.000 dirhem ve Cüzcan 154.000 dirhem idi. Hotân, Belh ve dağlığı 193.300 dirhem, Hûlm 12.300 dirhem, Kâbrukeş 4000 dirhem, Termuz 2000 dirhem, Rüb 251.000 ve Semangân 252.000 dirhem, Riyo Şarân 10.000, Bâmiyân 253.000 dirhemdir...”*²⁶⁶

O dönemlerde bölgelerin sosyal ve ekonomik durumu ele alınacak olduğunda gayrimüslim nüfus ve tarım arazilerinin haraç miktarı ile doğrudan bağlantılı olduğu belirtilebilir. Aslında İslâm devletlerinin en önemli mali kaynağı²⁶⁷ ve en eski vergilerinden biri de haraçtır. Savaşla kapıları açılan şehirlerdeki zimmîlerin, kendi toprakları üzerinden devlete vergi ödedikleri belirtilmektedir.²⁶⁸

Birincil İslâmî kaynaklarda bazen haraç ve cizyenin beraber alındığının belirtildiği bilinen bir husustur.²⁶⁹ Daha önce de bahsedildiği gibi, Bâmiyân'ın dağlık bir bölge olmasından dolayı tarımsal ürünler ve verimli topraklar yetersizdir. Bölgede Budist tapınaklarının takipçileri fazlaydı ve onlar kendi dinlerinde kalmak için Müslümanlara cizye ödemek yükümlülüğü altındaydılar. Fakat Bâmiyân'ın tarım arazileri ve ürünlerine göre bu bölge sakinlerinden alınan cizyenin, haraç olarak toplandığı anlaşılmaktadır.

²⁶⁵ Bkz. el-İstahrî, s. 157; İbn Havkal, II, ss. 426-428; A. Godard, Nezeri Be Bâmiyân, s. 406.

²⁶⁶ İbn Hurdâzbih, ss. 36-37.

²⁶⁷ Ebû'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, **El-Kâmil fi't-Târîh**, Dâru Sâdır Yayınları, Beyrut, 1965, III, s. 40, 88, 405 ve II, s. 492, 534.

²⁶⁸ Abdü'l-Rahman bin Abdullah bin Abdü'l-Hâkem, **Futuh-i Mısır ve Ahbâraha**, Brill Yayınları, Leiden, 1920, s. 151.

²⁶⁹ Bkz. Hüseyin Müderesî Tebateba'i, **Zemin Der Fikh İslâmî**, Defter-ı Neşr-ı Ferheng-i İslâmî Yayınları, Tahran, 1362, II, ss. 323-325.

İbn Hurdâzbih'in verdiği bilgilere göre Bâmiyân tarımsal arazi açısından küçük bir şehirdir ve bu şehrin haracının miktarı Zemindvâr ve Semangân gibi diğer şehirlerin haraç miktarıyla aynıdır.

Bazı kaynaklarda da haraç vergisi hakkında faydalı bilgiler verilmektedir. Haraç miktarının bazı zamanlarda, örnek olarak Hz. Ömer bin Hattab döneminde (634-644) alınacak haraç miktarı, toprakların genişliği ve su seviyesine göre belirlendiği kaydedilmiştir.²⁷⁰

el-Müstevfî el-Kazvînî'ye göre Bâmiyân'ın dördüncü iklimde olması, havasının soğuk olması ve Moğollar tarafından yıkıldıktan sonra bölgede yeni binalar inşa edilmesi ve ikamet edilmesi hususuna yasak getirilmesinden dolayı nüfusunda artış olmamıştır.²⁷¹

Bâmiyân hakkında *Sûretü'l-Arz*'da önemli bilgiler verilmiştir:

*“Meyve ve bağ yoktur, meyveler diğer yerlerden ve Ersef'ten getiriliyor. Bâmiyân bölgesinde Bâmiyân hariç hiç köy veya şehir dağda inşa edilmemiştir ve hepsinde pınar, ağaç ve meyve bulunmaktadır. Bâmiyân zengin bir şehirdir ve yüksek [gelişmiş] bir ticarete sahiptir, çünkü Hindistan'ın kapısında yer almaktadır.”*²⁷²

Mû'cemü'l-Buldân'da Bâmiyân hakkında bilgiler verilirken, Müslüman bilim adamlarından da önemle bahsedilmiştir. Bu durum İslâm döneminde Bâmiyân halkının kültüre ve bilime verdiği önemin derecesini göstermektedir.

Eserde, Budist tapanıkları ile ilgili şu bilgiler verilmiştir:

“[Bâmiyân] Gazne, Herât ve Belh arasında bir şehirdir. Geniş topraklarda dayanıklı bir hisara sahip olan küçük bir şehirdir, Belh'ten 10 merhala Gazne'den ise 8 merhala uzaktır. Güzel resimlerle süslenmiş gökyüzüne kadar olan sütunlarla yüksek bir ev yapılmıştır. Ziyaretçiler için evde her türden çizimlerle bir kuş örneği konulmuştur. İki büyük put yüksek dağda yapılmıştır, birine Sürh Būd diğerine ise Heng Būd denir; dünyada tek

²⁷⁰ Bkz. Ya'kûb bin İbrahim Ebû Yûsuf, **Kitâbü'l-Harâc**, el-Metbe'a el-Selâfiye Yayınları, Kahire, 1352, ss. 38-41.

²⁷¹ el-Müstevfî el-Kazvînî, *Nüzhethü'l-Kulûb*, ss. 190-191.

²⁷² İbn Havkal, II, s. 450.

oldukları söylenir.”²⁷³

el-Dımişkî de eserinde Bâmiyân nehirleri hakkında bilgi vermektedir:

“Bâmiyân bölgesinde 400’den fazla kale ve dağlarında ise dört tane büyük nehir bulunur. Bâmiyân dağlarında Lacivert taş, Civa, Bakır, Kurşun ve Kristal madenleri çoktur. Aşağı (Sofla) Tohâristan’da Semangân (Samancan), Hulam, Redaliz ve Eskelkend şehirleri vardı. Belh’e bağlı şehir Cüzcan’dır, bu şehrin diğer ismi de Süran’dır. Diğer şehirleri ise Zügân, Anegn ve Andârâb’dır.”²⁷⁴

Bölgede 10. yüzyıla kadar, yerel bir hanedan olan Şiran-ı Bâmiyân hüküm sürmüştür. İstahrî, el-Ya’kûbi, İbn Hurdâzbih vb. coğrafyacıların eserlerinde bahsi geçen hanedan hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Alp Tigin²⁷⁵, Bâmiyân’ı fethettikten sonra savaşta Şir-ı Bâmiyân’ı esir edip daha sonra doğu bölgesindeki Hindukuş’ta bu hânedanın hâkimiyetine son vermiştir. İbn Havkal Bâmiyân’ın doğal koşulları ve şehrin ekonomik durumunu incelemiş ve Alp Tigin’in ordusuyla geldikten sonra şehrin değişime uğradığından bahsetmiştir.”²⁷⁶

Şiran-ı Bâmiyân’ın toprakları böylece Gazneliler’in hâkimiyet sahasına dâhil edilmiştir. Gurlular döneminde Bâmiyân, Alâeddîn Hüseyin Cihansûz tarafından ele geçirilmiş ve o, büyük kardeşi Fâhruddîn Mes’ûd’e, Bâmiyân ve Tohâristan hükümdarlığı görevini vermiştir.²⁷⁷ Bâmiyân’da Gurlu hâkimiyeti, Fâhruddîn Mes’ûd ile birlikte başlamış ve 70 yıl sonra bu devlet Hârizmşâhlar tarafından yıkılmıştır.

²⁷³ el-Hamevî, I, s. 330.

²⁷⁴ el-Dımişkî, ss. 348-349.

²⁷⁵ Alptegin hakkında geniş bilgi için bkz: Erkan Göksu, “Alptegin: Köle Pazarından Gazne Tahtına”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, sayı: 191, Nisan 2011, ss. 97-116.

²⁷⁶ İbn Havkal, II, s. 450.

²⁷⁷ Cüzcanî, I, s. 384.

2.3.3. Coğrafi Kaynaklarda Bâmiyân Hakkında Verilen İlginç Bilgiler

Bazı coğrafyacılar Bâmiyân ile ilgili diğer yazarların verdiği bilgileri yetersiz bulmuşlar ve bazen yanlış ve abartılı ifadeler kullandıklarını belirtmişlerdir. Yazar veya konu ile ilgili bilgiler hakkında eksiklikler nedeniyle eserlerde efsanevi ve gerçeğe aykırı bulunmaktadır. Bâmiyân hakkında verilen bilgiler ve bazı efsaneler modern bilimsel yöntemlerle değerlendirilip daha iyi anlaşılabilir. *Asârü'l-Bilâd*'da konu ile ilgili verilen ilginç bilgiler şunlardır:

“İbn Ebi Ya ‘kûb el-Bağdadî Tühâfetü'l-Gârâyib kitabında; Bâmiyân bölgesinde suyu kükürt koklu bir kaç pınar mevcut olduğunu yazmıştır. Her kim o su ile banyo yaparsa, cildinde hastalığı varsa iyileşir, eğer bu sudan bir kaba döküp kapağını da kapatırsa ve bir gün bu şekilde bırakırsa hamur gibi olacaktır ve eğer bunu ateşe atarsa, o yanar. Afzâl Bâmiyâni bu vilâyettendir. O Fars vâlisi Atâbek Sa'd bin Zângî döneminde Fars'a gitmiş, aslında Atâbek onu çağırmış ve ona ikram yapmıştır. Fars vâlisi doğan çocuğu için ondan astronomik bir hüküm vermesini istemiş; ama o astronomi ilmine itibarın olmadığını ve bazı zamanlar doğru bazı zamanlar ise yanlış hüküm olabileceğini söylemiş, doğmuş çocuğunun durumunu ve hallerini son iki seneye göre yorumlayacağım, eğer doğru olursa onun geleceği hakkında da hüküm vereceğim [demiş]. Atâbek kabul etmiş, hekim geçmişlerine bakarak hüküm vermiş ve [hüküm] doğru olmuştur [gerçekleşmiştir]. Atâbek ona hediyeyle çok teşekkür etmiştir. [Afzâl Bâmiyâni] hekim Afzâl'ın vefatına kadar Atâbek'in yanında kalmıştır.”²⁷⁸

Coğrafya yazarların bilgi eksikliğinden dolayı kaynaklarda genel olarak güvenilir ve gerçek bilgilerin verilmediği anlaşılmaktadır. *Nuhbetü'l-Dâhr fi Acâyibü'l-Ber ve'l Behr*'de Bâmiyân'ın hakkında garib bilgiler verilmiştir:

²⁷⁸ Muhammed el-Kazvinî, ss. 209-210.

“Bildirildiğine göre oralarda şaşırtıcı nehirler, pınarlar ve kuyular bulunmaktadır. Horâsân şehirlerinden Bâmiyân topraklarında, yeryüzünü delerek çıkan Divas isimli bir pınar akmaktadır; kazan gibi kaynar, eğer insan buna tükürük veya başka bir şey atarsa kaynaması artar, o attığı şeyi dışarıya çıkartana kadar fişkırlarak patlar, ben şu şekilde yapan adamları gördüm ve bunu tecrübe ederek anladım. Bâmiyân Dağı’ndan diğer bir pınar çıkar, suları çıkarken beyaz taşlar gibi olur.”²⁷⁹

Asârü’l-Bilâd’da da Bâmiyân tapınakları hakkında ilginç bilgiler bulunmaktadır:

“Oralar bir Puthanedir, mükemmel sütunlarıyla çok yüksektir, iki putu taşı kazarak yapmışlardır, onlar Puthanede kalmıştır. Biri Sürh Bûd ve diğeri Heng Bûd’tür. Onların cinsiyet özelliği belli değildir. Tühâfetü’l-Gârâyib’in yazarı [şunları] söylemiştir: Orası bir köydür, herkim orada uyursa geceleyin ayakları çekilir, ama uyanıldığında kimse bulunamaz ve eğer tekrar uyursa aynı şekilde olur.”²⁸⁰

Bölgenin coğrafi durumu ve aynı zamanda güçlü hânedanların olmamasından dolayı, tarihçilerin ve coğrafyacılara bölgeye ulaşmaları zorlaşmış ve bu durum Bâmiyân ile ilgili önemsiz ve hatta efsane niteliğindeki bilgilerin verilmesinde önemli bir rol oynamıştır.

²⁷⁹ el-Damişkî, s. 170; Zekeriya bin Muhammed el-Kazvinî, Approximately, **Acaibü’l-Mahlukat**, Manuscript/Mixed Material, 973/1566, s. 685. <https://www.loc.gov/item/2017454465/>

²⁸⁰ Muhammed el-Kazvinî, ss. 209-210.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BAMİYAN'IN SİYASİ DURUMU

İslâm öncesi dönemde Bâmiyân'ın siyasî tarihi MS 1. yüzyılda Kuşan hânedanı ile başlar. Bu hânedan Hindukuş'un kuzey bölgelerinde Budizm'i yayılmasını sağlamış,²⁸¹ fakat komşuları ve rakipleri olan Sâsânîler tarafından varlıklarına son verilmiştir.²⁸²

Bâmiyân ve Afganistan'ın merkezi bölgelerine İslâm'ın girişi yavaş bir şekilde ve uzun bir süreç içinde gerçekleşmiş, Hk 4. yüzyılın başlarına kadar yayılma imkânı bulamamıştır. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre, bu bölgeler hakkında bilgilerin az olması nedeniyle Müslüman devletler buralara sefer düzenlediklerinde bölge halkı için savaşlarda kâfir unvanı kullanılmıştır. Örnek olarak *Târih-i Beyhakî*'de Gazne ve Gur bölgelerine Gazneli Mahmûd'un düzenlediği seferden bahsedilirken bu bölgenin sakinleri *kâfir* olarak adlandırılmıştır:

*“Emir Mahmûd 405'te Büst'ten Zemindvâr, Gur ve Büst arasında bulunan Havabîn bölgesine ordu çekmiş; oradaki kâfirler daha kirli (pis) ve güçlü idi. Geçitleri çok ve surları da güçlü idi.”*²⁸³

YEREL HÂNEDANLAR

Kaynaklarda verilen bilgilerden, Bâmiyân'ın uzun bir süre Türk kabileler ve Gayrimüslimlerin meskeni olup, onların Müslüman egemenliğini kolay bir şekilde kabul etmedikleri anlaşılmaktadır. *Târih-i Tâbarî* ve *Târih-i İbnü'l-Esîr*'de Orta Asya bölgesini ele geçirmeye çalışan Arap komutan Esad bin Abdullah'dan bahsedilmektedir. O, 119/740 yılında Hotlân'ı ele geçirmek amacıyla girdiği şehirde yerel hükümdar olan Bâmiyân

²⁸¹ A. Fuscheh, *Din-i Budayî Der Afganistan (Temeddün-i İrani)*, trc. İsa Behnam, Büngah-ı Tercüme ve Neşr-ı Kitap yayınları, Tahran, 1346, ss. 396-398.

²⁸² Muhammed Cevad Meşkûr, *Coğrafiya-yı Târihi İran-i Bastan*, Dünya-yı Kitap Yayınları, Tahran, 1371, ss. 686-687.

²⁸³ Muhammed bin Hüseyin el-Beyhakî, *Târih-i Beyhakî*, 4. Baskı, der. Helil Hetib Rehber, Mehtab Yayınları, Tahran, 1374, I, ss. 166-167.

kökenli Bâder Terhân²⁸⁴ ile karşılaşmıştır. O, Esad'a mesaj gönderip para ödemek yerine barış istemiş, fakat Esad bu teklifi reddetmiş ve şu cevabı vermiştir: “*Hotlân’da hükümdarlığa hakkın yok, sen yabancı ve Bâmiyânlısın. Diğer bölgelerden buraya geldin. Şu an buradan çıkmalısın.*”²⁸⁵

İslâm’ın girişinden sonra bu bölge yıllarca Şiran-ı Bâmiyân isimli küçük yerel bir devlet tarafından yönetilmiştir.

MS. 220 yılında, Sâsânî hükümdarı I. Şapûr tarafından bölgedeki Kuşan hakimiyetine son verilmiştir. Bâmiyân, Sâsânî’nin sınırlarına dâhil edilmiş olmasına rağmen bu durum fazla uzun sürmemiştir. Çünkü Eftalitler ve daha sonra Türklerin, Horâsân’ın doğu sınırlarına saldırıları başlamış, esasında Sâsânîler de doğu bölgelerine gereken önemi vermemişlerdir. Ayrıca o dönemde Bâmiyân’ın diğer devletler karşısında güçlü bir konumda olmadığı anlaşılmaktadır.²⁸⁶

Kolesnikov, Afganistan vilâyetlerinin idarî birimleri hakkında detaylı ve yararlı bilgiler vermektedir. O, Sâsânî sikkeleri ile İslâm kaynaklarında verilen bilgileri karşılaştırmış ve vardığı hükümlerin bu şekilde oluştuğuna işaret etmiştir.²⁸⁷ Buna göre yazar, eserinde Bâmiyân’ı, Horâsân’ın bir parçası olarak saymaktadır. Bu bilgiler incelendiğinde Bâmiyân’da farklı dönemlerde Sâsânî hânedanının etkileri, kaynak yetersizliği göz önüne alındığında, daha iyi anlaşılmaktadır. Maalesef Afganistan’da arkeoloji ve nümizmatik araştırmaları yetersiz bir durumdadır ve bu yüzden Bâmiyân’da Sâsânîlerin hüküm sürdüğü dönem hakkında doyurucu bilgiler yoktur. Ermenî tarihçi Mûsâ Horenli de Bâmiyân’ın bir Horâsân şehri olduğunu kaydetmiştir.²⁸⁸ Daha önce

²⁸⁴ *Târih-i Bermekiyan*’da Seyed Sadik Seccadi, Türk Tel’han kelimesiyle ilgili olarak Türkistan hükümdarı Terhân veya Tarhân ismiyle belirtmektedir. Tarhan, Bermak İslâm’ı kabul ederken ona çok kızmış ve karşı çıkmıştır. (Bkz. Seyed Sadik Seccadi, *Târih-i Bermekiyan*, Bünyad Mahmûd Afşar-ı yazdı Yayınları, Tahran, 1385, s. 42.) Kaynaklara göre Tarhân kelimesi sadece bir kişinin isminin sıfatı değil bazı Mâverâünnehir meliklerinin lakabıdır. İbn Hurdâzbih eserinde Tarhân lakabının Semerkand hükümdarına ait olduğunu belirtmektedir (İbn Hurdâzbih, s. 40). Moğol döneminde Türkler arasında da bir unvan olarak kullanılmıştır. Moğol döneminde Torhân unvanına sahip olanlar birçok haklara sahip olmuşlar, bazen bir kişinin bu statüyü kazanarak servet ve itibar kazanması mümkün olmuştur.

²⁸⁵ İbnü’l-Esîr, V, ss. 213-214. ve Taberî, VII, ss. 135-137.

²⁸⁶ A. Ivanovich Kolesnikov, *İran Der Astane Yureş-i Taziyan*, 2. Baskı, trc. Muhammed Rıza Yahya’i, Agâh Yayınları, Tahran, 1355, s. 236.

²⁸⁷ Kolesnikov, s. 235.

²⁸⁸ Joseph Marquart, *İranşehir Ber Mebnayı Coğrafiyayı Mûsâ Horenli*, trc. Maryam Mir Ahmedi, Müessese İtilaât Yayınları, Tahran, 1373, (İranşehir Ber Mebna-yı Coğrafiya-yı Mûsâ Horenli), s. 38.

verilen ve coğrafi kaynaklardan elde edilen bilgilere göre Bâmiyân'da Sâsânî hâkimiyetinin kısa bir dönem sürdüğü anlaşılmaktadır.

4.1. ŞİRAN-I BÂMİYÂN

Bâmiyân, İslâm öncesi ve sonrası dönemde yerel bir hanedan olan Şiran-ı Bâmiyân'ın hâkimiyeti altında kalmıştır. Bu hanedan, İslâm'dan önce Sâsânîlere bağlı olarak Bâmiyân'a, daha sonra da İslâmî dönemde uzun süre bağımsız bir şekilde doğu Hindukuş'a yani Toharistan bölgesine (Bâmiyân da dâhil) hükmetmiştir. Birçok tarihçi ve araştırmacıya göre Şiran-ı Bâmiyân, Kuşan İmparatorluğu'na da bağlanmış ve İslâm'dan önce, hanedanın yöneticileri için “Şir” lakabı kullanılmıştır.²⁸⁹

Şir kelimesi Farsçada iki farklı anlamda kullanılmaktadır: 1. Süt, 2. Hayvanların padişâhı, ünlü ve güçlü bir hayvan olan Aslan. Arap tarihçiler genel olarak ikinci anlamı kullanmışlardır. el-Büldân'da Bâmiyân şehri hakkında bilgi verilirken, yerel yöneticilerden Esed (Farsça'da Şir) ismiyle bahsedilmiştir:

*“Dağda yer alan Bâmiyân şehrinde Esed adlı bir çiftçi vardı. Farsça olarak Esed, Aslan demektir. O (Esed) Mansûr döneminde Mezâhim bin Bestâm'ın eliyle Müslüman olmuş, Mezâhim onun kızını Ebû Hârb künyeli Muhammed bin Mezâhim'le evlendirmiştir. Daha sonra Fâzl bin Yahya, Horâsân'a girerken onun (Esed) Hassan isimli çocuğunu bir komutan birliğiyle Gûrvând şehrinin fethedilmesi için oraya göndermiş, fethettikten sonra onu Bâmiyân'ın hükümdarı olarak seçip, Şir-ı Bâmiyân olarak adlandırmıştır.”*²⁹⁰

Son zamanlarda bir dilbilim araştırmasına göre Şir ve Şâh kelimeleri, kral ve şehir ile aynı kökten gelmektedir. Christensen, Şir ve şehir kelimelerinin Haşây (خَشَای) kelimesinden geldiğini belirtmektedir. Avesta'da Heş'sera (خَشَثَرَه) kelimesi padişâh, emir

²⁸⁹ Habibi, s. 121.

²⁹⁰ el-Ya'kûbî, Kitâbü'l-Büldân, s. 119.

ve sultan gibi anlamlarda kullanılmıştır.²⁹¹ Marquart, eski Farsça bir kelime olan Huş'seriyâ (خَشْرِيَا)dan Şir veya Şâz kelimesinin türediğini belirtmiştir. Huş'seriyâ, doğunun farklı lehçelerinde kral ve padişâh anlamında kullanılmış, fakat daha sonra yeni Farsçada Şir (Aslan) anlamını kazanmış ve Arapça'ya yanlışlıkla Esed kelimesiyle çevirilmiştir. Marquart, Şir unvanının, Bâmiyân ve Gercistân emirleri gibi Hotâl hâkimleri için de kullanılmış olduğunu öne sürmektedir.²⁹²

Bâmiyân'ın komşu bölgelerinde de Şir kelimesinin kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Ebû Bekir Muhammed bin Ca'fer en-Narşahî (ö 348/959) *Târih-i Buhârâ*'d'nın kurucusu olarak Şir Kışver bin Karâcürin bin Karâcürin Yâbğû'dan bahsetmiştir:

*“Büyükler ve tarla sahipleri Türklerin padişâhına giderek onun isminin Karâcürin Türk olduğu ve onun büyük ve yüksek bir mertebesinin olması nedeniyle Yâbğû lakabını vermişlerdir. Onlar ondan [padişâh] adalet istemişler. Yâbğû kendi oğlu Şir Kışver'i büyük bir ordu ile (Buhârâ'ya) göndermiş...”*²⁹³

Bu şekilde Şir lakabının Emir ve Şâh ile çok ilgisinin olmadığı görülmektedir. Genel olarak bu lakab, cesur ve güçlü olan Aslan'ın (Farsça'da Şir) sıfatlarına bağlanmış ve bu münasebetle özellikle bölge yöneticilerine isimlerinin başında zikredilmiştir. Bugün Bâmiyân'da birçok ailenin erkek çocuklarının isimlerinin başında Şir kullanılmaktadır. Bu kelime aynı zamanda Hz. Ali'nin bir sıfatı olarak da kullanılmaktadır.

Bazı Oryantalist yazarlar gibi Abdul Hay Habibi de Şiran-ı Bâmiyân'ın Tacik kökenli olduğunu öne sürmüştür. Fakat bazı kaynaklarda bu görüşü desteklemeyen bilgiler verilmiştir.²⁹⁴

Örnek olarak Hsüan-Tsang da Bâmiyân'a (Fan Yan Na) ulaşınca halkın âdetleri, parası, dili vb. özellikleri hakkında, Tohâristan'ın ilgili özellikleriyle benzerlik kurmaktadır. Hükümdar ve halk tarafından Budizm sıkı bir şekilde desteklenmiştir. Arkeolog Godard'ın verdiği bilgilere göre HK. 109/ MS.727'de diğer bir Çinli seyyah

²⁹¹ Christensen, İran Der Zaman-ı Sâsânîyan, s. 359.

²⁹² Marquart, İranşehir Ber Mebnayı Coğrafiyayı Mûsâ Horenli, ss. 183-184.

²⁹³ Ebu Bekir Muhammed bin Ca'fer en-Narşahî, *Târih-i Buhârâ*, 2. Baskı, der. Müderres Rezevî, Tûs Yayınları, Tahran, 1363, s. 9.

²⁹⁴ Habibi, s. 122.

Houei-Tcheao, Kabil üzerinden (Si Yu) Bâmiyân'a (Fan Yan na) gidince, şehirde Tacik kavminden Hou isminde birinin bağımsız bir şekilde hüküm sürdüğünü görmüştür: *"Bu zamanda Bâmiyân'ın kralı Hou isminde bir kişidir. Onun memleketi başka memleketlere bağlı değildi. Ordusu ise çok güçlüdür, diğer ülkeler de ona saldırmaya korkarlar."*²⁹⁵

Hsüan-Tsang, Toharistan halkını köken olarak Türk olduğunu belirterek, Bâmiyân'a girdiğinde bu şehrin alışkanlık ve geleneklerinin Toharistan'a benzediğini belirtmiştir.

İslâm'ın ilk yüzyıllarında Bâmiyân'da Budizm en yaygın din olarak ayrı bir öneme sahipti. Koreli bir Budist rahibin verdiği bilgilere göre 9. Yüzyılda, Bâmiyân kralı Budizm'e bağlıdır ve güçlü bir orduya sahiptir.²⁹⁶

Bu bölgenin yöneticilerinin isimlerinin başında Şir veya Şâr kelimelerinin varlığı, Koreli rahibin bunu yanlış anlamasına neden olmuştur. Ona göre, bölgenin o dönemdeki yöneticisi Taciklerdir. Fakat diğer kaynaklara göre Şiran-ı Bâmiyân hükümdarları, Eftalit veya Kuşanlar'ın soyundan gelmektedir.²⁹⁷

Kaynaklardan elde edilen bilgilere göre Araplar, Bâmiyân ve Hindukuş'un doğu kısmını hiç bir zaman fethedememişler, sadece haraç ve cizye vergileri almakla yetinmişlerdir.²⁹⁸

Daha önce de değinildiği gibi Abbâsî halifesi Mansûr döneminde (Ö. 158/775), Bâmiyân hükümdarı İslâm'ı kabul etmiş ve bölgenin Arap komutanı ile akrabalık bağı kurmuştur. Fakat Şir-i Bâmiyân'daki Müslümanların resmi olarak hilafete bağlılığının halife Mehdi döneminde (164/781'de) sağlandığı anlaşılmaktadır. Bâmiyân'daki Budist tapınakları, Saffârîlerden Ya'kûb bin el-Leys döneminde kadar faaliyetlerine devam etmiştir. Gerdîzî, 9. yüzyılın ortasında bu şehrin Ya'kûb Saffârî tarafından ele geçirildiğini ve Budist tapınaklarının yıkıldığını belirtmektedir:

"[Ya 'kûb Saffârî] Sîstân'dan sonra Büst'e gelmiş ve Büst'ü de alarak oradan Pancvây (Kandehar'ın batısında) ve Tagin Abâd'a (Kandehar'ın

²⁹⁵ A. Godard ve J. Hackin, s.172.

²⁹⁶ A. Godard, Nezeri Be Bâmiyân, s. 407.

²⁹⁷ Gerdîzî, ekler s. 657.

²⁹⁸ Barthold, Türkistan-name, I, ss. 423-424.

batisında onun kalıntıları görünebilir.) gelmiştir; Râtbil (Sîstân ve Gazne arasındaki Zabul'un krallarının lakabı) ile savaş yapıp hile yaparak Râtbil'i öldürmüş ve Pancvây'ı almış ve oradan Gazne'ye gelip Zabulistân'ı almış, Gazne'nin kralını da (Şâristân-ı Gazne'yi) öldürmüş ve Gardiz'e girmiş daha sonra Ebû Mansûr Aflâh bin Muhammed bin Hakân ile savaşmıştır. Savaş uzun sünmüş, sonunda Ebû Mansûr'e Gürgân'ı vermiş ve o her sene 10,000 dirhemin Sîstân'a gönderilmesi şartıyla onu tazminata bağlamış, oradan geri dönüp Belh'e gelerek Bâmiyân şehrini 256/870'te almış, aynı zamanda Novşâd-ı Belh'i yıktırıştır."²⁹⁹

Bu bilgileri esas alan Bosworth ise şu cümleleri kullanmıştır:

"Hicrî üçüncü yüzyılda, Saffârîler kendi sınırlarını doğudan Büst, Zabulistân, Gazne ve Kabil'e kadar genişletmişlerdir. Ya 'kûb Saffârî ilk kez ordu çekerek Zânbil'i (Zabulistân'ın kralları lakabı) esir etmiştir. Marquart'a göre bu Zânbil, Hilmend bölgesinin kralıdır. İkinci kez ordu çekmesiyle 256/870'da Ya 'kûb ve kardeşi Emr ibn el-Leys, Bâmiyân ve Kabil'e ulaşmış, aynı zamanda, Zânbil'i Kabil'e kaçarken tutuklamışlardır. 287/900'da Horâsân, Sîstân ve Afganistan'ın doğu bölgeleri Emir İsmail bin Ahmed Sâ mânî tarafından ele geçirilmiş ve ondan sonra Sâ mânîlerin sınırlarının bir parçası olmuştur. Aslında bu bölgeleri Buhârâ'dan kontrol etmek mümkün değildi ve muhtemelen Sâ mânîler bu bölgeleri ana sahiplerine yani yerel yöneticilere iade edip onlara unvan vermiş, onlar da her sene Buhârâ'ya vergi ve haraç göndermişlerdir; ama bu sadece bir tahmindir."³⁰⁰

10. yüzyılın ortalarına kadar coğrafi ve tarihi kaynaklarda Şiran-ı Bâmiyân'dan bahsedilmiş olsa da bu dönemden sonra bahsi geçen hanedan hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi verilmemiştir. Görünüşe göre Hindukuş'un doğu bölgesinde bu yerel

²⁹⁹ Gerdîzî, ss. 306-307.

³⁰⁰ Bosworth, I, s. 33.

hanedanının varlığı, Alp Tigin tarafından Bâmiyân'ın ele geçirilmesi ve hükümdarın tutuklanmasıyla sona ermiştir.³⁰¹ Bu şekilde Bâmiyân şehri Alp Tigin ve Gaznelilerin sınırlarına dâhil edilmiş daha sonra ise Gurluların (Alâeddîn Hüseyin Cihansûz dönemi) hâkimiyeti altına girmiştir.

4.1.1. Kaynaklarda Şiran-ı Bâmiyân

Fars edebîyatında ve Fars şairlerin şiirlerinde "Şir" lakabına yer verilmiş olduğu görülmektedir. Farsça şiirlerden ve oryantalistlerin Şir kelimesinden çıkardığı anlamın çok farklı olduğu belirtililebilir. Buna göre şiirlerde yer alan Şir ve Şâh kelimesinin anlamları arasında açık bir fark vardır. Örnek olarak, şair Menûçihri-yi Dâmgânî bir dize veya mısrasında I. Sultan Mes'ûd'u (MS.994-1040) överken cesaretilik anlamında Şir sıfatını kullanmıştır: *"Hâkimiyette ve aslanlıkta (cesaret ve cesurluk) aslanların mertebesinden (Şirlerden) daha yüksektir. Müstakbelde ve geçmişte padişâhların mertebesinden daha yüksektir."*³⁰²

Yukarıdaki mısra da Şir kelimesi cesaret ve aynı zamanda padişâhlık anlamında kullanılmaktadır. Abdul Hay Habibi de eserinde Bâmiyân'ın yöneticilerinin isimlerini yazarken Şir lakabını kullanmıştır. Şâr³⁰³ ise, eserde Gercistân yöneticilerinin lakabı olarak kullanılmıştır.³⁰⁴

Nâsır-i Hüsrev Kubâdiyânî (Ö. 1101) de bir mısrasında Şir ve Şâr kelimelerini kullanmıştır: *"Bâmiyân'da (Şir ismiyle) bir aslan vardı, Beşir'de Şar isminde büyük ve itibarlı bir kral vardı."*

Bu mısralarda Şir kelimesi ile Bâmiyân hükümdarı, Beşir'in ile de Gercistân

³⁰¹ Ebû Alî Kivâmüddîn Hasan bin Ali bin İshâk et-Tûsî Nizâmülmülk, **Siyâsetnâme (Siyeru'l-mülk)**, 2. Baskı, der. Hubert Darke, Büngah-ı Tercüme ve Neşr-ı Kitap Yayınları, Tahran, 1347, s. 153.

³⁰² Ebül Necm Ahmed bin Ahmed Menûçehri Dâmgânî, **Divâne Menûçehri Damgânî**, der. Sâ'id Şiri, Müessese İntişarat-ı Negah Yayınları, Tahran, 1396, s. 104.

³⁰³ Gercistân'da da Şar unvanlı bazı yöneticiler yaşamış ve onlar Sâmanîlere bağlı bulunmuşlardır. Gercistânlılar arasında Ebû Nâsr Muhammed bin Esed gibi ilim ve edebîyat alanında çalışmalar yapan âlimler de bulunmaktadır. Gercistân'ın başkenti Belkiyan ve bazı dönemlerde Peşin olmuştur. Bu hanedan, Gazneli Mahmûd tarafından ortadan kaldırılmıştır. (Bkz. Zebihüllah Safa, **Târih-i Edebîyat Der İran**, 8. Baskı, Firdevsî Yayınları, Tahran, 1378, I, s. 208.)

³⁰⁴ Habibi, ss. 123-124.

Şârlarının başkenti olan Beşin³⁰⁵ şehrinin kastedildiği anlaşılmaktadır.

Firdevsî, ünlü eseri *Şâhnâme*'nin bir bölümünde Şângel'den bahsetmiştir. Bu Hindistan hükümdarının ismi, *Şâhnâme* ve *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısas*'da da Şângel adıyla kaydedilmiş, MS 421 - 438 yılları arasında Sâsânî İmparatorluğu V. Bahrâm bu bölgeye gidip, bazı olaylardan sonra Şângel'in kızıyla evlenmiştir.³⁰⁶ *Zeynü'l-Ahbâr* 'da Şângel'in yerine Şirmeh ismi geçmektedir. Bu bölümde V. Bahrâm'ın Hindistan'daki faaliyetleri hakkında ve Şirmeh bilgi verilmiştir:

“Ve (V. Bahrâm) tahta çıktıktan sonra halka iyi davranmaya başlayıp onları desteklemiş, babasının kötü ve sert yasalarını kaldırmış, ilk çalışmalarında yedi senelik haraçları bağışlayıp halka şunları söylemiştir: Gündüzün yarısında çalışın, yarısında ise yaşayın, eğer paranız yoksa bizden alın ve yaşayın. (V. Bahrâm) Hindistan'a gitmiş, oralarda insan hayatına zararlı olan, yakalayabileceği hayvanlardan aslan, fil, kaplan gibi hayvanları öldürmeye çalışmıştır. Hindistan hükümdarı olan Şirmeh, Bahrâm'ı öldürmeye çalışmıştır... Şirmeh mağlup olduktan sonra kendi kızını Bahrâm ile evlendirip İndus ve Mekran vilâyetlerini Bahrâm'a vermiştir...”³⁰⁷

Abdul Hay Habibi, Şirmeh ve Şir arasında bir bağlantı kurmuştur. Ona göre Şirmeh esasında Büyük Şir demektir. Mes'ûdî de, Şirmeh'i Bâmiyân'ın melikleri arasında saymakta, fakat Şirmeh'i bu hükümdarın lakabı olarak kullanmaktadır. Çünkü bahsi geçen hükümdarın ismi *Şâhnâme* ve *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısas*'da Şângel, diğer kaynaklarda ise Şânglet olarak zikredilmiştir. Şir kelimesi Meh sıfatının yanında bazen Bârik sıfatı ile birlikte kullanılmıştır. Bâmiyân hükümdarlarından biri daha büyük ve yüksek mertebe olan Şirmeh ile diğerleri ise Bârik (küçük) sıfatıyla anılmaktadır. Bu sıfatlar daha sonra başka dönemlerde Mehin (Eski Fars dilinde; mertebe açısından büyük)

³⁰⁵ Gercistân veya Geriştân, Bâmiyân ve Herât arasında yer alır. Başkenti Besin'dir.

³⁰⁶ *Mücmelü't-Tevârih ve'l-Kısas*, der. Muhammed Taki Bahâr, Kelale Haver Yayınları, Tahran, (Ts.), s. 70.

³⁰⁷ Gerdîzî, s. 76.

ve Kehin (Eski Fars dilinde; mertebe açısından küçük) kelimeleriyle de kullanılmıştır.³⁰⁸

Habibi, Şir için Meh kelimesini sıfat olarak kullanmış ve bu konuda Siyâsetnâme’de yer alan bilgilerinden bahsetmiştir.

*“Alp Tigin Holâm’dan gelip Bâmiyân’a girmiş, Bâmiyân hükümdarı onunla savaş yapmış, fakat mağlup olup tutuklanmıştır. Alp Tigin onu ve yaptıklarını bağışlayıp ona çokça hediyeler verip kendi oğlu saymıştır. O Bâmiyân emiri olup ona Şir Bârik denilmiştir.”*³⁰⁹

El-İstahrî ve İbn Havkal da Şiran-ı Bâmiyân’ın, Bâmiyân şehrinde yaşayan bir hanedan olduğunu kaydetmişlerdir.³¹⁰ İbn Hurdâzbih de Horâsân ve Doğu yöneticilerinin lakaplarını sayarken, Şir’in, Bâmiyân hükümdarlarının lakabı olduğunu kaydetmiştir:

*“Tirmiz’in hükümdarı Tirmiz Şâh, Bâmiyân’ın hükümdarı Şir-i Bâmiyân, Soğdiyanâ’nın hükümdarı Firuz, Fergâna’nın hükümdarı Ahşit, Riyoşarân’ın hükümdarı Riyoşâr vb...”*³¹¹

Genel olarak, Gazneli hâkimiyetinden önce Bâmiyân hükümdarlarının lakabının Şir olduğu anlaşılmaktadır. Coğrafyacılar tarafından bu konuda çok az bilgi verilmiştir. İbn Rüste ve el-Ya’kûbî gibi coğrafyacılar da Fazl bin Yahya tarafından kullanılan Şir lakabı kullanma geleneğinin bu hânedanda da devam ettirildiğini bildirmişlerdir.³¹²

4.2. GAZNELİLER

XI. yüzyılın ilk yarısının büyük Müslüman-Türk devletlerinden birisi olan Gazneliler’in, kuruluşu sırasında Sâmânîler (819-1005) ile müşterek bir kaderi mevcuttu ve bu devletin içinden çıkmıştı. Devlete adını vermiş olan Gazne şehri, her ne kadar Sâmânîler toprakları içinde değilse de, sonradan gelitikleri saha bu devletin mîrâsı üzerinde bulunmaktaydı. Bu devlette “Sebükteginîler” denildiği gibi, Sultan Mahmûd’un lakabı Yeminü’l-Devle’den dolayı “Yemin îler” adı ile de Meşhurdu. X. yüzyılda

³⁰⁸ Habibi, s. 124.

³⁰⁹ Nizâmülmülk, s. 153.

³¹⁰ el-İstahrî, s. 156. ve İbn Havkal, II, s. 449.

³¹¹ İbn Hurdâzbih, ss. 39-40.

³¹² Ahmed bin Ömer İbn Rüste, **el-A ‘lâku’n-Nefise**, Dâru Sâdır Yayınları, Beyrut, 1892, s. 290.

Mâverâünnehir ve Horâsân, merkezi Buhârâ olan Sâ mânî Devleti tarafından idare edilmektedir. Bu devletin emirleri kendi soylarını Sasanî kahramanı Behrâm Cubin'e kadar Çıkaran Soğd menşeli yerli bir hânedan olup, ailenin kurucusu, Sâ mân-Hudâ adında Belh bölgesinden bir dihan (yerli toprak sahibi) idi. Türkler, Arap istilası sırasında esasen Horâsân ve Mâverâünnehir'de bulunuyorlardı ve Arablar'ın gelişinden sonra da bu bölgelerde yaşayışlarına devam ettiler. Ayrıca Türkler Abbasî hilâfeti zamanından (749-1258) itibaren, bu devlette olduğu gibi, öteki devletlerin ordusunda ve idarî kademelerinde görev almışlardı. Nitekim daha kuruluş devresinden itibaren Sâ mânîler'in hüküm sürdüğü bölgelerde Türk şehirleri ve Nüfusu bulunmaktaydı. 819 yılında Semerkand valisi olarak tayin edilen Nûh b. Esed'in arazisi içinde Türk şehirleri vardı. Yine Sâ mânîler'den Yahya'ya düşen Şaş şehrinin halkı ise, Oğuzlar ve Halaçlar'a mensup Müslüman Türkler idi. Tabiatıyla Sâ mânîler de öteki devletler gibi yaparak Türkleri ordularına aldılar, onlara çeşitli askerî görevler ve devlet hizmetinde yer verdiler. Bu şekilde görev alan Taş, Begtüzün, Fâikü'l-Hassa, Horâsân valiliği yapan ve Kuhistan'ı elinde bulunduran Sîmcûriler gibi Türk kumandan ve aileler yavaş yavaş önemli mevkilere yükselerek Sâ mânî Devleti'nin kaderine hâkim olmuşlardı.³¹³

İşte bu Türk kumandanlarından birisi de Gazne Devleti'ni kuracak olan Alp Tegin'dir. Tahminen 267/880-881 yılında doğmuştur. Aslında Gaznelilerin kurucusu Sâ mânî Emîri Ahmed b. İsmail (907-914) tarafından Türk kökenli bir gulâm satın alınan Alp Tegin'dir.³¹⁴

Alp Tegin 351'de (MS 962) Gazne'yi ele geçirmiştir.³¹⁵ Bu şekilde bu adam resmen Siyasi faaliyetlerine girmiştir. O kendi toprakların genişletmesi için Bâmiyân'ı savaşıla ele geçirip Şir-ı Bâmiyân'ı esir etmiştir. Bu şekilde MS 963 civarında Hindukuş bölgelerinde (Bâmiyân ve etrafında) Şiran-ı Bamiyan'ın hâkimiyeti son ermiştir. İbn Havkal'a göre bu olaydan sonra Bâmiyân şehri Askerî merkezi gibi kullanılmıştır.³¹⁶ Siyâsetnâme'de verilen bilgilere göre, Şiran-ı Bâmiyân, Alp Tigin tarafından fethedilmiş,

³¹³ Erdoğan Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 1.

³¹⁴ Erdoğan Merçil, Gazneliler Devleti Tarihi, s. 1.

³¹⁵ Kâdî Ahmed Tetavî ve diğerleri, III, ss. 1874-1876; Erdoğan Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, TTK, Ankara, 1989, ss.4-5.

³¹⁶ İbn Havkal, II, s. 450.

daha sonra da Sebüktegin (977–997) döneminde Belh, Tohâristan, Bâmiyân, Gur ve Gercistân bölgelerinin hâkimleri itaat altına alınmıştır.³¹⁷

Böylece Şiran-ı Bâmiyân'ın toprakları, Gazneliler'in hâkimiyet sahasına dâhil edilmiş ve bu zamandan sonra Bâmiyân'da MS 1150 civarında yanı Gurlu Alâeddîn Hüseyin Cihansûz dönemine kadar Gaznelilere bağlı olarak Şiran-ı Bâmiyân hâkimiyetini devam ettirmiştir.³¹⁸ Gurlu Alâeddîn Hüseyin Cihansûz Bâmiyân'ı alıp abisine Fâhruddîn Mes'ûd'e bırakmıştır. Bu şekilde Bâmiyân'daki Gurlular hâkimiyeti başlamıştır.³¹⁹

Gaznelilere devletin en parlak dönemini Sultanı Mahmûd döneminde yaşatmıştır; aslında Gazneli Mahmûd dönemi, Gaznelilerin en geniş sınırlara ulaştığı dönemdir; Onun doneminde devletin genişlemesi zirveye çıktı. Tarihsel bilgilerine göre Gercistân, Gur ve Bâmiyân hükümdarları Gazneli Sultan Mahmûd dönemine kadar kendi Hakimeyetlerini korumuşlar; güçlü devletlere vergi ödüyorlar ve Gazneli Mahmûd'un iktidara gelişinden sonra da sultan dostluk ilişkisi içinde bulunmuşlar; ama nihayetinde Sultan Mahmûd bu bölgelerini (403/1014) fethetmiştir.³²⁰ Ama genel olarak Gazneli Sultan Mahmûd İslam'ı yaymak, İslam düşmanlarıyla mücadele etmek ve Hindistan'ın zenginliğini alabilmek için diğer bölgelere göre Hindistan'a daha önem verip her sene oraya sefer yapmıştır; toplam ömründe 17 sefer düzenlemiştir. Böylece Gazneliler Bâmiyân gibi şehirlerden haraç alıp bu bölgelerini yerl hükümdarlarına bırakmıştır. Bundan dolayı Bâmiyân'da Gaznelilerin siyasi faaliyetleri kaynaklarda çok az bahsedilmiştir.

4.3. GURLULAR

Afganistan'ın Gur, Gercistân ve Bâmiyân bölgelerinde hüküm sürmüş olan önemli devletlerden biri de Gurlulardır. Maalesef kaynaklarda bu hanedan hakkında çok az bilgi verilmiştir. Bu yüzden bu hânedanın tarihi hakkında, diğer devletlerin tarihleri hakkında verilen bilgiler aracılığıyla bilgi sahibi olunabilmektedir. Devletin hâkimiyet sahası genel olarak dağlarla sınırlanmış, bu yüzden büyük olayların kenarında kalmış, bu durum da

³¹⁷ Cûzcânî, I, s. 227.

³¹⁸ Nizâmülmülk, s. 153.

³¹⁹ Cûzcânî, I, s. 384.

³²⁰ Bkz. Ebû'l-Şeraf Nasih Corfa'dekanî, ss. 323-331 ve Gerdîzî, s. 393.

onlar hakkında verilen bilgilerin yetersiz, eksik olması veya bazen mevcut olmamasına neden olmuştur. Ayrıca devletin dış politikası, kültürel ve sosyal durumu hakkında da net bilgiler elde etmek, kaynaklardaki bilgi yetersizliği nedeniyle mümkün değildir.

Gur bölgesi, Herât ve Gazne arasında yer alan, nispeten geniş ve dağlık bir bölgedir. Geniş dağlık bölgede birçok dere bulunmaktadır. Bugünkü Sefîd dağları ve Baba dağları arasında kalan bu dağlık dereler (Gur), bir vilâyet olarak aynı isimle anılmaktadır. Bu bölge (Baba dağları ve Gur) Hilmend, Murğab ve Herîrûd gibi büyük nehirlerin doğduğu yerlerdir. Bölgenin, Herât vilâyetiyle komşu olan batı kısmı ise kaynaklarda Gercistân ismiyle zikredilmiştir.

Gurluların başkenti olan Firuzkûh, devletin en büyük ve ünlü şehirleri arasında yer almıştır. Gurlular, zamanla kuzeyde Tohâristan'da da hâkimiyet kurmuşlardır. Bazı coğrafyacılar göre Tohâristan'ın ünlü şehirlerinden biri de Bâmiyân'dır. Gurlular, ayrıca Herât ve da kısa bir süre Gazne'de de hüküm sürmüşlerdir.

4.3.1. Gurluların Kökeni

Gurluların kökeni hakkında kaynaklarda kesin bilgiler bulunmamakta ve onların sadece bölgenin yerel halkı olduğu belirtilmektedir. Gurlular, coğrafi durumun da etkisiyle yıllarca bağımsız olarak Gur bölgelerine hükmetmişlerdir. Gurlulara oranla daha güçlü devletlerin de bu bölgelere kolay bir şekilde ulaşamamış olduklarını belirtmek mümkündür.

Gurlular kökeni hakkında bugünkü bilgilerimiz genel olarak Cûzcânî'nin verdiği bilgilerle sınırlıdır. Cûzcânî de Gurluların kökeni hakkında açık bilgiler vermemesine rağmen onun eseri Gurlular hakkında en önemli kaynaktır. Cûzcânî'nin de bu konuda kullanmış olduğu ana kaynak, Gıyâseddîn Muhammed döneminin saray şairi olan Fâhruddîn Mübârekşah'ın şiirsel eseridir. O, eserine Alâeddîn Hüseyin Cihansûz döneminde başlamış, ama rahatsızlanmasından dolayı bir süre çalışmalarına ara vermiş, daha sonra Gıyâseddîn Muhammed (1175-1216/ 558-599) döneminde eserini

tamamlamıştır.³²¹

Hükümdarların itibarlarını, atalarının geçmişteki hâkimiyetlerine bağlamaya çalışmış olmaları hususunun, saray şairleri, yazarlar ve köken konusunda bilgi sahiplerinin mevcut olması nedeniyle olağan dışı ve zor bir şey olmadığı anlaşılmaktadır. Rivayetlere göre Gurlular, kökenlerini Cemşid³²²’den sonra İran’da tahta çıkan Zâhhâk’a bağlamaktadırlar. Cûzcânî, bu konuda iki rivayet aktarmaktadır; ilk rivayette Zâhhâk’ın oğlu olan ve Hindistan’a hükmeden Bestam’dan, daha sonra da Zâhhâk’ın Fereydûn tarafından tutuklanmasından sonra Hindistan’ın ele geçirilmesi için bir ordu gönderildiğinden bahsedilmiştir. Bestam bunun üzerine Şîgnân³²³ ve Bâmiyân taraflarına, daha sonra da önceden avlanmak için gitmiş olduğu Gur bölgesine yerleşmiştir. Birçok pınar bulunması nedeniyle, bölge Hezar Çeşme (bin tane pınar) ismiyle kaydedilmiştir. Fereydûn, Bestam peşini bırakmayarak üçüncü kez de onu takibe başlamış, fakat çocukları arasında anlaşmazlık ortaya çıkmasından dolayı onlardan biri (İrac) öldürülmüştür. Bu nedenle Bestam’ı takip etmekten vazgeçmek zorunda kalmıştır. Bestam da onunla anlaşıp daha sonra kendi akrabalarını da Gur’a çağırması ve yerleştirmiştir. Zamanla onların nüfusları artmıştır:

“Birinci rivayette, Emir Bestam ve oğullarının o yere yerleştiği haberleri Fereydûn’e ulaşınca o, üçüncü kez onunla savaş yapmak istemiş ama onun oğulları arasında (Tür, Selm ve İrac’ın arasında) anlaşmazlık çıkması sonucunda Tur ve Selm, İrac’ı öldürmüştür. Bu yüzden Bestam’dan intikam alamamıştır; Bestam bir fırsat bulup Gur ve civarına gitmiş, güvenli olan adamlarını Fereydûn’e gönderip barış istemiş, Fereydûn de kabul etmiştir. Bestam’ın durumu sakinleştikten sonra Zâhhâk’a ait Arap kabileler ve uyrukları Gur dağlarının etrafına gelip oralarda yerleşerek nüfuslarını arttırmışlardır, çünkü Allah böyle istemiştir...”³²⁴

³²¹ Cûzcânî, I, s. 319.

³²²Büyük İran kültürünün ve geleneğinin mitolojik bir figürüdür. Firdevsî’nin Şâhnâme’sinin karakterlerinden biridir. Pişdadiler hanedanının 4. ve en büyük kralı olarak tanımlanmaktadır.

³²³ Afganistan’ın Bedehşân vilâyetine bağlı olan 28 ilçeden biridir.

³²⁴ Cûzcânî, I, ss. 321-323.

Cûzcânî ikinci rivayeti ise *Müntahâb-ı Nasırî*'den aktarmaktadır:

“Fereydûn, [Zâhhâk’ın]... Çoğu bölgesini almış; iki kardeşi ve oğullarıyla Nihâvend ³²⁵ şehrine gitmiştir. En büyük kardeşi olan Sûr hükümdar olmuş, küçük kardeşi Sam ise ordu komutanı olmuş; Emir Sûr bir kıza ve ordu komutanı ise bir oğula sahipti. Çocukken her iki kuzen birbiriyle evlenmek için aday olmuşlardı. Sam vefat ettikten sonra onun oğlu (Nik) çok cesur ve o zamanlar erlikte ve büyüklükte yegâne olmuştur. Babası öldükten sonra bazı adamlar onu kıskanmışlar, Emir’in yanında (Sûr) gammazlıklar yapmışlar; Sûr ona kızıp kendi kızını meliklerine vermek istemiştir. Kız bubu haber alınca Nik’e haber vermiş, o da bir gece gelerek kalenin kapısını açtırıp Emir Sûr’ün atlarından on tanesini seçerek kız ve onun yakınlarını atlara bindirip Gur dağlarına kaçırmış ve oraya yerleşmiştir. Oranın ismi Zümendiş olarak söylenirken daha sonra Mendiş olarak adlandırılmıştır.”³²⁶

Gur şehrinin kuruluşu hakkında, bu kayıtlarda ilginç ayrıntılar bulunmaktadır. Fakat *Târih-i Sîstân*’da, şehrin Sam bin Nerimân tarafından kurulduğu belirtilmektedir.³²⁷

Cûzcânî’nin verdiği bilgileri esas alan bazı çağdaş araştırmacılar Gurlular’ın Afganistan kavimlerinden Peştûnler olduğunu öne sürmüşlerdir. Fakat bu görüş sağlam tarihsel kanıtlardan yoksundur ve sadece Peştûnlerin temel yerleşim bölgesinin Gur dağları olmasını dayanak olarak almaktadır. Peştûnlerin ilk yerleşim bölgelerinin neresi olduğu hakkında anlaşmazlıklar vardır. Bu konu ile ilgili olarak Süleyman dağları, Gur, Gazne ve Kandehar gibi farklı bölgelerden bahsedilmektedir. Esasında, Gur bölgesinin Peştûnlerin ilk ikametgâhı olduğu hakkında sözlü rivayetler ve Püte Hâzâne (gizli hâzîneler) kitabı gibi iki kaynak malzemesi vardır. Abdul Hay Habibi’ye göre: *“Emir Fülâd’dan sonra Mendiş’te, Emir Kürur hükümdar olmuştur; o güçlü biriydi, 129/747’de*

³²⁵ İran’ın Hâmedan eyâletinde bir şehir.

³²⁶ Cûzcânî, I, s. 321.

³²⁷ *Târih-i Sîstân*, 2. Baskı, düz. Muhammed Taki Bahâr, Pedideh Haver Yayınları, Tahran, 1366, s. 24.

Herât batısında bir savaşta öldürülmüş ve ondan sonra oğlu Emir Nasır, Büst ve Zemindvâr'a hükmetmiştir.”³²⁸

Abdul Hay Habibi, Bâmiyân'da Zâhhâk şehrinin kalıntılarının varlığından ve devamında Afganistan'da, Peştûnlerin bir kolu olan ve Sâhhâk diye adlandırılan kabileden bahsetmiştir. O Zâhhâk ve Sâhhâk kelimelerinin aynı olduğuna inanarak, Sâhhâk'ın (سکها) Sakha'ya ait olduğunu yazmıştır. Aryan göçebelerinden olan Sakha kabilesi Zerâng'a yerleşince bölgenin ismi Sekistân ve daha sonra Sîstân'a dönüşmüştür.³²⁹

Dr. Asker Forukî Eberî, *Târih-i Guriyan (Gurlular Tarihi)* adlı eserinde Habibi'nin kanıtlarına ek olarak şu bilgileri vermiştir:

“Dürrânî veya Segzî (Sahakezî-eski Sekzî) kabileleri Sîstân ve Kandehar arasında mevcut olup bu da Afganistan'ın farklı bölgelerinde İskit kabilelerinin yaşadığı teorisi daha güçlendirir; ayrıca Gurlular ve Zâhhâk arasındaki ilişki sadece kelimedede kalmıştır çünkü İslâm'ın itibarının yükselmesiyle Gur sultanları kendilerini, sevmedikleri Zâhhâk'a bağlanmaları ve yönelmeleri mümkün değil idi.”³³⁰

Gurluların kökeni hakkında günümüzde üç farklı görüşün bulunduğunu belirtmek gerekir. Yeni araştırmalarda onların, Peştûn, Türk veya Fars kökenli oldukları belirtilmiştir. Afgan araştırmacı İneyetullah Şehrani, *Tarihçe-ı Nejad'ha ve Akvam Der Afganistan* adlı eserinin dördüncü bölümünde Gurluların, Türk kökenli olduğunu öne sürmektedir. Ona göre, Kuşanlar, Eftalitler, Râtbil Şâhan vb. devletlerin tamamı Türk devletleridir ve onlar gibi Gurlular da aynı bölgede sosyal ve siyasî yaşamlarına devam etmişlerdir. Ghulam Muhammed Gobar da eserinde açık bir şekilde olmasa da Gurluları Türklerle ilişkilendirmektedir:

³²⁸ Habibi, s. 133.

³²⁹ Cûzcânî, I, ss. 297-299, Abdul Hay Habibi'nin ekleri.

³³⁰ Asker Forukî Eberî, *Târih-i Guriyan*, Semt Yayınları, Tahran, 1381, s. 10.

“Sonuç olarak Doğu ve Orta Asya’yı, hem soğuk ve sıcak havasıyla kumluklar ve çöller kapsamakta, hem de yüksek yerlerinde su ve yeşilliğin çok olmasından dağlarda yaşamak için de uygundur. Bu alanlar şunlardır: Baykal Gölü havzası (Moğolların ana meskenleri), Balkaş havzası (Türklerin ana meskenleri), Tarım havzası (8. yüzyıldan itibaren Türklerin meskeni olmuştur), Aral havzası, Mâverâünnehir, Ceyhun ve Seyhun arazisi ve Hârizm bölgelerini kapsamaktadır; burası (Aral havzası) Aryanların ana meskeni olmuş, fakat yavaş yavaş bu havzaya Türkler ve Türkmenler yerleşerek, sonunda çoğunluk olarak farklı devletler kurmuşlardır.”³³¹

O, verdiği bilgilerin doğruluğunu kanıtlamak amacıyla devamında şu ifadeleri kullanmıştır:

“Aslında Moğollar Asyalı Aryanlarla karşılaştığında onlara Türk adını koymuşlardır. Türkmenler de muhtemelen Türklerin karışık unsurlarından ortaya çıkmıştır.”³³²

Günümüzde birçok Fars tarihçi Gurlular ve Aryanlar arasındaki köken bağlantısı için *Tabakât-ı Nâsırî*’de mevcut olan bir kaç kelimeyi kanıt olarak kullanmaktadır. Eserdei Gurlular ve Türklerden ayrı kelimelerle bahsedilmiş olmasından dolayı bahsi geçen tarihçiler Gurluları, Farsça dili konuşan ve Fars soyundan saymaktadırlar.

Mir Hadi Hüseyinî, *Cûzcânî*’nin eserinde yer alan bilgileri kanıt olarak kullanmaya çalışmıştır. Ona göre de Gurlular ve Türk kelimelerinin daima ayrı ayrı yazılmış olmasından dolayı onların Türk olmadığı söylenebilir.³³³

“Daha önce yazıldığı gibi Melik Alâeddin’in oğlu yani Melik Rüküddîn İranşâh Mahmûd, Gazne’den Gur’a gelmiştir. Sultan Gıyâseddîn Mahmûd Firuzkûh’ten çıkmış; onu mağlup ederek Zemindvâr’da yaklaşık 5,000 Gurlu askerî öldürmüştür. İki buçuk yıl sonra Sultan Alâeddin Atsız

³³¹ Ghulam Muhammed Ghobar, **Afganistan Der Masir-i Târih**, Nahzat Yayınları, Tahran, 1375, I, s. 143.

³³² Ghulam Muhammed Ghobar, I, s. 143

³³³ Mir Hadi Hüseyinî, “Zaban-ı Guriyan ve İbhamate Târihi An”, **Kitab-ı Mah-ı Târih ve Coğrafiya Dergisi**, sayı: 162, 1390, ss. 3-15.

Hüseyin (Melik Roknuddîn İranşâh Mahmûd'un amcası oğlu) Bâmiyân'dan Hârizm'e gelip Gur'u ele geçirmek için Sultan Muhammed Hârizmşâh'tan yardım istemiştir. Türk Hârizmşâhların büyük melikleri olan Melikü'l-Cibâl Âlik Han Ebi Muhammed ve Melik Şemseddîn Atsız; Belh, Merv, Serahs ve Rudbar orduları ile yardım etmek için hazırlanmışlar, Tâlekân üzerinden Gur'a gitmeye başlamışlardır."³³⁴

Hüseyinî, yine Cûzcânî'nin eserini esas alarak Gurluların kökeni ile ilgili şu değerlendirmeleri yapmıştır:

"...Gurlular onlara [Türk kölelere] kendi oğulları gibi davranıp çokça güveniyorlardı, bu yüzden Gur sultanlarının kökeninin Türk olmadığı görülmektedir. Gurluların güvendiği köleler arasında Sultan Tâceddîn Yıldız, Sultan Nâsiruddîn Kapâçe ve Sultan Kutbeddîn Aybek gibi kişiler ordunun ve devletin önemli makamlarına yükselmiş, Hindistan'daki Gur hâkimiyetini devam ettirmişlerdir."³³⁵

Yazar, iddiasını kanıtlamak için Fâhruddîn Mes'ûd'un annesinin Türk olduğuna ve bu yüzden de onu Gur hükümdarlığını elde edemediğine işaret etmektedir.³³⁶ Fakat bu yüzeysel nedenlere dayanarak, Gurlular ile Türkler arasında hiçbir bağlantının olmadığını kabul etmek de büsbütün doğru gözükmemektedir.

Hüseyinî, hatalı bir değerlendirmeye Gurlu hânedanına saltanatına dair ayırt edici ve öne çıkan bir özellik bulamamıştır. Geçmişte hüküm süren birçok hânedan ve ailelerin çeşitli üyeleri bağımsızlık elde etmeye ve kendi hâkimiyetlerini kurmaya çalışmışlardır. Her hânedan kendi ailesini daha yüksek ve itibarlı olarak tanıtmaktadır. Diğer toplumlardaki aile hânedanlarının birçoğunda büyük bir aile veya etnik gruba bağlılık söz konusudur, fakat Gurlular kendi ailelerinin neseplerini daha da yükseltmiş ve bağımsız bir

³³⁴ Cûzcânî, I, s. 374.

³³⁵ Mir Hadi Hüseyinî, No. 162. ss. 3-15.

³³⁶ "Melik Fâhruddîn Mes'ûd bin Hüseyin, altı kardeşinden daha büyüktür ve annesi Türktür. Anne tarafından sultan ailesine bağlı olmaması nediniyle Gur'da tahta çıkamamıştır." Cûzcânî, I, s. 385.

şekilde tanıtmışlardır.

Tabakât-ı Nâsirî'de Alâeddin Hüseyin Cihansûz'ün döneminin olayları ve Selçuklu Sencer ile yapılan savaşın aktarıldığı bölümde, Gurlu ordusunda yer alan farklı kökenli kabilelerden bahsedilmiştir: “...ve iki ordu karşılaşmış; Gur ordusunun sağındaki Türkler, Halaç, Oğuz'un süvarileri altı bin askerdir, onlar Sultan Sencer'in ordusuna katılıp [ona] hizmet etmişlerdir.”³³⁷

Cûzcânî'nin Türk hânedanlarının isimlerini belirtmesindeki amacının Hârizmşâhlılara veya Gaznelilere ait olan kişilere işaret etmek olduğu söylenebilir. Eserde bu görüşü destekleyen ifadeler yer almaktadır. Örnek olarak, Şehâbuddîn Muhammed bin Hüseyin'in biyografisinin anlatıldığı bölümünde kızının torunlarından biri zikredilerek şu ifadeler kullanılmıştır: “...iki oğlundan (Seyfuddîn Sûrî'nin oğulları) biri Hârizm Türkleri tarafından öldürülen Şehâbuddîn Ali Mâdinî, ikincisi ise Melik Nâsiruddîn Ebû Bekir'dir.”³³⁸

Ebûl Fazl Beyhakî'nin eserinde de yukarıda belirtilen hususlar hakkında değerli bilgiler bulunmaktadır. Eserde, kabilelerin isimleri ve ikamet ettikleri şehirlerden bahsedilmiş, paragraflarda, Halaçların adı ayrı yazılmış, bir yerde yer adı, başka bir yerde ise kavim adı kullanılmıştır: “Halaç, Hindu ve her grup insan Herât'ta çokça toplanmış, Ebû Ali Simcûr ise Nîşâbur'de yerleşmiştir...”³³⁹ Muharrem ayının 19'u olan Perşembe günü, Ali Kütü'al Gazne'den güçlü bir orduyla Halaç tarafına gitmiş...”³⁴⁰ Kaynaklarda, Halaçların bir Türk kabilesi olduğu belirtilmiştir.³⁴¹

Bölgenin coğrafi durumu ve kaynak yetersizliği nedeniyle Gurluların kökeninin tespiti bugün için kolay gözükmemektedir. Bu yüzden konu hakkındaki farklı görüşler ve sahiplenme çabaları mevcuttur. Birçok araştırmacı bu hânedanın Türk kökenli olduğunu belirtmektedir. Bölgenin coğrafi durumu ve bu kabilenin (Gurlular) askeri alanda tecrübeli olmasından dolayı bu görüşün dikkate alınması ve reddedilmemesi gerekir.

³³⁷ Cûzcânî, I, s. 341.

³³⁸ Cûzcânî, I, s. 339.

³³⁹ el-Beyhakî, I, s. 252.

³⁴⁰ Hudûdü'l-Âlem, III, s. 991.

³⁴¹ Gazne ve komşu bölgeler (Belh, Toharistan, Büst ve Güzgânan) Halaç Türkleri'nin yaşadığı yerlerdir. Bkz. Hudûdü'l-Âlem, s. 104.

4.3.2. Gurlu Sultanları

Tarihçilerin verdikleri bilgilere göre Gurlu hükümdarları Zâhhâk'ın soyundan gelmişlerdir. Erken İslâmi dönemde, onların atalarından Şenseb, Hz. Ali'nin eliyle Müslümanlığı kabul etmiştir. Bu yüzden Gurlu sultanları bazı kaynaklarda Şensebânîler ismiyle geçmektedir.³⁴²

Cûzcânî, Gurlu sultanlarını dört grupta sınıflandırmıştır:

“Şensâbânîler hânedanı dört gruba ayrılır: bu gruplardan birincisi, daha sonra onlardan bahsedeceğimiz olan sultanlardır, [onların] başkenti Firuzkûh'tür, ikincisi ise Bâmiyân'ın sultanlarıdır. Üçüncü sultan Muhammed Sam, başkenti olan Gazne'nin sultanıdır; dördüncü ise Hindistan'daki koludur; Gurluların bütün her şeyi bu kola miras olarak kalmıştır...”³⁴³

Günümüzde bu hânedan genel olarak iki kolu temel alınarak incelenmektedir: Gur'da bulunup kol olan başkenti Firuzkûh olan grup ve diğeri de başkenti Bâmiyân olan ve Tohâristan'da yaşayan grup.

Gurluların tarihteki ilk itibarlı ve önemli hükümdarlarından biri olan Muhammed bin Sûrî, Gazneli Mahmûd ve babası Sebüktegin ile aynı dönemde hüküm sürmüş ve sürekli olarak Gazneli topraklarına özellikle de Büst üzerine seferler düzenlenmiştir. Nihayetinde Gazneli Mahmûd 401/1000'de büyük ve güçlü bir orduyla onun üzerine yürümüş ve Sûrî'yi teslim olmak zorunda bırakmıştır. Esir olduğu yıllarda ölen Sûrî'nin yerine Gazneli Mahmûd tarafından oğlu geçirilmiştir.³⁴⁴

Bu tarihten itibaren Gurlular, Gaznelilere bağlı olsalar da, kendi merkez bölgelerinde bağımsızlıklarını önemli ölçüde kurmuş ve Gur bölgesine hükmetmişlerdir. Selçuklu Sultanı Sencer ve Gazneli Behrâmşâh dönemlerine kadar bu durum devam etmiş,

³⁴² Muhammed Kâsım Hinduşâh Esterabadî, **Târih-i Ferište Ez Agaz Ta Bâbü**, Muhammed Rıza Nâsirî, Ancüman Asar ve Mefahere Ferhengi Yayınları, Tahran, 1387, I, ss. 194-196.

³⁴³ Cûzcânî, I, s. 323.

³⁴⁴ Cûzcânî, I, s. 330.

nihayetinde sultan Sencer'e itaat etmek zorunda kalmışlardır. Sultan Sencer ile aynı çağda hüküm süren Gurlu sultanı melik Ezzeddîn Hüseyin'in dört oğlunun tahta çıkmış olmasından dolayı ona Ebû'l-Selâtin (Sultanların babası) lakabı verilmiştir.³⁴⁵

Gurluların siyasi tarihi burada tüm yönleriyle ele alınmayacak, sadece çalışmanın konusuyla ilgili olarak Bâmiyân'daki Gurlu hâkimiyeti dönemine ağırlık verilecektir. *Tabakât-ı Nâsirî*'de Bâmiyân'ın siyasî durumu hakkında değerli bilgiler verilmiştir. Cûzcânî, Bâmiyân'ın sultanları bölümünden, şehirde bulunan madenlerin önemini ifade ederken, aynı zamanda ilk Gurlu sultanının tahta çıkışından da kısaca şu şekilde bahsetmiştir: *“O bölge [Bâmiyân] dünyada altın, gümüş, lal, cam vb. madenlere sahip olmasıyla ünlüdür. Sultan Alâeddin Hüseyin Cihansûz, Gazne sakinlerinden intikam alıp savaş sona erince, Bâmiyân'ı ele geirmek için o bölgeye gitmiş, orayı fethettikten sonra kendi ağabeyine vermiştir.”*³⁴⁶

4.3.2.1. Melik Fâhruddîn Mes'ûd bin Hüseyin

Cûzcânî'nin verdiği bilgiler ışığında, Melik Ezzeddîn Hüseyin'in en büyük oğul olmasına rağmen annesinin Türk olması nedeniyle babasından sonra Gur'a tahta çıkamaması hususuna daha önce değinmiştik. Melik Fâhruddîn Mes'ûd bin Hüseyin tahta çıktıktan sonra devletin sınırlarını Bâmiyân'a kadar genişletmiş; Tohâristan, Şeğnan ve Bülür³⁴⁷ ve Bedehşân'a kadar olan bölgeleri ele geçirmiştir.³⁴⁸

Fâhruddîn Mes'ûd hakkında kaynaklar fazla bilgi yer almamakta, onun hâkimiyet mücadelesinde kardeşinin oğlu (Gıyâseddîn Muhammed) ile rekabetinden bahsedilmektedir. Seyfuddîn Muhammed, babası Alâeddin Hüseyin'in ölümünden sonra onun yerine tahta çıkmış, fakat bir süre sonra Ebûl Abbâs Şiş Tarafından öldürülmüş ve Gur bölgesinin hâkimiyeti Behaüddîn Sam'ın oğluna Gıyâseddîn Muhammed'e intikal etmiştir. Bununla birlikte, Fâhruddîn Mes'ûd kardeşlerinden sonra Gur tahtında hak iddia

³⁴⁵ Cûzcânî, I, ss. 330-334.

³⁴⁶ Cûzcânî, I, s. 384

³⁴⁷ Günümüzde Bedehşân'da aynı isimli bir şehir mevcuttur ve hatta Bâbüir dönemine kadar Bülüristan ismiyle ünlü olmuştur. Yeniçağ'dan itibaren ve günümüzde de Nüristân (daha önce Kafiristân) olarak anılmaktadır.

³⁴⁸ Cûzcânî, I, s. 385.

etmiş ve bu amaçla Selçuklu Sultan Sencer'e bağlı meliklerle (Belh meliki Alâeddîn Gümâc ve Herât meliki Tâceddîn Yıldız) ittifak yapmıştır. Bu müttefikler, başarılı olunması durumunda sadece Horâsân'ı alacaklarını Gur'u ise Fâhruddîn Mes'ûd'e bırakacaklarını taahhüt etmişlerdir.³⁴⁹

Firuzkûh'e yapılan saldırılar karşısında, Gıyâseddîn Muhammed ilk ilk olarak Herât, Belh ve Bâmiyân ordularının birleşmesini önlemek amacıyla Herât ordusuna saldırmış ve galip gelerek Tâceddîn Yıldız'ı öldürmüştür. Daha sonra Belh ordusu ile savaşıarak Alâeddîn Gümâc'ı da öldürmüştür. Fâhruddîn Mes'ûd'un ordusu arasında korkuya yol açması için Gümâc'in kesik başını Fâhruddîn Mes'ûd'a göndermiştir. Fâhruddîn Mes'ûd, geri çekilmeye çalışmasına rağmen yeğeninin ordusu tarafından kuşatılmış ve yakalanmıştır. Gıyâseddîn Muhammed kendi amcasına ve onun kardeşine iyi davranıp yine Bâmiyân'a hükümdar olarak atamış;³⁵⁰ ölümüne kadar da Bâmiyân'da yeğenleri hüküm sürdüğü dönemde, tahtta kalmıştır.³⁵¹

4.3.2.2. Melik Şemseddîn Muhammed bin Mes'ûd

Fâhruddîn Mes'ûd'dan sonra, büyük oğlu Melik Şemseddîn Muhammed bin Mes'ûd tahta çıkmıştır. *Tabakât-ı Nâsırî*'de bu dönemde Bâmiyân ve Gur arasındaki güçlü ve sıkı ilişkilerden bahsedilmiştir. Melik Şemseddîn Muhammed, mevcut kaynaklara göre Gıyâseddîn Muhammed'in kız kardeşi (Hürre Celâlî) ile evlenmiştir.

Sultanşâh bin İl Arslan Hârizmşâh'ia ilgili bilgi verilen kaynaklarda, Melik Şemseddîn Muhammed bin Mes'ûd'un de adı geçmektedir. Bu dönemde Hârizmşâhlar ve Gurlular arasında hakimeyet mücadelesinin mevcut olması nedeniyle kaynaklarda diğer hânedan ve devletlere (Gurluların farklı bölgelerdeki kolları) fazla yer verilmemiştir.

Sultanşâh, Hârizmşâh tahtına geçmek için, Gıyâseddîn Muhammed'in desteğini almaya çalışmış fakat bu konuda başarısız olmuştur. Daha sonra Horâsân'da bazı başarılar

³⁴⁹ Cûzcânî, I, s. 355.

³⁵⁰ Cûzcânî, I, s. 386; Gıyâseddîn Humâmeddîn el Hüseyinî Hândmîr, **Habîbu'l-Siyer fi Ahbârî Afrâdi'l-Beşer**, der. Muhammed Debir Siyakî, Kitapföroşi Heyyam Yayınları, Tahran, 1380, II, ss. 605-606; Tetavî ve diğerleri, V, s. 3163.

³⁵¹ Cûzcânî, I, s. 386.

elde etmiş, Merv, Serahs, Tûs, Nesâ ve Ebîverd gibi şehirlerin işgal ettikten sonra Gurlu sınırında bulunan Bâdgîs şehrine saldırıp, civar bölgeleri yağmalamıştır.³⁵²

Bu gelişmeler nedeniyle Gur sultanı Gıyâseddîn Muhammed ona muhalefet etmiş, ordularını toplayıp, Şemseddîn Muhammed bin Mes'ûd'ün Bâmiyân'daki, Muezzeddîn Muhammed'in Gazne'deki ve Melik Tâceddîn'in Sîstân'daki ordularıyla birleşip Merv şehrine giderek Sultanşâh'ın karşısına çıkmış ve savaş Sultanşâh'ın yenilgisiyle sonuçlanmıştır.³⁵³

Cûzcânî'ye göre Sencer ve daha sonra da Hârizmşâhların hâkimiyeti altında bulunan Herât şehrinin hükümdarı Melik Behaüddîn Tuğrul, Bâmiyân ordusu tarafından tutuklanmış ve öldürülmüş ve kesik başı Gıyâseddîn Muhammed'in sarayına gönderilmiştir. Gıyâseddîn Muhammed bu durumdan son derece memnuş olmuş ve Şemseddîn Muhammed bin Mes'ûd'e *Sultan* lakabını vermiştir. Şemseddîn de bir hâkimiyet sembolü olan *Siyah Şemsiye*'ye sahip olmuştur:

*“Ondan önce babası olan Melik Fâhruddîn Mes'ûd'ün şemsiyesi yoktur, Şemseddîn şemsiyeyi aldıktan sonra Sultan lakabıyla ünlenmiştir. Amcasının oğullarından yani Gıyâseddîn Muhammed ve Muezzeddîn tarafından çok saygı görmüştür. Allah teala ona altı oğul vermiş, [O da] uzun süre Tohâristan'a hükmetmiştir...”*³⁵⁴

Bu dönemde Bâmiyân kolu daha da güçlenmiş ve kuzey Ceyhun'a kadar olan bölgeleri, Çeğaniyan veya Seğniyan'ı da sınırlarına dâhil etmişlerdir.³⁵⁵

4.3.2.3. Sultan Behaüddîn Sam

Sultan Behaüddîn Sam, Bâmiyân'daki Şensebânîler hânedanının üçüncü

³⁵² Hamdullâh b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr el-Müstevfî el-Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, der. Abdul Hüseyin Neva'i, Emir Kabir Yayınları, Tahran, 1364, s. 488; Cûzcânî, I, s. 359; İbnü'l-Esîr, XI, s. 380.

³⁵³ Cüveynî, I, s. 27; Cûzcânî, I, s. 387.

³⁵⁴ Cûzcânî, I, s. 387.

³⁵⁵ Barthold, *Türkistan-name*, II, s. 710.

hükümdarıdır. Onun annesi, Muezzeddîn ve Gıyâseddîn Muhammed'in kız kardeşi idi. Cûzcânî'ye göre büyük bir hükümdar olan Behaüddîn Sam'ın adaleti ve ilim adamlarını himayesi hakkında kaynaklarda fikir birliğinin olduğu belirtilebilir.³⁵⁶

O dönemdeki bilgin ve edebî kişiliklerin Sultan Behaüddîn Sam'ın tarafından destek görmüş olması nedeniyle, Fâhrüddîn Razî de *Risâlet el-Bahâiyye* isimli eserini sultanın adına kaleme almış ve yazmış uzun yıllar onun desteklerinden faydalanmıştır. *Tabakât-ı Nâsırî*'de verilen bilgilere göre tüm sultanlar arasında Behaüddîn Sam; bilim, edebîyat ve din işlerine daha fazla önem verip, onun sarayında bu alanlara mensup âlimlerin önemli bir yeri olmuştur.³⁵⁷

Karahıtaylar karşısında, Behaüddîn Sam, Muezzeddîn Muhammed bin Behaüddîn Sam (Şehâbuddîn Muhammed) ile askeri ittifak kurmuştur. Şehâbuddîn Muhammed de ordusunu toplayıp Ceyhun'u geçmek için, nehrin üzerine bir köprü yapılması görevini Behaüddîn Sam'a vermiş ve daha sonra Lahor üzerinden Gazne'ye giderek Ceylem³⁵⁸ Nehri'nden geçmiştir. Gurlular için bu savaşın sonucu felaket olmuş ve Şehâbuddîn öldürülmüştür.³⁵⁹ Cüveynî ve bazı tarihçilere göre Şehâbuddîn, Ceyhun nehrinin kıyısında bir yerde öldürülmüştür. Fakat Cûzcânî ve İbnü'l-Esîr gibi tarihçilere göre Hindistan'dan Gazne'ye geri dönüşü esnasında yakalanarak katledilmiştir.³⁶⁰

Sultan Behaüddîn Sam döneminde, Gurluların Bâmiyân'daki sınırları daha da genişlemiştir. Kaynaklarda verilen bilgilerden, Tohâristan ve bağlı bölgeler, doğuda Keşmir'e kadar, batıda Tirmiz ve Belh'e kadar, kuzey tarafta Kâşgar'a kadar ve güney'de ise Gur ve Gercistân'a kadar hâkimiyet sahasının genişlediği anlaşılmaktadır. Bu bölgelerde Behaüddîn Sam adına sikke basılmış ve hutbe okunmuştur. Şehâbuddîn Muhammed Sam'ın öldürülmesinden sonra Gazne ve Gur emirleri, Behaüddîn Sam'ı Gur bölgesine hükmetmesi için çağırmışlar, fakat O, yoldayken Gilân'da (Gazne yakınında bir

³⁵⁶ Cûzcânî, I, s. 388.

³⁵⁷ Cûzcânî, I, ss. 388-389.

³⁵⁸ İndus Nehri'ne akan bir nehirdir. Bu nehir Pancab'dadır ve bu nehir etrafında bulunan ve aynı ismi taşıyan şehir Lahor ve Pişaver arasında yer alır.

³⁵⁹ İbnü'l-Esîr, XII, ss. 212-213.

³⁶⁰ Cüveynî, I, s. 403. ve Bkz. Şehâbeddîn Fazlullah el-Ömerî, **Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr**, el-Mecmeü'l-Sekafî Yayınları, Abu Dabi, 1423, XXVII, ss. 207-208.

yer) hastalanmış ve vefat etmiştir.³⁶¹

4.3.2.4. Sultan Celâleddîn (Ali bin Sam)

Gurluların kuzey bölgesinde Hârizmşâh hâkimiyetinin kurulması ve Firuzkûh'ü ele geçirmek için Gurlu hânedan mensupları arasındaki anlaşmazlıklar, devletin otoritesini sarsmış ve gücünü azaltmıştır. Bunlar arasında Sultan Muezzeddîn Muhammed bin Behaüddîn'in (Şehâbuddîn) vefat etmiş ve Firuzkûh'da yeni hükümdarın tahta geçişi hakkında kaynaklarda bilgiler yer almaktadır.³⁶²

Tabakât-ı Nâsirî'de bahsi geçen süreç hakkında şu bilgiler verilmiştir:

“Sultan Muezzeddîn şehit olunca ve Sultan Behaüddîn (yolda) de vefat ettikten sonra devlete mirasçı olarak iki grup kalmıştır; Şensebânîlerin bir grubu Bâmiyân'daki sultanlardan, diğeri ise Firuzkûh sultanlarıydı. Sultan Muezzeddîn'in tahtını Demik şehrinden gönderirken, Türkler ve büyük emirler sultanın tahtını, hazinelerini ve başka eşyalarını Gazne emirlerinin ellerinden kurtarmıştır. Hindistan'daki Gurlu emirler Behaüddîn Sam'ın oğullarından birinin, Türk emirler ise Sultan Gıyâseddîn Mahmûd Bin Muhammed Sam'ın yeni hükümdar olmasını istemişlerdir.”³⁶³

Müeyyedü'l-Mülk (Bakan) iç karışıklık ve anlaşmazlıkların son bulması için Sultanın vefat haberini gizlemeye çalışmış, fakat yine de tahtta hak ilan edenler arasında mücadeleler artarak devam etmiştir.³⁶⁴ Kaynaklarda verilen bilgilere göre Bâmiyân'daki Gurlular, tahta çıkması için Behaüddîn Sam'ı desteklemiş, Firuzkûh'ün taht adayı Gıyâseddîn Muhammed ise Türkler ve Müeyyedü'l-Mülk tarafından desteklenmiştir. Bu gruplar sultan hâzinesini ve cenazesini almaya çalışmışlar, nihayetinde Türkler başarılı

³⁶¹ Cûzcânî, I, s. 389.

³⁶² Cüveynî, I, s. 61.

³⁶³ Cûzcânî, I, s. 390.

³⁶⁴ Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî, *Câmiu't-Tevârih*, der. Ahmed Ateş, Dünya-yı Kitap Yayınları, Tahrân, 1362, I, s. 432.

olmuştur. Fakat Tâceddîn Yıldız'ın güçlü muhalefeti nedeniyle (Sultan Şehâbuddîn'in Türk emirlerinden biri ve Gezmân vâlisi) Gıyâseddîn Mahmûd'un tahta çıkarılması konusunda başarısız olmuşlardır.³⁶⁵

Celâleddîn'in, Bâmiyân'da hüküm süren son Gurlu hükümdarı olduğu söylenebilir. Babasından sonra, yedi yıl Bâmiyân'da hüküm sürmüş, sonunda Sultan Muhammed Hârizmşâh, Bâmiyân'a ani bir sefer düzenleyip Celâleddîn'i öldürdükten sonra onun hâkimiyeti altındaki bölgeleri ele geçirmiştir. Böylece, Moğolların gelişine kadar Bâmiyân, Hârizmşâhların hâkimiyeti altında kalmıştır.³⁶⁶

4.3.3. Gurluların Komşu Devletlerle İlişkileri

Gurlular'ın komşu devletlerle ilişkileri şartlara göre kimi zaman düşmanca kimi zamanda dostluk ilişkisi çerçevesinde devam etmiştir. Gurlular, hâkimiyet dönemi boyunca Gazneliler, Hârizmşâhlar, Selçuklular ve aynı zamanda Abbâsî Hilâfeti gibi güçlü devletlerle siyasî ilişkiler kurmuşlardır. Burada Bâmiyân'daki Gurlu sultanlarının komşularıyla iyi ilişkileri ve anlaşmazlıkları incelenmeye çalışılmıştır.

4.3.3.1. Gazneliler ile İlişkiler

Gurluların, Gazneliler ile ilişkileri genel olarak iki dönem altında incelenebilir; Gazneli Devleti'ne haraç ödenen dönem ve iki devlet arasında rekabet ve mücadellerin yaşandığı dönem. İkinci dönem devletlerden birinin (Gazneliler) zayıflayıp yıkılma sürecine girmesiyle sona ermiştir. Gazneliler, çoğu zaman çevre bölgeleri yerel yöneticiler aracılığıyla yönetmişler ve onlardan vergi almayı yeterli görmüşlerdir. Kaynakların birçoğunda sadece Gurluların Firuzkûh şubesi ve Gazneliler ile ilişkilerine yer verilip, bu dönemde çok az bilgi verilen Bâmiyân'ın siyasî durumu bazen hiç bilgi verilmediği görülmektedir. Bu yüzden, ana hatlarıyla Bâmiyân'ın siyasi durumu hakkında, genel olarak Gurluların siyasî faaliyetleri incelenerek yorum yapmak mümkündür.

³⁶⁵ Hinduşâh Esterabadî, I, ss. 216-217; İbnü'l-Esîr, XII, s. 217; Cûzcânî, I, s. 409.

³⁶⁶ Cûzcânî, I, ss. 391-392.

Gurlular, ilk dönemlerde Gazneliler'in tahakkümünden kurtulup bağımsızlık kazanmaya çalışmışlardır. Kimi zaman muhteşem başarılar elde etmelerine rağmen, kaynaklarda Gaznelilere yıllar boyunca vergi ödemiş oldukları belirtilmektedir.

“O (Melik Muhammed Sûrî) Gur mülkünü ele geçirmiştir; Gazne sarayına bazen itaat etmiş bazen de itaatsizlik yapıp, belli haraçlarını ödememiştir. Onun aklında bağımsızlık arzusu olduğundan dolayı kendi askerî yetenekleri, Gur'un dayanaklı kaleleri, zor geçit ve bazen geçilmez bölgelerini göz önüne alarak bağımsızlığını ilan etmiştir.”³⁶⁷

Gazneli Mahmûd, Gurluları mağlup ederek Gur bölgesini ele geçirmiş ve bölgenin yönetimini Muhammed Sûrî'nin oğluna bırakıp Gazne'ye dönmüştür.³⁶⁸ Başka bir rivayete göre Hüseyin bin Sam veya büyük ihtimalle Ezzeddîn Hüseyin bin Hasan, 493/1100'da Gazneli Sultan Mes'ûd bin İbrahim (492-509/1099-1116) tarafından Gur tahtına geçirilmiştir.³⁶⁹

1116'da Sultan Mes'ûd bin İbrahim'in ölümünden sonra oğulları arasında anlaşmazlıklar baş göstermiş ve Gazneliler siyasi alanda zayıflayarak Selçuklu sultanı Sencer'e itaat etmek zorunda kalmışlardır. Gurlular da böylece, doğrudan Sencer'e ve Selçuklulara vergi veren bir devlet olmuştur. Mes'ûd bin İbrahim'in vefatından sonra oğlu Arslan Şâh, tahta geçmek için kardeşlerini devreden çıkarmaya çalışmıştır. Bu arada kardeşi Behramşâh, Sultan Sencer'e sığınmış ve Arslan Şâh taht mücadelesini kaybetmiştir. Bu olaydan sonra Gazneliler de Selçuklulara vergi vermeye başlamış ve ilk kez Sultan Sencer'in ismi hutbede ve sikkelerde geçmiştir.³⁷⁰

Gur bölgesinin Selçuklular ve Gazneliler arasında her dönemde bir engel rolü

³⁶⁷ Cûzcânî, I, s. 329.

³⁶⁸ Cûzcânî, I, s. 330.

³⁶⁹ Bkz. Ahmed b. Celâleddîn Muhammed Havâfî, **Mücmel-i Fâsihî**, der. Mahmûd Ferrüh, Kitapfüroşi Bastan Yayınları, Meşhed, 1341, 2. Bölüm, s. 20; Hândmîr, II, s. 602; Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, **Ravzatu's Safâ fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ**, Kitapfüroşi Merkezi Heyyam Piruz Yayınları, Tahran, 1339, IV, s. 632.

³⁷⁰ Bkz. Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, **Gazneliler, Ravzatu's-Safâ (Mülûk-i Gazneviyye)**, trc. Erkan Göksu, Kronik Kitap, İstanbul, 2017, ss.162-166; Fazlullah-ı Hemedânî, I, s. 241; el-Müstevfî el-Kazvînî, Târîh-i Güzîde, s. 400-401; Cûzcânî, I, s. 241.

oynadığı anlaşılmaktadır. Gurlular üzerinde Gazneli hâkimiyeti, Behrâmşâh dönemine kadar (511-548/1117-1157) sürmüştür, fakat adı geçen Gazneli hükümdarının görevlerini suistimali ve siyasî otorite boşluğundan dolayı Gurlular, Gazne'ye saldırarak şehri ele geçirmilerdir. Mevcut bilgilere göre Gaznelilerle ilişkiler genel olarak Gurluların asil kolu ile (Firuzkûh şubesi) yürütülmüştür. Gurlular sürekli olarak, Gaznelilerin başkentini ele geçirmek amacıyla ciddi çaba göstermiş ve mücadele etmişlerdir. Ezzeddîn Hüseyin'in vefatından sonra oğlu Seyfuddîn Sûrî hükümdar olmuş ve babasının mirasını altı kardeş arasında bölüştürmüştür. Daha önce de bahsettiğimiz gibi Bâmiyân kolunun ilk hükümdarı olan Melik Fâhruddîn Mes'ûd bin Hüseyin, annesinin Şensebânîlere mensup olmaması nedeniyle Gur'un başkentine hükümdar veya yönetici olmak şansını elde edememiş ve bu görevden mahrum bırakılmıştır. Kutbeddîn bin Muhammed de annesinin büyük kabileye mensup olmaması nedeniyle Gur hükümdarı olamamış ve Behrâmşâh'a sığınmış olmasında dolayı Gazneliler ve Gurlular arasında anlaşmazlıklar başlamıştır.³⁷¹

Behrâmşâh'ın siyasî ve askerî durumu göz önüne alındığı zaman, Kutbeddîn Muhammed'in ona sığınma nedeni anlaşılmaktadır. Bu durum ve Kutbeddîn Muhammed'in öldürülme nedeni hakkında İbnü'l-Esîr'in şu ifadeleri kullanmıştır: *"O galiba Bahrâmşâh 'a hizmet ve ziyaret için gittiğini göstermesine rağmen, esasında onun aklında hile ve hainlik vardı."*³⁷²

Hinduşâh'ın eserinde de benzer bir rivayet yer almaktadır. Buna göre Kutbeddîn Muhammed'in Gazne'yi ele geçirme düşüncesi, Gazneli hükümdarının onu hapsedmesine sebep olmuştur.³⁷³ 543/1152 yılında Seyfuddîn Sûrî'nin Gazne'ye saldırısı da bu rivayetlerin güvenilirliğini kanıtlar niteliktedir. Muhtemelen, Kutbeddîn Muhammed'in Gazne'ye yolculuğu ve orada öldürülmesi, Gurlular'ın bölgeye saldırması için bir bahane olmuştur.³⁷⁴

Seyfuddîn, Gazne'yi ele geçirdikten sonra Gazne askerlerinin sadakatine güvenmemiş ve onların büyük bir kısmını Gur'a göndermiştir. Aynı zamanda, Gazneli Behramsâh ve Selçuklu hükümdarı Sencer'in ortak bir saldırısından çekindiği için kendi

³⁷¹ Cûzcânî, I, ss. 335-336.

³⁷² İbnü'l-Esîr (1385/1965), XI, s. 135.

³⁷³ Hinduşâh Esterabadî, I, s. 180.

³⁷⁴ Mîrhând, IV, s. 602. ve Hinduşâh Esterabadî, I, s. 181.

askerlerini de Gazne'den Gur'a gönderme kararı almıştır. Bu arada kış mevsimi nedeniyle, Gur ile Gazne arasındaki yollar kapanmış ve Behramşâh bu fırsattan yararlanarak Gazne'ye saldırmıştır. Gazneli askerlerin ihaneti de Seyfuddîn'i zor durumda bırakmış ve o da bakanı (Mecduddîn) ile tutuklanmış ve idam edilmiştir.³⁷⁵ Rivayetlere göre Seyfuddîn'in başı kesilerek Sultan Sencer'in sarayına gönderilmiştir.³⁷⁶

Behaüddîn Sam, Gaznelilerden kardeşinin intikamını almaya çalışmış, fakat bu amacına ulaşmadan vefat etmiştir. Ondan sonra Alâeddîn bin Hüseyin Cihansûz yine aynı amaçla, Gurlu askerlerini toplamış ve bu orduyla Behramşâh'ı mağlup ederek Gazne'yi ele geçirmiştir. Gurlular, özel bir askerî taktik kullanarak Gazneli ordusunu zor durumda bırakmış ve Behramşâh'ın oğlunu öldürmüşlerdir.³⁷⁷

Alâeddîn Hüseyin, yedi gün ve gece Gazneli sarayını ateşe vererek küle çevirmiş ve Gaznelilerden sert bir intikam almıştır. Mahmûd, Mes'ûd ve İbrahim haricinde Gazneli sultanlarının kemikleri bile mezarlarından çıkarılarak yakılmıştır. Bu acı olaylar, Muhammed Ufî'nin eserinde şu cümlelerle aktarılmıştır: *"İnsanlara o kadar işkence ile eziyet yapıldığından dolayı kendi ölümlerini topraklarda ve mezarlarda arayarak istiyorlarmış..."*³⁷⁸

Bu zaferin Gurlular için oldukça önemli siyasi bir gelişme olduğu görülmektedir. Böylece hem Gazneli hâkimiyetinden kurtulmuşlar hem de bahsi geçen devletin yıkılışına neden olmuşlardır. Bahsi geçen savaştan sonra Gurlular kendilerini Gaznelilerin mirasçısı olarak görmüşlerdir. Behramşâh'ın kaymakamı Hüsrevşâh'ın Gaznelilerin gücünü toparlama çabaları başarısız olmuş ve sonra Hüsrevşâh, Lahor'a kaçmıştır.³⁷⁹ Daha sonra Alâeddîn, Bâmiyân şehri de dâhil birçok bölgeyi hâkimiyet sahasına dâhil etmiştir.³⁸⁰

Kaynaklarda, bu bölgelerdeki (Gazne ve Gur şehirleri haric) hükümet ve

³⁷⁵ Mîrhând, IV, s. 633. ve Hândmîr, II, s. 602; Havafî, 2. Bölüm, s. 228-229; İbnü'l-Esîr, XI, s. 135. ve Hinduşâh Esterabadî, I, s. 181.

³⁷⁶ Zamcî İsfezarî, I, s. 395. ve Ebû Bekir Necmeddîn Muhammed b. Ali b. Süleyman b. Muhammed b. Ahmed er-Râvendî, **Râhatü's-Sudûr Ve Âyetü's-Sürûr Der Târih-i Al-i Selçuk**, 2. Baskı, der. Muhammed İkbâl ve Mucteba Minevî, Emîr Kebir Yayınları, Tahran, 1364, s. 175; Havafî, 2. Bölüm, s. 241.

³⁷⁷ Cûzcânî, I, ss. 338-343.

³⁷⁸ Zehiriddîn Sadiduddîn Muhammed Ufî, **Lubabu'l-Elbâb**, der. Edward Granville Browne, Gip Yayınları, London, 1906, I, s. 38.

³⁷⁹ Bedâvunî, I, s. 29.

³⁸⁰ Cûzcânî, I, s. 348.

yöneticilerin bağıllık statüleri hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır. Bu bölgelerde yaşanan tarihsel gelişmeler açısından, Gaznelilere bağılı yerel hânedan ve devletleri bu noktada ele alabiliriz. Siyâsetnâme’de verilen bilgilere göre, Şiran-ı Bâmiyân, Alp Tigin tarafından fethedilmiş, daha sonra da Sebüktegin (977–997) döneminde Belh, Tohâristan, Bâmiyân, Gur ve Gercistân bölgelerinin hâkimleri itaat altına alınmıştır.³⁸¹

Sultan Alâeddîn Cihansûz dönemine kadar Bâmiyân bölgesinin Gazneliler tarafından yerel hükümdarlar aracılığıyla yönetilmiş olduğu hakkında kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. Alâeddîn, bu şehri ele geçirerek yönetimini Fâhruddîn Mes‘ûd’a bırakmış ve böylece Bâmiyân’da Gurlu hâkimiyeti dönemi başlamıştır.

4.3.3.2. Selçuklular ile İlişkiler

Gurlular’ın Selçuklular ile ilişkileri de kimi zamân anlaşmazlıklar ve haraç ödeyerek kimi zamanda dostluk çerçevesinde gerçekleşmiştir. Mes‘ûd bin İbrahim’in (1099-1115) vefatından sonra Gazneli Devleti siyasî açıdan Sultan Sencer’in hâkimiyeti altına girmiş ve Selçuklulara vergi ödemeye başlamıştır. Bu yüzden de Gurlular da doğrudan Selçuklulara bağlanarak onlara vergi ödemeye başlamışlardır. Ebû’l-Selatin lakaplı Ezzeddîn Hüseyin her yıl Sultan Sencer’in sarayına silah vb. şeyleri haraç olarak göndermiştir. Önceki bölümde haraç türleri ve eşyaları hakkında bilgiler verildiği için burada konunun ayrıntılarına girilmeyecektir.³⁸²

Gur sultanının kendi isteğiyle Sultan Sencer’e itaat edip onun hâkimiyetini tanıdığı veya Selçuklu hükümdarının, Gurluların itaati için tehditte bulunup bulunmadığı hususu tam olarak belli değildir. Daha önce de belirtildiği gibi, Mes‘ûd bin İbrahim’den sonra Arslan Şah, kardeşleriyle taht mücadelesine başlamış ve Behramşâh, bu karışıklık ortamında Sultan Sencer’e sığınmıştır. Behramşâh, Selçuklu sultanından yardım alarak kardeşini mağlup etmiş ve Gazne’ye girmiştir. Bu tarihten sonra Sultan Sencer’in isminin hutbelerde ve sikkelerde zikredilmiş, Behramşâh da saltanatının sonuna kadar

³⁸¹ Cûzcânî, I, s. 227.

³⁸² Cûzcânî, I, s. 335.

Selçuklulara vergi vermiştir.³⁸³

Alâeddîn Cihansûz'un Gazneliler karşısında elde ettiği zaferden sonra Gazne'ye girmesi, Gurlu ve Selçuklu devletleri karşı karşıya getirmiştir. Çünkü Gurlular, artık kendilerini Gaznelilerin gerçek mirasçısı olarak görüyor ve Sultan Sencer'e ödedikleri vergiyi kesmek istiyorlardı. Alâeddîn, aynı zamanda "es-Sultânül-Muazzam" lakabını almış ve Selçuklu Sultanları gibi başının üstünde Şemsiye taşınmaya başlamıştır.³⁸⁴ Böylece Alâeddîn kazandığı güç ve prestijin de etkisiyle, Selçuklu sarayına gönderilen hediye gönderme ve vergi ödeme yükümlülüğüne son vermiştir.³⁸⁵

O dönemde Tohâristan bölgesinde, Belh vâlisi (Sencer'in Belh'teki temsilcisi) Emaduddîn Gümâc ile Tohâristan hükümdarı Zengi bin Halife Şeybânî arasında anlaşmazlıklar baş göstermiştir. Emir Zengi bin Halife, yönetimindeki bölgelere yerleşen Gümâc'a karşı Oğuzlardan yardım isteyerek aynı zamanda onlara silah yardımıyla bulunmuş, fakat Gümâc, aldatici sözler ve çeşitli vaadlerle Oğuzların desteğini sağlayarak onları kendi tarafına çekmeyi başarmıştır. Daha sonra da emir Zengi ve oğlunu tutuklayıp öldürmüştür.³⁸⁶

Aslında, Alâeddîn uzun bir süredir Tohâristan'a saldırma düşüncesi içindeydi. O, kendi tarafındaki Oğuzların görüşlerini almış ve onları Bâmiyân'nın kuzey sınırlarında yerleştirmiştir. Emir Gümâc'ın muhalafetine rağmen, Oğuzlar açısından Aleaddin'in tarafında olmak daha faydalı bir politika olmuş ve bu nedenle onların da desteğiyle Alâeddîn, Gümâc'ın mağlup ederek çok fazla zorlanmadan Tohâristan ve Bâmiyân'a hâkim olmuştur.³⁸⁷ Selçuklu döneminde Tohâristan (Bâmiyân bölgesi de dâhil), Selçuklulara vergi veren bir bölgeydi. Gurlular her zaman bu bölgeyi bağımsız olarak yönetmek istemiş ve bu yüzden fırsat buldukları zamanlarda bu amaçla faaliyetlerine devam etmişlerdir. Seyfuddîn Sûrî'nin Behramşâh tarafından öldürülmesiyle beraber, Gurlular arasında, Selçuklular karşısında bağımsızlık kazanma düşüncesi doğmuştur. Mehdi Roşen Zemir'in eserinde konu ile ilgili şu bilgiler yer almaktadır:

³⁸³ el-Müstevfî el-Kazvînî, Târîh-i Güzîde, s. 400-401; İbnü'l-Esîr, XI, ss. 28-30.

³⁸⁴ İbnü'l-Esîr, XI, s. 166.

³⁸⁵ Cûzcânî, I, s. 346; Hinduşâh Esterabadî, I, s. 199.

³⁸⁶ İbnü'l-Esîr, XI, ss. 178-179.

³⁸⁷ Cûzcânî, I, ss. 179-183.

*“Alâeddîn Cihansûz kendine Sultânül-muazzam lakabını vermiş ve Selçuklu hânedanına sadakat beyan etmek için bir çare düşünerek sikkelerin arkasına rahmetli Melikşâh’ın isminin kazılmasını emretmiştir. Daha sonra da Sultan Sencer’in hâkimiyetine itaatsizlik ve rızasızlıklarından dolayı onun ismini sikkelerden sildirmiştir.”*³⁸⁸

Behramşâh tarafından Sultan Sencer’in sarayına Seyfuddîn Sûrî’nin kesik başının gönderilmesi anlaşmazlığın büyümesinde etkili olması ihtimal dâhilindedir.³⁸⁹ Herât’taki siyasî durumun oldukça karışık bir görünüm arzemesi, Alâeddîn’i intikam almaya teşvik etmiştir. Tarihçi Hândmîr, kinayeli ve oldukça öznel bir ifade ile Sultan Sencer’in Herât yurtluğunun sahibi olan Ali Çetrî’yi soytarılıktan emirliğe yükselttiğini belirtmektedir.³⁹⁰ Herât halkının bu nedenle Sencer’e muhalefet ettikleri söylenebilir.

Gurlular ve Selçuklular arasında yapılan savaş, Alâeddîn’in esir düşmesi ile sonuçlanmasına rağmen³⁹¹ arasında yeni ilişkilerin başlamasına neden olmuştur. Nizâmî Arûzî’ye göre bu savaş 547/1152 yılında meydana gelmiştir.³⁹² Alâeddîn Hüseyin yaklaşık bir sene Selçukluların sarayında kalmış,³⁹³ sonunda Sultan Sencer onu Gur’a dönmesine izin vermiştir. Sultan Sencer Oğuzlara karşı onun gücünden istifade etmeyi düşünmüş ve hatta Oğuzlar tarafından çalınabilinmesi mümkün olan mal ve diğer varlıklarını ona vermiştir.³⁹⁴

Sultan Sencer’in Oğuzlar tarafından esir edilmesi Gurluların gücünü daha da arttırmıştır ve genişlemelerine giden yolun açılmasına imkân vermiştir. Sultan Sencer’in ölümünden sonra (1157) Gurluların bağımsızlık elde etme süreci hızlanmış ve bu konuda artık karşılarında ciddi bir engel kalmamıştır.

³⁸⁸ Mehdi Roşen Zemir, **Târih-i Siyasi ve Nezami Dodman-ı Guri**, Daneşgah-ı Mili İran Yayınları, Tahrân, (Ts.), s. 51.

³⁸⁹ er-Râvendî, s. 175.

³⁹⁰ Hândmîr, II, s. 510.

³⁹¹ er-Râvendî, s. 176. ve Cûzcânî, I, s. 347.

³⁹² Ahmed bin Ömer bin Ali Nizâmî Arûzî Semerkandî, **Çehâr Makale**, der. Muhammed Kazvinî, Armeğan Yayınları, Tahrân, 1369, s. 104 ve 132-133.

³⁹³ er-Râvendî, s. 176; İbnü’l-Esîr, XI, s. 177.

³⁹⁴ Cûzcânî, I, s. 259, 347-348.

4.3.3.3. Hârizmşâhlar ile İlişkiler

Hârizmşâhlar ile ilişkiler Gurlular'ın siyasi tarihinin en önemli olayları olarak değerlendirilebilir. Bu durumun nedenleri şu şekilde açıklanabilir:

1. Halîfe Nâsır Lidînillâh ve Hârizmşâhlar arasında düşmanlık ve anlaşmazlığın mevcut olması nedeniyle Halîfe tarafından Hârizmşâhlara karşı farklı cepheler açılmış, fakat Hârizmşâhlar diğer cephelerle meşgul olduklarından dolayı Halîfe ve Bağdat ile ilgili sorunlara çok önem vermemişlerdir. Gurlular ve Halîfelik arasında bir ittifak mevcuttu, çünkü iki devletin sınırlarını genişletmek istemeleri söz konusuydu. Aynı zamanda Gurlular, Halîfenin amaçları için uygun bir devlet olarak görülmüştür.³⁹⁵ Hârizmşâhların karşısında Gurlular, kendi sınırlarını daha da genişleterek faaliyetlerinin yasallığını Halîfenin desteğiyle sağlamışlardır.³⁹⁶ Cûzcânî'ye göre Müktefî ve el-Nâsır Lidînillâh'ın dönemlerinde halifeliğin elçileri birkaç kez Dârülhilâfe'den Gurluların sarayına gelmiş ve Sultan Gıyâseddîn Muhammed'e hediye edilmek üzere değerli kıyafetler götürmüştür. Gurlu sultanı tarafından ilk olarak Mecdudîn Kudveh, daha sonra da Cûzcânî'nin babası elçi olarak Bağdat'a gönderilmiştir.³⁹⁷

Irak Selçukluları ile yapılan önemli bir savaşta Hârizmşâh Tekiş, Arslan Şâh'ın oğlu Tuğrul'u öldürmüş ve bu şekilde hâkimiyet sahasını daha da genişletip, Selçukluların sınırlarının resmi olarak Hârizmşâhlılara verildiğine dair Halîfe'den meşruiyet almak istemiştir. Fakat bu konuda Halîfe ile yaşanan anlaşmazlıktan dolayı Abbâsiler ve Hârizmşâhlar arasındaki düşmanlık daha da artmıştır.³⁹⁸

Hilâfet ve Gurlular arasındaki ittifakın, Bağdat'ı ele geçirmek isteyen Hârizmşâhlar için olumlu bir gelişme olmadığı söylenebilir. Böylece Hârizmşâhlar ve Gurlular arasında bir savaşın başlaması için uygun koşullar hazırlanmış oluyordu.

³⁹⁵ Halîfe Nâsır Lidînillâh 584/1189'da bir Selçuklu ordusuna mağlup olmuştur. Ondan sonra Halîfe, Tuğrul'un öldürülmesine kadar (590/1195) Hârizmşâhlar ve Selçuklular arasındaki anlaşmazlıkların güçlenmesi için çaba göstermiştir. Daha sonra Nâsır Lidînillâh ve Hârizmşâhlar arasında savaş başlamış, Hârizmşâhlar, kendi isimlerin hutbede okunmasını halifeden istemişler, fakat Nâsır Lidînillâh bunu kabul etmemiştir.

³⁹⁶ Cüveynî, I, s. 86.

³⁹⁷ Cûzcânî, I, s.361.

³⁹⁸ Tetavî ve diğerleri, V, ss. 3486-3488 ve 3490.

Cûzcânî, Gurlular ve Halîfelik arasındaki iyi ilişkilerin Gurlular açısından önemini güzel bir şekilde aktarmıştır:

*“Halîfe Nâsır Lidînillâh tarafından ona [Gıyâseddîn Muhammed] hediyeler ulaşınca, onun saltanatı genişleşmiş, bu padişâhın mübarek ismi doğudan Hindistan, Çin, Maçin Sınırlarından İrak’a, Ceyhun ve Horâsân’dan Hürmüz denizine kadar yayılmıştır.”*³⁹⁹

2. Gurlular, Gazne’yi ele geçirdikten sonra Gazneli Mahmûd’un hükümdarlık döneminde olduğu gibi güçlü ve dayanıklı bir devlet kurmaya çaba göstermişler, aynı zamanda Hârizmşâh tehdidi nedeniyle dış siyaset ve güvenlik sorunlarının mevcut olması nedeniyle Horâsân bölgelerini de ihmal etmek istememişlerdir. Böylece Horâsân’da iki devlet arasında savaş kaçınılmaz olmuştur. Sultanşâh ve Gıyâseddîn Muhammed arasında yapılan ve ilk savaş olan bu olay hakkında *Târîh-i Elfi*’de şu bilgiler verilmiştir:

“Sultanşâh bağımsız olduğunda Melik Gıyâseddîn Muhammed’e elçiyle bir mesaj göndermiştir; Horâsân’dan Herât, Bâdgîs vb. kadar elinde olanları kendi yardımcılara ve görevlilerine bırakmasını daha uygun görmüştür. Melik Gıyâseddîn Muhammed ona cevaben şu şekilde söylemiştir: “Eğer sen Horâsân’ı istiyorsan Oğuzlardan Merv, Serahs ve aldığı diğer şehirlerde benim adıma hutbe okutursan ben de Horâsân bölgelerinden istediğin şehirleri sana vereyim.” Bu mesaj Sultanşâh’a ulaşınca derhal savaş kararı vermiş, Sultan Gıyâseddîn Muhammed’e ait vilâyetleri yani Bâdgîs ve Fuşânc şehirlerini yağmalayıp vilâyetlerin çoğunu yıkmıştır. Sultan Gıyâseddîn Muhammed bu durumdan haberdar olunca Sîstân hükümdarı ve Bâmiyân vâlisi olan Behaüddîn Sam’ı birlikte, Sultanşâh’ı engellemeleri için göndermiştir. Sultanşâh Herât’a yaklaşıncı onlar da diğer taraftan Herât’a yetişmiştir. Kış mevsimi ve Sultanşâh’ın ordularının çöllerde uzun zaman yağmayla meşgul olmasından dolayı atlar ve develer çok zayıflamış ve güçsüz kalmış, bundan dolayı Sultanşâh savaşı bırakıp derhal Merv’e giderek kışını

³⁹⁹ Cûzcânî, I, s. 361.

orada geçirmiştir. Bahar'da Melik Gıyâseddîn Muhammed'e bir elçi göndererek Herât, Fuşânc ve Bâdgîs'i istemiştir. Melik Gıyâseddîn Muhammed önceki cevabın aynısını verip Hindistan'daki kardeşi Şehâbuddîn'e bir elçi göndererek onu ordularıyla Sultanşâh'ı engellemesi için çağırmıştır. Melik Şehâbuddîn, kardeşinin mektubunu alınca güçlü ordusuyla hazırlanıp bir günde ona yetişmiştir. Sultan Gıyâseddîn Muhammed kardeşi Şehâbuddîn ile Herât'a gitmeye başlamış, Behaüddîn Sam ve Sîstân Hükümdarı da onlara katılmıştır.”⁴⁰⁰

Kaynaklarda Gurluların diğer devletlerle ilişkileri hakkında verilen bilgilere nazaran, Bâmiyân Gurluları hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Fâhruddîn Mes'ûd'ün Firuzkûh ele geçirmek için Belh ve Herât hükümdarları Gümâc ve Yıldız (Sultan Sencer'in akrabası) ile yaptığı ittifak ve isyanı dışında Bâmiyân'daki Gurlular hakkında verilen bir bilgi bulunmamaktadır. Çünkü bu yerel devlet (Bâmiyân) esasında Firuzkûh'e bağlıdır ve tarihçiler daha ziyade Firuzkûh kolu hakkında bilgiler vermişlerdir. Bâmiyân Gurluları hakkında verilen bilgiler sadece Firuzkuh'un dış devletler ile ilişkileri ve savaşları ile ilgilidir. Bu durumun örnekleri *Tabakât-ı Nâsirî* ve *Târîh-i Elî* gibi eserlerde mevcuttur.

3. Hârizmşâhlardaki hânedan çatışmaları, anlaşmazlıklar ve bazı hanedan mensuplarının taht mücadelesinde Gurlulara sığınmış olması Hârizmşâhların daha da zayıflatmasına neden olmuş. Gurlular ise bu anlaşmazlıkların daha da güçlenmesi için çaba göstermişlerdir. İki devlet arasındaki ilişkilerin en önemli faktörleri olarak ateşkes ve düşmanlık ön plana çıkmıştır.

İl Arslan'ı ölümünden sonra (568/1172) babalarının mirasını ve tahtı elde etmek için iki kardeşin çatışmaları yukarıda belirtilen anlaşmazlıklara örnek olarak gösterilebilir. Alâeddîn Tekiş ve Sultanşâh arasındaki rekabet, Horâsân ve Hârizmşâhların iç işlerine Gurluların daha fazla müdahale etmesine zemin hazırlamıştır. Fakat Gurlular nihayetinde Hârizmşâhlar'ın itaat etmek zorunda kalmışlar ve adı geçen devlet tarafından varlıklarına

⁴⁰⁰ Tetavî ve diğerleri, V, s. 3272.

son verilmiştir.

4.3.3.4. Abbâsîler ile İlişkiler

Abbâsîler ile ilgili eserinde Muhammed Süheyl Takkûş, Abbâsî Halîfeliği tarihini hanedanın sahip olduğu gücü açısından dört döneme ayırmıştır. Kendine has özellikleri bulunan bu dönemlerde Abbâsîlerin, İslâm bölgelerini üzerindeki hâkimiyetinin güç derecesi farklılıklar göstermiştir. Gurluların Abbâsîlerle ilişkilerini iki farklı döneme ayırarak inceleyebiliriz:

Birinci dönem, İslâm'ın ilk yüzyılları ve Gurluların bağımsızlık kazanmasından önceki süreç ile başlar. Halifeliğin merkezinden uzak olması ve dağlık ve zor geçitli bir yer olması nedenleriyle Abbâsîler bu bölgeye fazla önem vermemişlerdir. Bu durum bölgenin yerel devletleri için zararlı değil aksine yararlı bir gelişme olmuştur, çünkü hükümetlerin güçlenmesinin Halifeliğin menfaatleri ile uyuşmadığının belirtilmesi gerekir. Bâmiyân ve çevre bölgelerdeki yerel devletler olan Tâhirîler, Sâmanîler ve daha sonra da Selçuklular ve Hârizmşâhlar gibi daha büyük devletlerin Abbâsîlerin güdümünde olmadığı şeklinde bir değerlendirme yapılabilir.

İkinci dönemde ise Gurluların siyasi açıdan en güçlü olduğu yıllarda, Halifeliğin doğu bölgelerindeki diğer devletlerle ilişki kurma süreci başlamıştır. Bu ilişkilerin niteliği farklı koşullara göre iyi veya olumsuz bir şekle bürünebiliyordu. Selçukluların Horâsân'da güçlü bir devlet kurmuş olduğu yıllarda, Gurlular da Bâmiyân ve Gur bölgelerinde kendi devletlerinin temellerini güçlendirmişlerdir.

Dördüncü dönem, Selçukluların Bağdat'a tahakkümüyle başlamıştır. Bu dönemde halifelerin otoritesi son derece zayıf olup, sonuçta Moğolların saldırısıyla tamamen son bulmuştur.⁴⁰¹ Halîfelerin geçmişteki siyasi güçlerini yeniden elde edebilmek için çağdaşları olan devletler karşısında mevcut siyasî koşullardan faydalanma çabaları uzun vadede başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu halîfelerden Nâsır Lidînillâh, rakipleri karşısında üstünlük sağlamak için Horâsân ve Mâverâünnehir bölgeleri sorunlarıyla da ilgilenmiştir.

⁴⁰¹ Muhammed Süheyl Tekkûş, **Devlet-i Abbâsiyan**, 2. Baskı, Trc. Hüccetüllah Cudekî, Paejuheşkede Huvze ve Daneşgah Yayınları, Kum, s. 27.

Abbâsî Halîfesi için Horâsân'da yeni bir güç olarak doğan Hârizmşâhlar Devleti büyük bir sorun ve engel teşkil ediyordu. Hârizmşâhlar, eski Selçuklu topraklarında hâkimiyet kurduktan sonra, Selçuklular'ın Abbâsîlere karşı uyguladıkları politikaları devâm ettirmek istemişler, bu yüzden aralarındaki anlaşmazlık ve düşmanlık daha da güçlenmiştir. Halife Nâsır, Hârizmşâhların başarıları karşısında özellikle Irak ve İran'ın doğusunda güçlü bir devlet aramış, bu hususta Gurlular da önemli bir müttefik adayı olmuştur. Gurlularla ilişkiler konusunda halifenin planları, Hârizmşâhlar karşısında onlara yardım etme yönünde şekillenmiştir. Bu yüzden, Firuzkûh hükümdarı Gıyâseddîn Muhammed ve Gazne'deki Muezzeddîn Muhammed ile dostluk ve ittifak kurma süreci başlamış ve bahsi geçen hükümdarlara Halifelik tarafından elçiler gönderilmiştir.⁴⁰² Halîfeler, İslâm dünyasının doğusundaki Gurlu sarayının din adamlarının manevi nüfuzunu kullanıp, kentin camilerinde Hârizmşâh sultanlarına hakaret ile onları sadakatsizlikle suçlamışlardır.⁴⁰³

Halifeliğin hâkimiyet bölgelerinden olan günümüzdeki Irak ve İran topraklarında Hârizmşâhların daha da güçlenmesi karşısında, Gurlular gücü bir denge unsuru olarak kullanılmaya çalışılmıştır. Gurlular ve Sultan Tekiş arasındaki rekabet ve savaşlar bu duruma iyi bir kanıttır. Gıyâseddîn Muhammed tarafından Tekiş'e elçiler gönderilerek onun halîfeye itaatten vazgeçmiş olması eleştiri konusu yapılmış ve daha sonra Gur hükümdarı, halifenin fermanıyla Horâsân şehirlerine saldırmıştır. Bu askeri seferler sonucunda Gurluların sınırları Merv, Serahs, Nisa, Ebîverd ve Nîşâbur'a kadar genişlemiş olsa da nihayetinde bu savaşlar ve Muezzeddîn'in İsmailîler tarafından öldürülmesi (602/1206) Gurluların zayıflamasına ve sonunda Hârizmşâhlar tarafından yok edilmelerine neden olmuştur.⁴⁰⁴ Gurlular, çoğu zaman Halîfelik tarafından sadece Hârizmşâhlar'a değil diğer rakiplerine karşı da bir müttefik devlet olarak kullanılmıştır.

Abbâsîler ile Bâmiyân Gurluları arasındaki ilişkiler sadece Cûzcânî'nin babasının elçilik hikâyesiyle özetlenmiş ve diğer kaynaklarda bu konu hakkında herhangi bir bilgi yer almamıştır.

⁴⁰² İbnü'l-Esîr, XII, s. 233 ve Cûzcânî, I, s. 361.

⁴⁰³ Cûzcânî, I, s. 302.

⁴⁰⁴ Cüveynî, II, ss. 54-55.

4.4. BAMİYAN'DA HARİZMŞAHLAR

Orta Asya, Afganistan ve İran'da, Moğollardan önce hüküm süren son hânedanlardan biri de Hârizmşâhlardır. Hârizmşâhlar Orta Asya, Afganistan ve İran coğrafyasında 11. yüzyılın sonlarından 13. ncü yüzyılın başlarına kadar yönetimi ellerinde bulundurmuşlardır. Hârizm yöneticilerinin lakabı Hârizmşâh'dır. Anuş Tegin'in⁴⁰⁵ oğulları Hârizmşâh Devleti'ni kumrular ve yüzyıldan fazla bir zaman zarfı içinde Selçuklular, Gurlular, Karahanlılar ve son olarak da Karahıtaylar'ın yıkılışıyla sınırlarını Hârizm'den Horâsân bölgelerine kadar genişletmişlerdir. İlk hükümdarları olan Kutbeddîn Muhammed (1097-1127) Horâsân hükümdarı Emir Hebeşî bin Altuntak tarafından Hârizmşâh olarak seçilmiştir. Bu tarihten itibaren Kutbeddîn Muhammed'in hânedanında bu lakap devam etmiştir. Böylece ilk Hârizmşâh, Kutbeddîn Muhammed olmuştur.⁴⁰⁶

Hârizmşâhlıların Siyasî tarihi üç farklı dönemde incelenebilir:

1. Selçuklu hâkimiyeti dönemi, Anuş Tegin'in (1077-1097) Selçuklulara bağlılığını bildirmesinden İl Arslan'ın hükümdarlığına kadar (1156-1172) devam eden süreci kapsamaktadır. Bu dönemde Hârizmşâhlar, Selçukluların hâkimiyeti altındaki Hârizm bölgesinin yerel hükümdarlığı görevini ifa ediyorlardı. Selçuklularla ilişkilerin kötü bir düzlemde devam etmiş olmasına rağmen bu bağımlılık statüsü Selçuklu sultanı Sencer'in ölümüne kadar devam etmiştir.⁴⁰⁷

2. Siyasî rakipleri üzerinde üstünlük kurmalarıyla beraber Hârizmşâhlının bağımsızlık dönemi başlamıştır. Hârizmşâhlar, Selçuklu Devleti'nin bünyesinden çıkıp bağımsızlık yolunda yavaş yavaş ilerlemişler ve sonunda başarılı olmuşlardır. Bu dönem Sencer'in ölümünden sonraki yaklaşık yarım yüzyıllık süreci kapsamaktadır. Bu dönemde Hârizmşâhlının siyasetlerini şekillendiren en önemli iki husus Horâsân'da hâkimiyet sahasının genişletilmesi düşüncesi ve Mâverâünnehir ve Türkistan'da Karahıtaylarla karşılaşılması olmuştur. Bu yüzden İl Arslan, Sencer'in ölümünden sonra bağımsızlık ve

⁴⁰⁵ Selçuklu devlet adamı ve Hârizm valisi.

⁴⁰⁶ Bkz. Abbâs İkbâl Aştıyanî, *Târih-i İran Ez Sedr-ı İslâm Ta İnkıraz-ı Kaçar*, 2. Baskı, Debir Yayınları, Tahran, 1392, ss. 237-250.

⁴⁰⁷ Cüveynî, II, ss. 1-15.

otorite kazanmak için faaliyetlere başlamış. İl Arslan'dan sonra Sultanşâh ile Aleâddîn Tekiş arasındaki taht mücadelesi iki kardeşi birçok kez birbirleri karşısında zor durumda bırakmıştır. Bu kargaşa ortamı, Tekiş'in üstünlüğü ve tahtı ele geçirmesiyle sona ermiştir.⁴⁰⁸ Tekiş döneminde tüm Horâsân şehirleri, Rey⁴⁰⁹ ve Irak-ı Acem⁴¹⁰, Selçuklulardan miras olarak Hârizmşâhlara kalmıştır.

Tekiş'in Rey'de yapılan savaşta (1194) III. Tuğrul'u mağlup etmesiyle Selçuklu hânedanının hâkimiyeti son bulmuştur.⁴¹¹ Bundan sonra Hârizmşâh hânedanı üçüncü veya bağımsızlık dönemine girmiştir. Tekiş'in Selçuklu mirası olan tüm bölgeleri istila etmesi Halifelik cephesinde memnuniyetsizliğe neden olmuştur.⁴¹² Daha önce de belirttiğimiz gibi Hârizmşâhlılar ve Abbâsîler arasındaki siyasî rekabet, Gurluların da zayıflamasına yol açmış ve Hârizmşâhlar tarafından devletin yıkılışına neden olmuştur.

“Gurlular HK. 609 yılında yıkıldı (1215), Muhammed Hârizmşâh onların topraklarını alıp kendi oğlu olan Rukneddîn Gursâncî'ye⁴¹³ (Hârizmşâh Celâleddîn'in küçük kardeşi) vermiştir.”⁴¹⁴

Bâmiyân Gurlularının hâkimiyet dönemi, Celâleddîn Muhammed Ali bin Sam döneminde sona ermiş ve Hk. 609 yılında Hârizmşâh sultan Muhammed Bâmiyân'ı ele geçirmiştir. Böylece Hârizmşâhların sınırlarına, Bâmiyân toprakları ve Gurluların diğer şehirleri de dâhil edilmiştir.⁴¹⁵ Sultan Muhammed diğer İslam memleketlerini de imparatorluğuna bağlayarak “en büyük Sultan” olmak istedi.⁴¹⁶

⁴⁰⁸ Şerafeddîn Ali Yezdî, **Zafernâme**, der. Seyed Sâ'id Mir Muhammed Sadık ve Abdü'l-Hüseyn Neva'i, Kıtâbhan-e Müze ve Merkeze Esnad-ı Meclis-ı Şuray-ı İslâmî Yayınları, Tahran, 1387, I, ss. 30-32.

⁴⁰⁹ İran'ın Tahran eyâletinde bir şehir. Tahran şehrinin ilk kurulduğu yerdir.

⁴¹⁰ Acem Irak'ı anlamına gelir. Günümüzde İran sınırları içerisinde yer alır. Osmanlı padişahı Kanuni Sultan Süleyman'ın Irak'ın Seferi sırasında Irak-ı Arab ile birlikte fethedilmiştir.

⁴¹¹ Cüveynî, II, ss. 30-32.

⁴¹² el-Müstevfî el-Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s.488.

⁴¹³ Bu şahzâdenin isminin yazılışı doğru ve açık olmayıp farklı şekilde yazılmaktadır. Tabakât-ı Nâsirî'nin yazarı bu ismi Guri Şanesti olarak kayıt etmiş, (Bkz. Cûzcânî, I, s. 306.)

⁴¹⁴ el-Müstevfî el-Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s. 491.

⁴¹⁵ Bkz. Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Yuhannâ Mâr Grigoriy b. Tâciddîn Ehrûn İbnü'l-İbrî, **Târîhu Muhtasari'd-Düvel**, 2. Baskı, der. Antün Sale'hani el Yesu'i, Darü'l-Şerk Yayınları, Beyrut, 1992, s. 231. ve Bkz. Ebû Zeyd Abdurrahman bin Muhammed bin Haldûn, **Kitâbu'l-İber ve Dîvânü'l-Mubtede' ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men 'Asarahum min Zeviyiyî's-Sultânî'l-Ekber**, der. Helil Şehade, Darü'l-Fekir Yayınları, Beyrut, 1408, V, s. 127.

⁴¹⁶ Bkz. İbrahim Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618 / 1092-1221)**, TTK, Ankara, 1992, ss. 199-205.

Hârizmşâh hükümdarı, ele geçirilen yeni bölgelerin bir kısmını oğlu Celâleddîn Hârizmşâh'a bırakmıştır: “*Büyük oğlu olan Celâleddîn Mengübertî’ye Gazne, Bâmiyân, Gur, Büst, Zemindvâr ve Hindistan’a ait her şeyi vermiştir.*”⁴¹⁷

Bahsi geçen bölgelerdeki vâli veya yerel yöneticiler Celâleddîn tarafından atanmaya başlamıştır. Bu olaylar Deşt-i Kıpçak’ta Moğollar’ın güçlenmesi ve komşu memleketlerde genişlemelerinin başlangıç süreciyle aynı zamana denk gelmektedir.⁴¹⁸ Kaynaklarda Bâmiyân’da Emir Ömer Baverdî’nin hüküm sürdüğü belirtilmiştir.

*“Sultan Muhammed’in fermanıyla meliklerden herkes bir tarafta görev almış, onlar surlar inşa edip şehirler için hendek kazmış, savaş yeteneklerini ve kalelerin korunmasını mümkün olduğu kadar hazırlamışlardır; [Sultan Muhammed] her tarafa bir hükümdar vermiş, Tirmiz kalesini Sîstân ordusuna vermiş ve Bâmiyân şehrini Emir Kerbarudî’ye (Baverdî) vermiştir.”*⁴¹⁹

Bâmiyân’da Hârizmşâh hâkimiyetinin başlaması, Hârizmşâhların zayıflaması ve Moğol istilalarının başlangıcıyla aynı dönemde gerçekleşmiştir. Sultan Muhammed Hârizmşâh, Bâmiyân, Gur ve Gazne bölgelerinin yönetimini oğlu Celâleddîn’e bırakmıştır. Onun annesi Hintli bir köleydi (Ayçiçek veya Ayçiçek isminde).⁴²⁰ Muhtemelen bu yüzden, Celâleddîn’in babaannesi yani Terken Hatun (Celâliye Hatun) ile iyi ilişkileri olmamıştır. Hatta Celâleddîn, Sultan Muhammed’in büyük oğlu olmasına rağmen Terken Hatun onun veliaht adaylığına engel olmuştur.⁴²¹

Celâleddîn’in çocukluk ve ergenlik dönemi hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Fakat babası ile birlikte Deşt-i Kıpçak’a gitmesi ve Cengiz Han’ın

⁴¹⁷ Şehâbüddîn Muhammed Nesevî, **Sîret-i Celâleddîn Mengübertî**, 3. Baskı, der. Mucteba Minovi, İlmî ve Ferhengî Yayınları, Tahran, 1384, s. 38.

⁴¹⁸ Bkz. Kemal Ramazan Haykıran, **Moğollar Zamanında Yakın Doğu**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016, s.18.

⁴¹⁹ Cûzcânî, II, s. 110.

⁴²⁰ Nesevî, s. 59.

⁴²¹ Nesevî, s. 38.

ordusu ile karşılaştığı savaşta babasının canını kurtarmış olduğu bilinen hususlardır.⁴²²

Celâleddîn, babasının hükümdarlığının son yıllarında Moğolların saldırıları karşısında alınacak savunma önlemlerinin tartışıldığı askerî kurullara katılmıştır. O, Seyhun etrafında Moğolların karşısına çıkmayı teklif etmiş, fakat babası bunu kabul etmemiş ve reddetmiştir. Celâleddîn aynı zamanda babası Sultan Muhammed'in Moğollar karşısında geri çekilişi sırasında ona yoldaşlık etmiş ve sultan da ölümünden önce oğlu onu yerine atayarak, diğer oğullarından vermiş olduğu bu kararı kabul etmelerini istemiştir. Fakat Hârizm'de bu konuda tartışmaları başlayınca oradan ayrılarak Horâsân'a gitmiş ve Moğollara karşı savunma önlemleriyle meşgul olmuştur.⁴²³

Sultan Muhammed, son zamanlarında ele geçirdiği bölgelerde istikrarlı bir yönetim kuramamış ve bu nedenle Cengiz Han'ın bu bölgeleri ele geçirmesi daha da kolaylaşmıştır. Aynı zamanda sultanın kaçıışı da, Moğolların daha da ilerlemesine yol açmıştır. Sultan Muhammed'in Buhârâ ve Semerkand üzerindeki hâkimiyeti yalnızca sekiz yıl sürmüş ve bugünkü Afganistan, Moğolların gelişinden dört yıl önce, batısındaki İran ise üç yıl önce fethedilmiş olmasına rağmen istikrarlı ve örgütlü bir yönetim mekanizması oluşturmak için fırsat olmamıştır.⁴²⁴

Celâleddîn, Moğollar ile yoğun mücadeleleri sırasında Bâmiyân yakınlarında ki Pervân civarına gelmiş⁴²⁵ ve Moğollar bazı birlikleri Celâleddîn'in peşinden Gazne'ye göndermişlerdir.⁴²⁶ Diğer yandan Cengiz Han'ın oğlu Tuluy, Celâleddîn'i destekleyen Horâsân'a gönderilmiştir.⁴²⁷ Sultan Celâleddîn, daha sonra Bâmiyân'a girmiş ve burada halkın da desteğiyle Moğol ordusu karşısında güçlü bir direniş göstermiştir. Savaş sırasında Cengiz Han'ın torunu (Çağatay Han'ın oğlu) öldürülmüş ve bu olaydan sonra Moğollar tarafından, intikam için Bâmiyân'daki bütün insanlar ve hayvanların

⁴²² Cüveynî, I, ss. 51-52.

⁴²³ Nesevî, ss. 84-87; Cüveynî, II, ss. 130-134; Muhammed b. Alî b. Muhammed Şebânkâreî, **Mecma' u'l-Ensâb fi't-Tevârîh**, der. Mir Haşem Müheddes, Emîr Kebir Yayınları, Tahran, 1381, II, ss. 140-145.

⁴²⁴ Rene Grousset, **Emperatori Sahraneverdan (Stepler İmparatorluğu)**, trc. Abdul Hüseyin Meykede, İlmî ve Ferhengî Yayınları, Tahran, 1377, s. 225; Bkz. Mustafa Alican, **Tarihin Kara Yazısı Moğollar**, Timaş yayınları, İstanbul, 2006, ss.58-59.

⁴²⁵ Pervân'da Moğollar karşısında Celâleddîn'in zafarin hakkında Bkz. Vasiliy Vladimiroviç Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara, 1990, s. 466.

⁴²⁶ Bkz. Nesevî, s. 401.

⁴²⁷ Cüveynî, I, s. 104.

öldürölmesi kararı alınmıştır.

*“Bâmiyân alınınca her hayvan, insanların tümü öldürölsün ve onlardan kimseyi yakalamayın ve hatta anne karınındaki bebek öldürölsün ve orası inşa edilmesin, Mavbalik olarak adlandırölsün. Farsça olarak bu isim, kötü veya talihsiz köy manasına gelir.”*⁴²⁸ Bu olaydan sonra, kaynaklarda Bâmiyân’dan çok az bahsedilmiş veya hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir.

⁴²⁸ Cüveynî, I, s. 105.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BÂMİYÂN'DA EKONOMİK DURUMU

3.1. TARIM

İran, Afganistan ve komşu ülkelerdeki insanların temel yaşam dayanağı ve en önemli ekonomik aktiviteleri tarımsal faaliyetlerdi. Resmi tarihi ve coğrafi kaynaklar geçmişteki tarımsal durum hakkında neredeyse hiç bilgi vermemekte ve raporlarda sadece pulluk, rüzgâr değirmeni vb. tarımsal aletler hakkında bilgiler bulunmaktadır.

Horâsân bölgesinin özellikle daha doğu, yani Belh yakınında yer alan bölgelerinde tarımsal faaliyetler için geniş araziler mevcuttur. Bâmiyân'daki kaynağı Baba ve Hindukuş dağları olan nehirler de doğu ve batı Horâsân bölgelerinin geniş bir kısmının sulanmasını sağlamaktadır.

Bâmiyân'ın dağlık olması nedeniyle tarih boyunca tarımı geliştirmek için mevcut sular kullanılamamış ve bölgeden çoğunlukla diğer bölgeler için su tedarik edilmiştir. Kaynağı Baba Dağı olan nehirlerden biri de Hilmend (Hirmend) nehridir. el-Makdisî'nin bu nehir hakkında verdiği bilgiler şu şekildedir:

“Sagistan (Sîstân veya sacistan) da köyleri ve şehirleri sulayan bir kaç nehre sahiptir; Güneye Gur'un arkasından akan Hilmend (Hirmend) nehridir, bu nehir Büst'e ulaşır. Zerenc şehrinin bir marhalesinde dal dal olup (iki Horeyi sular) Nişek'e ulaşır. Bâstrüd nehri ondan ayrılıp (bir kaç köyü sular, diğer bir nehir olan Senârud nehri ondan ayrılır) Büst ve bir kaç köyünü sular ve Kezek'e ulaşır. Burada su israfının engellenmesi için ona bir set bağlanmıştır...”⁴²⁹

Rivayetlere göre Bâmiyân dağlık bir bölge olduğundan dolayı orada ekim

⁴²⁹ el-Makdisî, s. 304.

yapılabilecek topraklar fazla değildir. Hsüan Tsang, Bâmiyân'ın coğrafi durumunu incelerken tarımsal durumdan ve bölgenin soğuk kışlarından da bahsetmiştir.⁴³⁰

Bâmiyân, İslâm döneminde tarımsal ürünlere konulan vergi olan haraçlara göre tarımsal ve verimli bir alan olarak görülmemiştir.

Haraç ya da İslâm vergisi tarih boyunca, İslâm devletlerinin en önemli gelir kaynaklarından biri olmuştur. Haraç, İslâm döneminin en eski vergisidir ve şehirlerin savaş ile ele geçirilmesi sonucunda zimmîlerin arazileri üzerinden alınmaya başlamıştır. Toprakların ele geçiriliş şekline göre haraç şu şekilde sınıflandırılmıştır:

1. Sulh antlaşmasıyla fethedilen toprakların haracı;
2. Silah zoruyla ve antlaşma yapılmadan fethedilen toprakların haracı. Esas itibariyle savaşarak alınmış bölgelerin halkına hürriyetlerinin ve topraklarının işletmeciliğinin geri verilmesi karşılığında tek taraflı olarak yüklenen arazi vergisidir. Haraç topraklarının büyük bir kısmını bu sınıf oluşturur.⁴³¹

Emevî Halîfeliği döneminde toplanan haraç vergisinin miktarı hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır. Fakat Emevîlerden sonraki dönemde vergilerin kayda geçirilmesi ve emlak defterlerinin varlığından dolayı arazilerin vergi veya haraç gelirleri hakkında bilgi edinebilmekteyiz. Ya'kûbi ve daha sonraki diğer yazarlar Emevî dönemindeki vergi miktarı hakkında önemli bilgiler vermişlerdir.

el-Makdisî eserinde her bölge ve şehre ait haraç gelirlerinin miktarını kaydetmiştir. Bâmiyân'ın o dönemde vergi gelirlerinin yüksek bir miktarda olmamasının sebebi olarak geniş tarımsal arazilere sahip olmaması gösterilebilir. Yazar, Bâmiyân'ın haracını 156,432 dirhem (gümüş sikke) olarak kaydetmiştir.⁴³²

İslâm'dan önce ve sonraki tarihi kaynaklarda Horâsân'da Kehriz veya Kanat'ın⁴³³ (yeraltı su yolu) mevcut olduğundan bahsedilmiş, fakat Bâmiyân'da coğrafi durum nedeniyle böyle kehrizlerin bulunduğu bahsedilmemiştir:

⁴³⁰ Hsüan Tsang, I, s. 50.

⁴³¹ Bkz. Corcî Zeydân, *Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî*, 7. Baskı, trc. Ali Cavâhir Kelam, Emîr Kebir Yayınları, Tahran, 1372, ss. 175-177.

⁴³² el-Makdisî, s. 340.

⁴³³ Birçok İslâm ülkesinde sulama amaçlı olarak, Kehriz kazmasıyla yeraltı suyundan istifade edilmiş ve bölge halkı yeraltı sularının doğru tespit edilmesi ve bulunması, aynı zamanda Kehriz kazması kullanılması konusunda oldukça başarılı olmuştur.

“Nişâbur’da yeraltı kanalları vardır ki, bu kanallar yer altından su akıtırlar. Yazın soğuktur. Bazı yerlerde dört bazı yerlerde ise yetmiş merdiven aşağıya gidilirse onlara ulaşılır. Bunlardan her köyde mevcuttur. Bazılarının da şehirde ve sokaklarda ortaya çıktığı görülür; Hirâ, Leâva, Bâb-ı Mu’emer ve Hefâf ve Şadiyâh kehrizleri gibi yeryüzüne aktığını görülür, bazı yerlerde de içilebilir su kuyuları vardır. Ebû Nâsr Ebdevî tarafından bana şöyle söylendi: Eğer Nişâbur’un suları toplanırsa, miktarı açısından Dicle nehri kadar olur.”⁴³⁴

Coğrafi ve tarihi kaynaklarda İslâm dünyasının farklı bölgelerindeki tarım arazileri için bu kehrizlerden su temin edilebileceğinden bahsedilmiştir. Arap Yarımadası dışındaki ve Mezopotamya⁴³⁵ topraklarındaki İslâmî fetihler, Müslümanları yeni sorunlarla karşı karşıya getirmiş, hukuk ve haraç kitaplarında birçok yeni kural ve yasanın yazılmasına yol açmıştır. Müslümanlar daha sonra Horâsân ve İran bölgelerindeki kehrizler ve yeraltı sularıyla karşılaşınca bu konuda yeni dini kuralların yazılması gerekliliği ve ihtiyacı, âlimleri yine zor bir durumda bırakmıştır. Horâsân hükümdarı Abdullah bin Tâhir’in fermanıyla, Irak ve Horâsân fakîhleri bu işin sorumluluğunu üstlenmişlerdir.

“...Ve Abdullah bin Tâhir’in yanına Horâsân ve Nişâbur sakinleri sürekli geliyor ve kehrizlerin sorunlarını onunla paylaşıyordu; o döneme kadar kehrizler hakkında fıkıh hükümleri kitaplarında ve Peygamber sünnetlerinde hiç bir şey geçmemiştir. Ayrıca Abdullah, kehrizler hakkındaki hükümlerin yazılması için Horâsân ve Irak fakîhlerini çağırmıştır. Onlar kehrizlerin hükümlerini Kani (قنى) adlı bir kitapta yazmışlardır.”⁴³⁶

Tarihi ve coğrafi kaynaklarda Bâmiyân’daki herhangi bir kanat veya kehrizden

⁴³⁴ el-Makdisî, ss. 481-482.

⁴³⁵ Orta Doğu’da, Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan bölge. Mezopotamya günümüzde Irak, kuzeydoğu Suriye, Güneydoğu Anadolu ve güneybatı İran topraklarından oluşmaktadır.

⁴³⁶ Gerdîzî, s. 301.

bahsedilmemesinin nedeni temel olarak kehrizlerin su bulunmayan yerler, çöller vb. için yapılıp kullanılmış olmasıdır. Daha önce de bahsedildiği gibi bölgenin dağlık ve soğuk olması, bu bölgede tarımsal üretimin düşük bir seviyede kalmasına neden olmuştur.

el-Mukaddesi eserinin bir bölümünde bu noktaya işaret etmiştir:

*“Her kim oraya gidip gelirse huy ve mizacı iyi olacaktır. [Orada] Sivrisinek ve Akrep yoktur. Hava uyumlu, fakat kışın soğuk ve karlıdır. Çoğu bina tahta çubuktan yapılmıştır... Oranın havası kuru, suyu ise tatlı değildir.”*⁴³⁷

İstahrî ise eserinde Bâmiyân’ın tarımsal durumu hakkında farklı bilgiler vermiştir. Meyve ağaçları ve verimliliği ile havanın soğuk olmasına rağmen meyve ağaçlarının yetiştirilmesi hususunda Bâmiyân topraklarının bu duruma müsait olduğunu belirtmektedir:

*“Bâmiyân şehri genişlik açısından Belh’in yarısı kadar idi, bu memleket Şiran-ı Bâmiyân’a aittir. Orada hiç sur bulunmaz ve dağda yapılmış bu şehrin içinden Gercistân’a giden bir nehir akar; onun meyveleri her zaman dikkatleri çeker; ama maalesef orası fazla bağ ve bostana (bahçe) sahip değildir. O bölgede Bâmiyân şehri dışında diğer şehirler dağda inşa edilmemiştir; her şehir kendi içinde bağ, bostan ve akar sulara sahiptir.”*⁴³⁸

Bu bilgilere göre Bâmiyân şehri tarımsal işlevi olan bir bölge değildi ve bu yüzden kaynaklarda bölgenin tarımsal ürünlerinden çok fazla bahsedilmemekte ve tür ve miktarlarının az olduğu görülmektedir.

3.2. HAYVANCILIK

Eski çağlardan beri tarım ve hayvancılık birbiriyle yakın ilişkili olan iki faaliyet alanı olmuştur. Afganistan’da et, süt ve yün temin etmek için evcil hayvan yetiştiriciliği alanında koyun yetiştiriciliği daima ön planda olmuştur. Evcilleştirilen ilk hayvanlar

⁴³⁷ el-Makdisî, s. 304.

⁴³⁸ el-İstahrî, s. 156.

arasında yer alan koyun, dünyanın farklı iklimleri ve bölgelerinde diğer hayvanlara oranla en fazla yetiştirilen hayvanların başında gelmektedir. Bâmiyân'ın soğuk ve dağlık bir bölge olması nedeniyle koyunun yünü daha yumuşak ve her türlü giysiyi yapmak için uygundur. Hatta bugünkü Bâmiyân'da Berek adıyla⁴³⁹ bilinen en önemli tekstil ürünü, koyun yönünün bir türü olan kumaş ile imal edilmektedir.

Hsüan-Tsang da Bâmiyân'ın at ve koyun gibi hayvanların yetiştiriciliği açısından elverişli ve uygun bir bölge olduğunu belirtmiştir: *“İyi bir baharlık buğdaya, az meyve ve çiçeğe sahipti; öte yandan evcil hayvanların yetiştiriliciliği için çok müsaittir, at ve koyun için otlaklar mevcuttur. Bölgede yün ve deriden, uygun ve faydalı olan farklı giysiler yapılmıştır.”*⁴⁴⁰

Kaynaklara göre Afganistan'ın birçok bölgesinde koyun yetiştirilmekte, fakat büyükbaş hayvan yetiştiriciliğine önem verilmemekteydi. Hudûdü'l-Âlem'de verilen bilgilere göre Güzgânan'da büyükbaş hayvan yetiştiriciliği yapılmaktaydı.⁴⁴¹

At yetiştiriciliğinin tarım ile daha az ilişkisinin olduğu söylenebilir. Coğrafi ve tarihi kaynaklarda Horâsân'ın farklı bölgeleri olan Gazne, Hotal ve Tohâristan gibi yerlerde at yetiştiriciliğinin varlığından bahsedilmiştir. Coğrafi kaynaklarda at yetiştiriciliğinin en önemli bölgesi olarak Gurluların sınırları içinde yer alan bölgelerden ve Gurluların atları genellikle askerî amaçla kullandıklarından bahsedilmektedir. Süvarilerin bulunduğu Grurlu ordusunda atlar, askeri açıdan devletin güçlü ve önemli bir unsuru olma durumundaydı.

Târih-i Beyhakî'de nakit hediyelerle birlikte Gurî unvanlı Atlardan bahsedilmiştir. Bu bilgi Gurlu atlarına özgü bir farklılığı göstermektedir: *“...Ve Emir Busehl'i çağırıp ona mektup vererek ona şunları söylemiştir: Hacib'e söyle; yapacaklarını tedbirli yapmalı, uyanık ve titiz olmalıdır. O [bunu] kabul edip dışarı çıkmış, 5000 dirhem ve Gurî bir at ile Gur şehrinde geri dönmüştür.”*⁴⁴²

Gurluların askerî yeteneklerini arttırmak için her zaman at yetiştiriciliğine önem verdiği görülmektedir. Ayrıca, Gurlularda askerî bir ünvan olan (Rütbe veya Mansab)

⁴³⁹ Şekil 4.1.

⁴⁴⁰ Hsüan Tsang, I, s. 50.

⁴⁴¹ Bkz. Hudûdü'l-Âlem, s. 96.

⁴⁴² el-Beyhakî, III, s. 869.

Elafçi Leşkâr⁴⁴³ bu meselenin öneminin daha iyi anlaşılması açısından iyi bir örnektir:

*“Hk. 558’de Sultan Gıyâseddîn Mes’ûd şu şekilde ferman vermiştir:
Gazne’den sultan Muizzüddîn, Bâmiyân’dan melik Şemseddîn ve Sîstân’dan
Melik Tâceddîn (Harb) kendi askerleriyle Rudbâr-ı Merv’de toplansın.
[Bunlar] gelmişler [ve Sultan Şah’ın askerleriyle karşı karşıya gelmişler],
Sultan Şah da askerleriyle Merv’den gelmiş ve o sultanların karşısında durup
[onlara] saldırmaya çalışmış; bu şekilde Elafçi Leşkâr’a çok zahmet vermiş,
o olay yaklaşık altı ay sürmüştür...”⁴⁴⁴*

Gurlular döneminde, savaş esnasında orduya diğerlerine oranla daha faydalı olabilecek hayvanlar yetiştirilmiştir. Cûzcânî bu çerçevede Gurlu köpeklerinden de bahsetmektedir. Bu köpekler Horâsân’da ünlüydü ve bazı dönemlerde hediye olarak Gazneli ve Selçuklu sultanlarının saraylarına gönderilmekteydi.

“Nitekim bundan sonra yazılacaktır; Ezzeddîn Hüseyin’in Selçuklu Devleti ve Sancer ile büyük ve sevgiye dayalı ilişkisi vardı, her sene zırh, kılıç vb. silah türünden belirli şeyleri Sancer’in sarayına gönderiyordu, Gur’da şaşırtıcı köpekler⁴⁴⁵ de vardı; nitekim her biri kuvvet ve gücünde bir aslan ile eşittir; [Ezzeddîn Hüseyin] onlardan birkaçını Sancar’a göndermiştir...”⁴⁴⁶

Ahmed bin Ömer bin Ali Nizâmî’nin Çehâr Makale adlı eserinde de bu köpeklerden bahsedildiği görülmektedir: *“Benim ağam Melik-ül Cibâl, Emir Davud’a bir çift Gurî köpeği göndermiş, [onlar] çok büyük ve korkunçtu. O [Emir Davud] kendi isteğiyle köpeklerle savaşmış ve onlardan kurtulmuştur.”⁴⁴⁷*

Bugün de Bâmiyân’ın bazı köylerinde büyük ve korkunç köpekler bulunmaktadır.

⁴⁴³ Gurlu ordusunda, seyahat sırasında hayvanların beslenmesi (genelde atlar), ot ve başka ihtiyaçların temin edilmesi önemli bir görevler olmuştur.

⁴⁴⁴ Cûzcânî, I, s. 359.

⁴⁴⁵ Bkz. Şekil 4.2.

⁴⁴⁶ Cûzcânî, I, s. 335.

⁴⁴⁷ Nizâmî Arûzî Semerkandî, s. 94.

Hatta köpek yarışmaları yasaklanmadan önce bu köpeklerin yetiştiriciliği daha yaygın bir durumdaydı. Gurluların hâkimiyet bölgelerinde deve yetiştiriciliği de ön plandaydı. Bu durum sınır bölgelerinde askerî teçhizatın aktarımında önemli bir rol oynamıştır. Eski dönemlerde beri Orta Asya'da taşıma ve binme amaçlı kullanılan deve yetiştiriciliği hususunda Belh sakinleri daha köklü bir tecrübeye sahip olma durumundaydılar. Bu husus, el-İstahrî de tarafından da belirtilmektedir.⁴⁴⁸

Coğrafi ve tarihi kaynaklarda Bâmiyân ve çevresinde yer alan bölgelerde hayvan yetiştiriciliğinin durumu hakkında yeterli bilgi bulunmaktadır. Yalnızca, bazı siyasi ve coğrafi bilgilerden belirli (at, koyun, köpek, deve vb.) hayvanların yetiştiriciliği hakkında fikir sahibi olmanın mümkün olduğu söylenebilir. Fakat kaynaklarda verilen bilgilerden, coğrafi durumu açısından Bâmiyân bölgesinin koyun ve keçi gibi hayvanların yetiştiriciliği için iyi bir yer olduğu sonucu çıkarılabilir.

3.3. SANAYİ

Horâsân; İndus, İran, Orta Asya, Uzak Doğu ve Hindistan gibi zengin bölgeler arasında bulunan bir bölge olmasından dolayı daima ticaret açısından önemli bir bölge olmuştur. Horâsân çarşılarında ticari mallar ve diğer bölgelerde yapılmış ürünlerin alıcılarının sayısı daima yüksek oranda olmuş, aynı zamanda bu ürünlerin önemli bir kısmı Horâsân üzerinden doğu, batı ve kuzey bölgelerine aktarılmıştır. Ticari durum açısından Horâsân hiç bir zaman açık ve serbest sularla (deniz ve okyanuslar) direkt bağlantısı olmamasına rağmen Hindistan ve Çin arasında bir bağlantı bölgesi olduğundan dolayı daima kendine özgü bir öneme sahip olmuştur.

İslâm dünyasının diğer bölgelerinin Horâsân ile bağlantı ve ilişkileri nedeniyle, bahsi geçen bölgeler farklı ülkeler, kavimler, bölgeler, çeşitli ürünleri tanıma olanağına sahip olmuştur. Bu çeşitlilik Horâsân'ın mevcut mimari eserlerinde ve sanayi faaliyetlerinde farklılıklara sebep olmuştur. Bu farklılıklar, mimarlık alanında olumlu ve sanatsal güzellik açısından bir çokunsurluluğun oluşmasının nedenleri arasında

⁴⁴⁸ el-İstahrî, s. 157.

gösterilebilir.

3.3.1. Dokumacılık

Horâsân'da eski dönemlerde pamuk, ipek, yün, keten vb. ürünlerle ilişkili olarak dokumacılık faaliyetleri belirgin bir öneme sahip olmuştur. Xuan Zang (Hsüan-Tsang) da farklı bölgelere yaptığı ziyaretler hakkında bilgi verirken bu hususa da değinmiştir. Geçmişte, Afganistan'ın vilâyetinde bir pamuk tarlası bulunmakta ve vilayetin sakinleri giysi imal etmek için kaliteli pamuk ve bazen de yün kullanmaktaydılar. Onlar alışverişte ise gümüş ve altın kullanıyorlardı.⁴⁴⁹

Hsüan-Tsang; Bâmiyân ve Buda heykellerinin süslerinden, tapınakların boyalı resimler, güzel ipek kumaşlar ve altınlı perdeler ile süslenmiş olduğundan bahsetmektedir.⁴⁵⁰ Eserinin başka bir bölümünde Fan Yan Na (Bâmiyân) hakkında bilgi verirken yerel sakinlerin kıyafetlerinden de bahsetmiş, bu kıyafetlerin deri ve yünden yapılıp bölgenin coğrafi durumuna göre yararlı ve uygun olduğunu belirtmiştir.⁴⁵¹ Günümüzde de Bâmiyân halkının kıyafetlerinin geçmiştekiler ile çok farklı olmadığı ve kalın yünlü kumaşların Berek adıyla ve diğer yünlü giyimlerle birlikte kullanıldığı belirtilebilir.

Diğer bir seyyah Huy Tuçe de 727'de Hindistan ve Kabil'den sonra Bâmiyân'ı ziyaret etmiş ve Sie-Yu (Kabilistan) bölgesinden kuzeye gidilirse Fan-Yin'e (Bâmiyân) ulaşılacağını belirtmiştir. O, Bâmiyân'ın yerel hükümdarını Han ismiyle kaydetmiş ve askerlerinin çok fazla olup, bağımsız bir memlekete sahip olduğundan söz etmiştir. Ona göre Bâmiyân sakinleri genel olarak pamuklu, derili ve keçeli elbiseleri kullanmaktadırlar.

⁴⁵²

Huy Tuçe ve Hsüan-Tsang'ın verdiği bilgilere göre o dönemlerde genel olarak Afganistan'da özellikle Bâmiyân ve çevre komşuları olan Tohâr gibi şehirlerde dokumacılık sanayisi gelişmiş bir durumdadır. Bâmiyân, İslâm öncesi dönemde değerli

⁴⁴⁹ Hsüan Tsang, 1, s. 38.

⁴⁵⁰ Hsüan Tsang, 1, s. 52.

⁴⁵¹ Hsüan Tsang, 1, s. 50.

⁴⁵² A. Godard ve J. Hackin, s. 33.

kumaşlar ve lüks ürünler için önemli bir ticari merkez rolü oynamıştır. Şehirde diğer bölgelerde imal edilen ürünler tüketiliyordu. Nitekim Godard bu konuda şöyle yazmıştır:

“Buğday ve arpa ekimi baharda başlar, çiçek ve meyve azdır, dut ve üzüm ağaçları yoktur, bu şehirde sadece Çınar ve Söğüt ağaçlar ekilmiştir. Evcil hayvan yetiştiriciliği bölgenin önemli bir gelir kaynağını oluşturmaktadır; eğer Bâmiyân şehri Orta Asya ve Hint yolunda yer almasaydı binlerce Budist rahip için burada yaşamak mümkün olmazdı. (Ekonomik durumundan dolayı) Büyük tüccarlar işlerini geliştirmek, isimlerini daha da yaymak vb. nedenlerle tapınaklara çok bağlı yapıyordu; bundan dolayı Bâmiyân çok gelişmiştir...”⁴⁵³

Bu gelirler Bâmiyân sakinleri için lüks ve iyi yaşam koşulları hazırlamıştır. Kaynaklarda yer alan bilgilere göre çeşitli ürünler -özellikle rengârenk kumaşlar diğer ülkelerden getirilip Bâmiyân’da satılmaktaydı.

3.3.2. Askerî Teçhizat

Coğrafi kaynaklara göre Bâmiyân’da bakır, cıva, demir vb. madenler mevcuttur. Eski dönemlerden beri hükümetler, savaş malzemelerinin tedariki için daima bu madenlere ihtiyaç duymuşlardır. el-Dımişkî, Bâmiyân’ı tanıtırken bu madenlerden de bahsetmiştir.⁴⁵⁴

Esas olarak Bâmiyân ve Gur bölgelerinin doğal durumu ve dağlık olması, oradaki devletlerin askerî güçlerinin yüksek olmasına yardımcı olmuştur. Aynı zamanda bölgenin özellikle demir, altın, gümüş, taş kömürü, kükürt, kurşun vb. doğal kaynaklar açısından elverişli durumu da bu konuda olumlu bir etken olmuştur. Bu madenler hükümetlerin mali gücü yanında silah üretimi gibi önemli bir alanda da güçlerini artırabilmelerine katkı sağlamıştır.

⁴⁵³ A. Godard ve J. Hackin, s. 38.

⁴⁵⁴ Bkz. el-Damişkî, ss. 348-349.

Kazvinî, *Asârü'l-Bilad*'da Bâmiyân'ın coğrafi durumunu ele alırken bu madenlerden de bahsetmiştir: “Kıymetli metal maden ve tuhaf bitkiler oralarda çoktur.”⁴⁵⁵

Nizâmî'nin verdiği bilgilere göre Gurlular o dönemde maden ekipmanlarına (madenleri çıkartma teçhizatı) sahip olmuşlardır. Bu konu hakkında verilen bilgiler aşağıda aynen aktarılmıştır:

“*Melik el-Cibâl, Belh'in zengin adamlarından biri olan Emir Sefiüddîn'in huzurunda bana şöyle söyledi: Versâd kurşun madenini bu bayramdan [Ramazan Bayramı] koyun kesme bayramına kadar [Kurban Bayramı'na kadar] sana verdiğimden dolayı onu alması için kendi tarafından bir kişi gönder diye söyledi. Ben o şekilde yaptım, İshâk-ı Yahudi'yi gönderdim. Yazın ortasında ve tam iş zamanı metal çok erimişti. Yetmiş günde 12,000 man⁴⁵⁶ (36,000 Kg.) bana ulaştı.*”⁴⁵⁷

Beyhakî de eserinin bir bölümünde Emir Mes'ûd'un, Gur'a düzenlediği bir sefer hakkında bilgi verirken Gurlular tarafından Emir Mes'ûd'e hediyeler verildiğini belirtmektedir. Bu hediyelerin arasında en önemlileri savaş aletleriydi. Esas olarak Gurlular savaş ve barış zamanlarında en önemli üretimlerini yani askerî techizatlarını hediye olarak diğer devletlere sunmuşlardır. Böylece Gurluların ihracat ürünlerinin büyük bir kısmını askerî teçhizatlar oluşturmaktaydı.

“...*Gur'a ait hediyelerden zırh ve kalkan getirdi (Ebûl Hasan Halâf) ve bu yüzden Emir ona çokça ikramda bulundu.*”⁴⁵⁸

Tarihi belgelere göre Gurluların savaş teçhizatı çok iyi ve kaliteliydi. Gazneli ve Selçuklu Sultanları tarafından haraç ve vergi alınırken bazen nakit paranın yerine askerî teçhizat da kabul edilmiştir.⁴⁵⁹ Hatta Gurlular, savaş dönemlerinde silahları da değerli ganimetler olarak görmüşlerdir. Beyhakî, Gazneli Emir Mes'ûd tarafından Gurlu

⁴⁵⁵ Muhammed el-Kazvinî, s. 209.

⁴⁵⁶ 1 man 3 kg.dır.

⁴⁵⁷ Nizâmî Arûzî Semerkandî, s. 84.

⁴⁵⁸ el-Beyhakî, I, s. 168.

⁴⁵⁹ Cûzcânî, I, s. 335.

sınırlarına sefer düzenlendiğinin anlatıldığı bölümde bu hususa da değinmiştir:

*“Emir, herkese haber vermelisin diye söyledi: malı, gümüşü, altını ve köleleri orduya bağışladım ama silahtan her ne bulunursa getirilmeli. Her taraftan çokça silah çadırın önüne getirilmiş, [Emir] onlardan özel, iyi ve kullanışlı olanı almış diğerlerini ordusuna bağışlamıştır.”*⁴⁶⁰

Hudûdü'l-Âlem'de de Gurluların yaptığı kaliteli silahlar hakkında: *“Bu bölgede.., zırh, ve güzel kaliteli silahlar yapılmış.”*⁴⁶¹ ifadesi kullanılmıştır.

İslâmın ilk yüzyıllarında ve özellikle Gurlular döneminde Bâmiyân ve Gur bölgelerindeki madenlerden yapılan kılıç, hançer, mızrak, ok gibi silahlar, bahsi geçem bölgelerin önemli merkezlerden haline gelmesine yardımcı olmuştur.

3.3.3. Heykeltıraşlık

Afganistan'da İslâm öncesi ve daha eski dönemlerde mevcut Budizm ve Zerdüş kültüründen kalan eserler, bu bölgede heykeltıraşlık faaliyetlerinin mevcut olduğuna bir kanıttır. Aslında bu sanat Yunan ve Budist kültürlerinin karşılaşmasının sonucunda ortaya çıkmıştır. Afganistan'da, edebî ve sanat zevki, Kuşanların döneminde önemli bir seviyeye ulaşmıştır. Kanişka döneminde mimarlık, heykeltıraşlık, resim ve hatta imparatorluğun sınırlarının genişlemesiyle beraber müzik de kaydadeğer bir gelişim sürecine girmiştir.

Bâmiyân şehrinin Hindukuş Dağları'nın ortasında yer almasından dolayı doğal olarak tapınak ve farklı heykeller yapılması için uygun bir yer olmuştur. Bunun yanında şehir, ticari kervanların ana güzergâhı üzerinde yer alması nedeniyle dini bir merkez olarak da ayrı bir öneme sahip olmuştur.

Bu dönemde dar dereler ve birçok mağaranın mevcut olmasından dolayı dini yaşam kolaylaşmış, Budist rahipler kolaylıkla ve engelsiz olarak kendi tanrılarıyla dertleşip ibadet etme imkânına sahip olmuşlardır. Bu yüzden Kuşanlar döneminde heykeltıraşlık oldukça gelişmiş, 36 ve 53 metrelik Buda heykelleri dini ve kültürel bir miras olarak gelecek nesillere bırakılmıştır.

⁴⁶⁰ el-Beyhakî, I, s. 171.

⁴⁶¹ Hudûdü'l-Âlem, ss. 101-102.

Kanişka'nın hükümdarlık döneminin ilk yıllarında mimarlık, heykeltıraşlık ve ilgili endüstriler daha da önemli bir seviyeye ulaşmış ve bu durum ülkede ve müteakiben Bâmiyân'da sanatsal gelişimin hızlanmasına olumlu etki yapmıştır. Parasal zenginlik, ticari lüks mallar ve Greek (Yunan) sanatçıların gelişi gibi hususlar, Kuşanlar döneminde sanatsal gelişmesini kolaylaştıran diğer etkenler olmuştur. Kanişka döneminde sanatçılar, Doğu'da Aryan bölgelerine kadar giderek yerel sanatçılarla temas kurmuşlar ve bu ilişkiler sanat pazarının işlerliğini arttırmıştır.

MS 5. yüzyılda Eftalitlerin iktidarı altında savaş işleriyle yoğun meşguliyetin etkisiyle heykeltıraşlık ve put yapımı faaliyetleri azalmış, buna rağmen bu sanatlar yok olmamış, put karşıtı İslâm döneminde de varlığını sürdürmüştür.⁴⁶²

8.-9. yüzyıllarda (Hk. 2. ve 3. yüzyıllar) İslâm fetihleri döneminde, Afganistan ve Bâmiyân'da heykeltıraşlık sanatı varlığının son aşamasından geçerek, Saffârî ve Gazneli dönemlerinde yok olmuştur.

Murûcu'z-Zeheb'de heykeltıraşlık sanatı hakkında dikkate değer bilgiler verilmiştir. İlgili raporda, Amr ibn Leys es-Saffârî dönemine kadar Bâmiyân'da heykeltıraşlığın en popüler ve işlevli endüstri sahası olduğundan bahsedilerek hediye ve lüks mal olarak süslenmiş heykellerin saraylara gönderildiğini belirtilmektedir:

“Hk. 283 yılda Amr ibn el-Leys tarafından çeşitli hediyeler gönderilmiş, Horâsân'a ait yüz tane at, çok hızlı giden develer, sandıklar, nakit olarak dört milyon dirhem ve onlarla beraber kadın şeklinde dört eliyle yapılan süslü bir put, gümüşlü kılıç ve kırmızı ve beyaz değerli taşlarla süslenmiş iki hançer. Bu putun yanında değerli taşlarla süslenen bir kaç tane küçük yüzü put da vardı. Bu heykel [kadın heykeli] doğal boyuyla aynı olan inek heykelinin üstüne konulmuş, develer de onu taşımış, böylelikle bütün hediyeler Mutezîd'in evine götürülmüştür... Halkın izlemesi için bu heykel üç gün Şörte mahallesine konulmuştur. Halk buna Şagâl ismiyle hitap etmiştir. Amr ibn el-Leys bu putları Hindistan'ın etrafındaki bölgelerden

⁴⁶² Bkz. Ahmed Ali Kehzad ve Muhammed Osman Sedkî, **Târih-i Afganistan**, Ancüman-ı Edebî Kabil Yayınları, Kabil, 1325, II, s. 357.

getirmiştir.”⁴⁶³

Amr ibn Leys es-Saffârî'nin bu putları Zemindvâr ve Bâmiyân bölgelerinden temin ettiği görülmektedir. Büyük ihtimalle MS. 10. yüzyıla kadar bölgenin sanat ürünlerinden olan heykeltıraşlık hakkında kaynaklarda bu tarihten itibaren çok az ve bazen de hiçbir bilgi verilmemiştir.

3.3.4. Resim ve Süslemeler

Godard'ın verdiği bilgilere göre Bâmiyân'daki büyük Buda heykellerinin çevresinde (53 metrelik) tarihin en eski renkli resimleri bulunmaktadır. Aynı zamanda Bâmiyân'ın renkli resimleri Hindistan gibi diğer komşu bölgelerin resimleriyle karşılaştırılmaz. Bâmiyân'daki süslemeler, dikkatli bir şekilde incelendiğinde fevkalâde becerilerin yanında çocuk işi resimlerin varlığı da farkedilir.⁴⁶⁴ Orta Asya ve özellikle Tibet resimlerinde sıkça kullanılan ağı ve yuvarlak çizgiler bulunmamasına rağmen Bâmiyân'daki resim ve süslemelerde, komşu bölgeler ve farklı kavimlerin sanatları ile etkileşimlerin de belirgin olduğu söylenebilir.⁴⁶⁵

Bazı raporlara göre Bâmiyân'da dünyanın en eski yağlı renkli resimleri bulunmaktadır. Bâmiyân'daki bazı mağaralar dini resimlerle doludur ve bu resimlerin çoğu kadın ve erkek şeklinde çizilmiştir. Bazı resimler de Buda'nın hayatı ile ilgili olup, Buda dua eder bir şekilde tasvir edilmiştir. Bu resimler Budistler için özel bir öneme sahiptir. Maalesef çizimlerinin üzerinden 1500 yıl geçmiş olmasından dolayı bu resimler ciddi hasar görmüş ve birçoğu yok olmuştur. Bâmiyân'ın yetkili kültür makamları tarafından bu tarihi bölgedeki sanatsal değerler ile ilgili 46 mağaranın kaydının yapıldığı belirtilmektedir.⁴⁶⁶

⁴⁶³ Ali bin Hüseyin el-Mes'ûdî, **Murûc ez-Zeheb ve Ma'âdin el-Cevâhir**, 7. Baskı, trc. Ebû'l-Kâsım Payande, İlmî ve Ferhengî Yayınları, Tahran, 1382, II, s. 632.

⁴⁶⁴ Şekil 4.3. ve 4.4.

⁴⁶⁵ A. Godard ve J. Hackin, s. 76.

⁴⁶⁶ Bkz. BBC Persian, “Bu rapora göre Bâmiyân'da dünyanın en eski yağlı renkli resimleri bulunmaktadır.” 11.05.2010, http://www.bbc.com/persian/afghanistan/2010/05/100509_k02-bamian-paintings.shtml

3.3.5. Metal İşçiliği ve Kuyumculuk

Coğrafi ve tarihi kaynaklarda Horâsân'ın farklı şehirleri ve özellikle Bâmiyân'da çeşitli madenlerin varlığından bahsedilmiştir. Bu madenler geçmişten günümüze, zenginliği sayesinde yüksek bir öneme sahip olmuştur. Coğrafi kaynaklarda bölgelerin Lal, Yakut, Lacivert, Zümrüt ve diğer kıymetli taşlar ve madenlerinden sürekli olarak bahsedildiği görülmektedir.

Bu madenlerin varlığı sayesinde metal işçiliği, kuyumculuk ve benzeri endüstri kolları gelişme imkânına sahip olmuştur. Arkeolojik kanıtlara dayanılarak Afganistan; demir, bakır çıkarma ve eritme teknolojisinin kullanıldığı bölgeler arasında gösterilmektedir.

Yine çeşitli ve değerli madenler sayesinde Horâsân çarşılarında kuyumculuk, süslü eşyalar ile yüzük taşı imalatı ve sanatı doğal uğraşı alanları olmuştur. Bölgenin zanaat erbabı bu konularda oldukça yetenekliydi ve bakırdan broşlar, iğneler, süslü aletler ve küçük parçalar halk tarafından günlük yaşamda kullanılmaktaydı. Horâsân'da, İslâm döneminde metal işçiliğinin örneklerinden bakır güğüm ve kaplar imal edilmiş, bu kapların süslenmesi için de güzel bir bakır parçası kullanılmıştır.⁴⁶⁷

İslâm'ın ilk dönemleri ve Emevîler döneminde çömlek ve mimarlık sanatı oldukça gelişmiş, fakat metal işçiliği sanatı gelişme imkânı bulamamış ve fazla eser imar edilmemiştir. David Talbot Rice'e göre, Emevî dönemi metal işçiliği, tekstil ve altın işleme sanatı hakkında günümüzde yeterli bilgi mevcut değildir.⁴⁶⁸

Emevî hâkimiyetinin son bulup Abbâsîlerin iktidara gelmesi ve doğu bölgelerinde yerel devletlerin kurulması nedeniyle, bölgede farklı kültürlerin etkileri artmaya başlamıştır. Sâmanîler, Gazneliler ve Gurluların bilim ve kültürün himayesi ve yayılması için rekabet içinde oldukları anlaşılmaktadır. Bu hânedanların zengin metal kaynakları ve bölgelerindeki eski eserlerden dolayı metal işçiliği gelişmiş ve ürünlerini İslâm dünyasına sunma imkânı bulmuştur.⁴⁶⁹

⁴⁶⁷ Habibi, s. 472.

⁴⁶⁸ David Talbot Rice, **Hüner-ı İslâmi**, 2. Baskı, trc. Mah Melik Bahâr, İlmî ve Ferhengî Yayınları, Tahran, 1372, s. 7.

⁴⁶⁹ Rachel Ward, **Felezkari İslâmi**, trc. Mehnaz Şayestefer, Müessese Mütale'at-ı Hüner-i İslâmi Yayınları,

Horâsân'ın kültürel ve politik açıdan önemli merkezlere sahip olması nedeniyle bahsi geçen dönemde ve sonrasında da bölgenin sanatsal temellerinin güçlendiği belirtilebilir. Tarihi belgeler ve diğer kanıtlara göre Orta Çağ'da Nîşâbur, Herât, Gazne, Kabil ve çevresinin metal işçiliğinin büyük merkezleri olduğu söylenebilir.⁴⁷⁰

İslâm metal işçiliği endüstrisi, önemli üretim merkezlerinin kurulmasıyla birlikte, mevcut ham maddeler açısından zengin madenlere sahip olduğundan dolayı birçok el eşyası, günlük yaşam aletleri ve savaş aletlerinin imal edildiği bir üretim alanı olmuştur. İslâm'ın dönemindeki yaygın metal eşyaların en önemlileri şunlardır: bakır ve pirinçten yapılan tepsiler, şamdanlar, bronz bardaklar vb.⁴⁷¹

Kabil ve diğer müzelerde bulunan örnek metal eşyalar arasında en yaygın olarak kullanılmış olanlar metal tütsü tabaklardır. İslâm öncesi ve sonrası dönemlerde, evler ve kutsal yerlerde kullanılması açısından özel bir öneme sahip olan hoş kokular kullanılmasına rağmen bu, özel, gerekli ve belirli bir inancın etkisiyle oluşan bir durum değildi. Doğal olarak hoş kokulu maddelerin kullanılması, yakılması veya taşınması için tütsü türü bir alete ihtiyaç duyulmaktaydı ve bunun için metal tabak gibi eşyaların yapılması metal işçiliği sanatının elişmişliği ile sanatçıların beceri ve yeteneklerini göstermektedir. Bâmiyân'da birçok tütsü tabağının imal edildiği belirtilmesi gereken bir husustur. Bu durum da ayrıca bölgede veya civarında metal işçiliğinin işlevinin varlığına bir kanıttır, çünkü tütsü tabağı İslâm'dan önce Bâmiyân tapanıklarında sıkça kullanılan bir ürün olmuştur.

İslâm öncesi dönemde Bâmiyân'ın Budizm'in merkezi olması bakımından ayrı bir öneme sahip olduğu söylenebilir. Kuşanlar döneminde Bâmiyân'da ve çevre bölgelerde bazıları günümüze de ulaşan Budist manastırları inşa edilmiştir.

Bâmiyân mağaralarındaki günümüzde de mevcut olan resimler ve tütsüye benzeyen bazı eşyalar da yukarıda verilen bilgileri kanıtlar niteliktedir. Horâsân şehirlerinde İslâm öncesi dönemin tütsü tabakları, özellikle İslâm döneminde imal edilen

Tahran, 1384, s. 56.

⁴⁷⁰ Maurice Sven Dimand, **A Handbook of Muhammadan Art**, 3. Baskı, trc. Abdullah Feryar, İlmî ve Ferhengî Yayınları, Tahran, 1383, s. 140.

⁴⁷¹ Muhammed Taki Ehsanî, **Heft Hezar Sal Hüner-i Felez Kari Der İran**, İlmî ve Ferhengî Yayınları, Tahran, 1368, s. 156.

diğer tütsü tabaklarına yaptığı etkiler açısından oldukça önemli tarihi kalıntılardır. İslâm dönemi eserlerinin metal işçiliklerinde, Budist sanattan miras alınan dekor ve desenlerin kullanıldığının oldukça açık ve belirgin olduğu görülmektedir.

Bâmiyân'da birkaç yıl önce yasa dışı keşifler ile yüksek miktarda çömlek ve metal eserler elde edilmiştir. Bu eserlerden altısı metal yuvarlağa ejderha ve yılan desenleri ile zümrüt, lacivert taşı vb. değerli taşlarla süslenmiş bir şekilde bulunmuştur.⁴⁷²

Begrâm, Celâl Abâd ve Bâmiyân'da, Fransız ve Afgan, Gazne'de de İtalyan araştırmacıların kazılarında bulunan eserler Müslüman sanatçılar ve zanaatkârlar üzerindeki Budist sanatının etkilerini en güzel şekilde göstermektedir. Örnek olarak İslâm sanatında bitkisel ve geometrik planlar ile aslanlar ve efsanevi yaratıkların kullanılmış olduğu belirtilebilir.⁴⁷³

3.3.6. Çanak ve Çömlekçilik

Târih-i İran-ı Bastan'da ilk insanların yerleştiği yerler hakkında bilgi verilen bölümde çömlekçilik sanatı da bahis konusu edilmiştir. Yazara göre çömlekleri imal edenler kadınlardır.⁴⁷⁴

Geçmişten günümüze Afganistan ve ona komşu ülkelerde çömlekçilik, sanatsal ve ticari bir faaliyet olarak yaygınlaşmış, süsleme ve dekorasyonda bazı değişikliklerin olduğu görülmüştür. Bugüne kadar Afganistan'da yapılan bilimsel ve arkeolojik kazılarda birbirinden önemli oranda farklı seramik tabaklar bulunmuştur. Çünkü İslâmî dönemde ve İslâm öncesinde de bu bölgelerde insan yaşamının ana kaynağı ve gündelik hayatta kullanılan temel aletlerden biri de çömlekler olmuştur.

İslâm'dan önce zenginler arasında altın, gümüşlü ve çoğunlukla metalden kaplar yaygın olarak kullanılmıştır. İslâmın farklı bölgelere yayılması ile birlikte altın ve gümüşlü tabakların kullanılması yasaklanmış olmsından dolayı çömlekçilik daha fazla

⁴⁷² Deri VOA (Derice ADB Radyosu), "Bâmiyân'da birkaç yıl önce yasa dışı keşifler ile yüksek miktarda eser elde edilmiştir", 01.03.1393, <http://www.darivoo.com/a/bamyan-artifacts-152327125/1445256.html>

⁴⁷³ Geza Fehervari and others, **The Iconography of Islamic Art**, ed. Bernard O'Kane, The American University in Cairo Press, Kahire, 2005, s. 127.

⁴⁷⁴ A. Kajdan ve diğerleri, **Târih-i İran-ı Bastan**, trc. Muhammed Bakır Momeni ve diğerleri, Endişe Yayınları, Tahran, 1379, I, s. 74.

gelişmiş ve yeni tür çömlekler imal edilmiştir.

Arthur Upham Pope'e göre: *"İslâm dini yemek için kullanılan değerli metallere yapılan kapları yasaklamıştır. İslâmın doğuşuyla çömlekçiler yüzyıllarca gündelik hayatta kullanılmış olan altın ve gümüşlü kapların yerine yeni kaplar yapmayı düşünmüşlerdir."*

Bu yüzden metal kapların yerini yavaş yavaş çanak çömlekler alarak HK. 3. yüzyıldan itibaren bu sanat dalı ile birlikte cam ve salya (Cila) tekniği de gelişmiştir.⁴⁷⁵

İlk yüzyıllarda İslâm'ın özel endüstrilere yaklaşımı hiçbir şekilde baskıcı olmamıştır. Kaynaklarda farklı İslâm devletlerinin (Abbâsî Halîfelerinin, emir ve sultanların) saraylarında farklı kültürlerin etkileşiminin varlığına dair kanıtlar bulunmaktadır. Horâsân'dan geçen, Uzak Doğu'nun büyük ticari yolu ile çömlek kaplar da dâhil olmak üzere çeşitli alanlarda maddi ve kültürel alışverişler sayesinde yeni pazarların oluşumuna zemin hazırlanmış olduğu söylenebilir. Abbâsîler döneminde İslâm dünyasına ithal edilen Çin yapımı kapların önemli bir miktarda olması hususuna müzelerde bulunan çanak çömlekler somut kanıtlar olarak gösterilebilir.

Çömlekçiliğin yaygınlaşması ile çanaklar üzerindeki süslemeler de çeşitlenmiş ve cila (salya) işçiliği ile renk karışımları da bu kapların estetik açıdan güzellik derecesini arttırmıştır. Aynı zamanda süsleme ve dekorasyon için çini ve çömlek kapların özellikleri de kullanılmıştır. İslâm döneminde Horâsân şehirlerinin birçoğunda ve Bâmiyân'da çömlekçiliğin özel bir türü olan -İngilizce ismiyle- Slip-Painted (kayma boyalı) çömlekler yapılmıştır.

Bu çömleklerin (kayma boyalı/Slip-Painted)⁴⁷⁶ adı, bu tür kapların yüzeylerinde kayma boyanın (Slip-Painted) olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda bu eserlerde resim tekniği ile süslenmiş renk maddeleri de bulunmaktadır. Çanak-çömlek yapımından sonra yüzeyleri çamur ve su ile kaplanıp daha sonra bir renk ve örtü vasıtasıyla çamurluğun üzerine resimler yapılmış ve nihayetinde şeffaf madde ve helmeyle (cila) kaplanmıştır.⁴⁷⁷

⁴⁷⁵ Ravendî, VII, s. 545.

⁴⁷⁶ Bkz. Şekil 4.5. ve 4.6. ve 4.7.

⁴⁷⁷ Sh. Blair & Jonathan Bloom, **Decorative Arts, in Islamic Art and Architecture**, der. Markus Hattstein and Peter Delius, Italy, 2004, s. 122; Geza Fehervari, **Ceramics Of The Islamic World In The Tareq Rajab Museum**, I. B Tauris Publishers London, New York, 2000, s. 50.

Bu tür çanak çömleklerin Nîşâbur ve Semerkant'ta yaygın olarak imal edildiği belirtilebilir. Araştırmacılara göre bu şehirler, Slip-Painted çanak çömlekleri açısından önemli üretim merkezleridir.⁴⁷⁸

Tâhirîler ve Sâ mânîler döneminde bu tür çanak çömleklerin üretimi oldukça yaygın olduğu kaynaklardan elde edilen bilgilerden anlaşılan bir husustur. Nîşâbur ve Semerkant gibi başkentlerin yanı sıra, çanak-çömleklerin Horâsân'ın ve Mâverâünnehir'in diğer bölgelerinde de üretilmiş olduğunun belirtilmesi gerekir. Bâmiyân'ın da bu konuda önemli üretim merkezleri arasında yer aldığı söylenebilir. Kaynak araştırmaları ve arkeolojik buluntular da bu hususu doğrulanmıştır.⁴⁷⁹

Bâmiyân'da üretilen çanak-çömleklerin Orta Asya ve Hindistan gibi bölgelere gönderilmiş olduğunun, Orta Asya'daki arkeolojik kazılar sayesinde ortaya çıkarılmış olduğu belirtilebilir.

3.4. MÜZİK

İnsanların arzu, acı ve sevinçlerini iyi, güzel ve hoş sesleriyle sunmaları durumu ile müziğin ortaya çıkmış olması hususu anlaşılmalıdır. İnsanlık tarihindeki ilk ibadetlerin dans ve şarkı şeklinde yapılmış olduğu öne sürülmektedir. İlk mızıkalara nağmelerle eşlik edilmiştir. Bu mızıkalar birbirine çarpan aletlerdir; örneğin iki taş veya kemiğin birbirine vurulması ayrıca hayvanların boynuzlarına üflenmesiyle ortaya çıkmıştır. Zamanla dini törenlere ek olarak diğer kutlamalar, mahkeme törenleri, savaşlar, çeşitli münasebetler yoluyla da müziğin kullanımı mütedâvil olmuştur.

Afganistan'ın farklı şehirlerinde müziğin mevcut olduğunun, bu hususta keşfedilmiş en eski kanıtlar olan çanak çömleklerde yer alan resimlerden anlaşılmaktadır. Bu çanak-çömlekler dans eden erkek ve kadın resimleriyle süslenmiştir. Bu süslemelerde figürler birbirlerinin ellerini tutup aynı yere bakmaktadırlar. Aynı zamanda resimlerde tek tek veya grup olarak dans sahnelerinin olması, muhtemelen ilk mızıkalar ve nağmelerle

⁴⁷⁸ Fehervari, s. 63.

⁴⁷⁹ Soucek, P., "Art in Iran. vii. Islamic Pre-Safavid," Encyclopedia Iranica", Der. **Ehsan Yarshater**, 1986, <http://www.iranica.com/articles/art-in-iranvii-İslâmic-pre-safavid>

eşlik edilen dini törenlerin varlığının bir işareti olarak değerlendirilebilir.⁴⁸⁰

İslâm'dan önceki dinlerin birçoğunda rahipler ve din liderleri tarafından mimarlık ve müzik endüstrileri caiz sayılmış, resim ve heykeltıraşlığa önem verilmemiş, mezhep fermanlarında belirtilen hususlar ile tanrının herhangi bir maddi şeklinin yapılması yasaklanmış, fakat ibadet esnasında şarkı ve marş vb. müzikal parçaların okunması caiz görülmüştür. Birçok müzisyen, tanrıyı anma ve kutsama törenlerinde performanslarını göstererek, bu şekilde insanların hayatlarındaki acıları ve zorlukları azaltmaya çalışmışlardır.⁴⁸¹

Çinli filozof Konfüçyüs (MÖ 551 - MÖ 479) dünyaya geldiğinde babası 70 yaşındadır ve üç yaşına girdiğinde babası ölmüştür. Bu yüzden eğitim hayatı boyunca annesine yardım etmek için çalışmış, aynı zamanda boş zamanlarını okçuluk ve müzisiyenlik öğrenimi için kullanmıştır. Konfüçyüs'un melodik bir şarkı duyduğunda halinin değişmesinin belirtilmesi, müzikle alaka derecesini göstermesi bakımından önemlidir. 22 yaşında asıl mesleği olan öğretmenliğe başlamış, evini okula çevirerek ucuz bir bedelle isteyenlere tarih, şiir ve halk ilişkileri konularını öğretmeye başlamıştır. Bu konuyla ilgili olarak şu sözleri söylemiştir: “*Şiir, insanlığı ahlaklı yapar, törenler ve âdâblar ile yetiştirse müzik de onu geliştirir.*”⁴⁸²

Daha önce de belirtildiği gibi, Avesta metinlerinin önemli bir kısmı şiir olarak yazılmış ve törenlerde, özel şarkılarla bu mezhebin şiirleri söylenmiştir. Bu nedenle eski dönemlerde Avesta'nın yazıldığı coğrafi bölgeler olan Hindukuş Dağları'nda müzik yaygın bir sanat faaliyeti olmuş ve farklı dinlerin gölgesinde gelişimini devâm ettirmiştir. Bâmiyân ve Kapisa tapınaklarındaki resimlerden Kuşanlar döneminde müziğin yaygın olarak dini törenlerde kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁸³ Budizm, insanın acı ve dertlerine çare bulmaya çalışmakta; şarkı ve melodi ile ruhun sıkıntılarını teskin edip insanları dünyanın derin düşüncesine, huzura ve ruhsal sevinçlerine hazırlamaktaydı. Bâmiyân'da bulunan resimlerde ve alçı heykellerinde saz ile şarkı söyleyen müzisyenler ve dans eden kadınların olduğu görülmektedir. O dönemlerde keşfedilen (Budizm'in gelişmesinde)

⁴⁸⁰ Bkz. Şekil 4.8.

⁴⁸¹ Ravendî, I, s. 225.

⁴⁸² Ravendî, I, s. 261.

⁴⁸³ Bkz. Şekil 4.10.

Robab, Cub, Dehl vb. müzik aletleri bugün Kabil Müzesi'nde bulunmaktadır. Kanişka müziği seven bir hükümdardır ve döneminde müzik sanatı daha da gelişmiştir.

Daha sonra İslâm döneminde dini ve hukuki yasalar mevcut olmasına rağmen müzik bazen resmi törenlerde de kullanılmıştır. Örneğin Gazneliler döneminde elçiler ve diğer hükümetlerin temsilcileri karşılanırken ve hatta savaş zamanında bile özel müzikal parçalar çalınmıştır. Bahsi geçen dönemde müziğin önemine dair Bertold Spuler'in verdiği bilgiler dikkat çekicidir:

*“125/743 yılında Halifelerin fermanlarıyla müzik gruplarının kurulması için Horâsân'dan çalpara çalan adamlar ve müzik aletleri Dimaşk'a götürülmüştür. Geznelilerin fermanıyla yöneticiler ve dost ülkelerin büyükelçilerinin ziyaret törenlerinde Robab, Çeng, Dehl ve Debdbeh çalınmıştır. Askerî zaferler de müzik ile kutlanmıştır.”*⁴⁸⁴ Enisü'l-Nâs'ın yazarı da Hemdem'in (Saraydaki Nedim rütbesi) özellikleri hakkında müziğin bilinmesi hususunu da eklemiştir.⁴⁸⁵ Afganistan'da İslâm ve Türk hükümetleri dönemlerinde müziğin önemi, verilen bu bilgilerin doğruluğunu desteklemektedir.

3.5. TİCARET

MS 6. ve 7. yüzyıllarda bazı Horâsân'ın şehirleri ticaret açısından önemli bir rol oynamışlardır. Özellikle İran, Hindistan, Mâverâünnehir ve Çin bölgeleri arasındaki bu bölge ticari bir bağlantı yolu olmuştur, çünkü İpek Yolu'nun bir kısmı bu bölgeden geçiyordu. Fransız tarihçi Rene Grousset'in verdiği bilgilere göre Horâsân ve Afganistan bölgeleri, Hindistan ve Çin'den Afganistan'a gelen Budistlerin dini sefer yoludur. Bu ünlü yol, Yunan coğrafyacı Batlamyus'un verdiği bilgilerle tanınmaya başlamıştır.⁴⁸⁶

Grousset, geçmişteki yazarların İpek Yolu hakkında verdikleri bilgileri kendi ifadeleriyle şu şekilde aktarmaktadır: *“Bu yol Romahlara ait olup Suriye'den geçtikten sonra Hierapolis bölgesine ondan sonra da Fırat'tan geçip Hamadan ve Damğân'a*

⁴⁸⁴ Bertold Spuler, **Târih-i İran Der Gürun-i Nühestin-i İslâmî**, 4. Baskı, trc. Cevad Felatori ve Maryam Mir Ahmedi, İlmî ve Ferhengî Yayınları, Tahran, 1373, II, s. 15.

⁴⁸⁵ Şoca Şirâzî, **Enisü'l-Nâs**, der. İrec Afşar, Büngah Tercüme ve Neşr-ı Kitap Yayınları, Tahran, 1350, s. 309.

⁴⁸⁶ Oryantalist yazarlar, **Temeddün-ı İrani**, trc. İsa Behnam, Büngah-ı Tercüme ve Neşr-ı Kitap Yayınları, 1346, Tahran, s. 471.

girerek oradan da Merv'e gider; daha sonra o dönemlerde Hint ve İskitlere ait olan Belh'e ulaşır. İpek Yolu, Belh'ten Pamir'e gider."⁴⁸⁷

Hsüan-Tsang tarafından İslâm'ın ilk yıllarında Horâsân bölgelerinin ticaret durumu hakkında verilen bilgilerin dikkate alınması ve incelenmesi gerekmektedir. Ona göre Tohâr şehrinde kullanılan paralarla, Bâmiyân'da ticaret ve alışveriş yapılmıştır.⁴⁸⁸

O dönemde geniş ve büyük bir bölge olan Tohâr, Hsüan-Tsang tarafından "Tu Ho Lo" şeklinde adlandırılmıştır.⁴⁸⁹ Bâmiyân'ın komşuları başlıklı bölümde bilgi verilmiş olan bu şehirden ziyade, Belh'e coğrafyacılar ve Müslüman tarihçiler tarafından daha fazla önem verilmiştir. Tohâr'ın, Hsüan-Tsang'ın yaşadığı dönemde eski önemine sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Seyyahın raporlarına göre, Belh'in nüfusu azdır (630 yılı) ve şehir Kunduz hükümetinin bir parçasıdır.⁴⁹⁰

Geniş bir bölge olan Horâsân; Nîşâbur, Belh, Herât, Merv vb. gibi önemli ekonomik merkezlerle sahip olmuştur. Bu merkezlerde çeşitli tarım ve sanayi ürünlerinin üretiminin yapılması nedeniyle ürünlerin fazlası tüccarlar tarafından batı, doğu ve diğer ülkelere yani Hindistan ve Çin'e gönderilmekteydi. Genel olarak bölgenin ekonomik durumunun iyi olması, oldukça önemli sosyal ve politik değişimlerin sebebi olmuştur.

Sonuç olarak Horâsân üzerinden birçok ticari yolun geçmiş olmasından dolayı bölgenin ticarî önemi daha da artmıştır. Doğu'nun (başta Çin) ticari ürünlerinin batıya (Akdeniz'in güneydoğusu) aktarıldığı yollardan biri de İpek yolu olmuştur.⁴⁹¹

Bunun dışında Hindistan'a Horâsân mallarının getirildiği başka yollar da vardı. Birçok araştırmacı tarafından bu konuda, üç yolun varlığından söz edilmiştir.⁴⁹² Birinci yol Horâsân kuzeyindeki Belh'ten İndus'a ulaşmakta, Kabil ve Belh şehirlerini Hindistan'a bağlamaktaydı. Kabil'in kuzeyinde yer alan Pervân şehri de tüccarların uğrak yeri idi. Bu şehir, Hindistan'ın kapısı olması özelliğiyle ön plana çıkmıştır.⁴⁹³

⁴⁸⁷ Temeddün-ı İrani, ss. 471-472.

⁴⁸⁸ Hsüan Tsang, I, s. 50.

⁴⁸⁹ Hsüan Tsang, I, s. 37.

⁴⁹⁰ Thomas Watters M.R.A.S., **On Yuan Chwang's Travels In India (629-645 A.D.)**, Royal Asiatic Society Yayınları, London, 1904, ss. 108-109

⁴⁹¹ Ali Mezaheri, **Zendeği Müsülmanan Der Gorun-ı Vosta**, trc. Morteza Ravendî, Sepehr Yayınları, Tahran, 1348, s. 394.

⁴⁹² Habibi, ss. 478-480.

⁴⁹³ Hudûdü'l-Âlem, s. 105.

Horâsân'dan geçen ikinci ticarî yol, Gazne'den başlayıp Pencap bölgesine ulaşan Baharat Yolu'yla birleşmiştir. Ebû Zeyd Siraffî'ye göre: *“Horâsân'a gelen ticarî kervanlar, Hindistan'dan gelip orada yüklendikten sonra Hindistan'a giderler.”*⁴⁹⁴

Horâsân'ı Hindistan'a bağlayan şehir olan Nîşâbur üçüncü yoldur.⁴⁹⁵ Bu yol üzerinde yer alan ticaret kervanlarının geçtiği yerlerden biri de Herât şehridir. el-Makdisî, Bâmiyân'ı Horâsân'ın limanı ve İndus'un deposu olarak tanıtmaktadır: *“Bâmiyân hayırlı ve geniş bir bölgedir, kasabası küçüktür. Önemli küçük şehirlere sahiptir, yaşam oralarda iyidir. Horâsân'ın limanlarından ve İndus'un deposu olarak sayılmıştır.”*⁴⁹⁶

Gazne şehri, büyük ticarî merkezlerle yani Kabil ve Bâmiyân'la bağlantısı olma imkânına sahip olmuştur. İslâm'ın doğuşundan sonra Kabil şehri yıllarca farklı kültürlerle, Bâmiyân ve diğer bölgelerle ticari ilişkilerini devam ettirmiştir.

3.5.1. İpek Yolu'nun Tarihi

Asya'nın batısını ve doğusunu birbirine bağlayan ana yola İpek yolu⁴⁹⁷ adı verilmiştir. Mevcut verilere göre en az MÖ 2. yüzyıldan itibaren aktif olan bu ticarî yol üzerinden Çin ve Roma İmparatorlukları arasında ilişki ağı kurulmuştur. Bu ticarî ilişkilerde Afganistan'ın (Horâsân) rolü her zaman büyük bir öneme sahip olmuştur. İslâm'ın doğuşundan yıllar sonra bile Horâsân ve bu yol sahip olduğu önemi korumuştur. Bu yolun önemi MS.10 yüzyılda İbn Hurdâzbih'in ifadeleriyle de açıklanmıştır.⁴⁹⁸

İpek Yolu'nun önemli kollarından biri de Bâmiyân üzerinden geçmekteydi. Orta Asya'dan Hindistan'ın geniş bölgelerine giden ticarî kervanlar demir, bakır, kağıt, porselen, askerî techizatlar ve ipeği Peşâver ve Lahor'a taşıdıkları yolculukları Bâmiyân'da konaklamışlardır. Bu yol Güney Huangho nehrindeki (Sarı Nehir veya Altın Nehir) Luoyang şehrinde başlayıp İran, Horâsân, Orta Asya üzerinden ilerleyerek Anadolu'yu Avrupa'ya bağlamıştır.

⁴⁹⁴ Sülyman Tacir Siraffî, **Selseletül-Tevârih veya Ahbârül-Sin ve'l Hind**, der. Ebû Zeyd Hasan Siraffî, trc. Hüseyin Gereçanlı, Esatir Yayınları, Tahran, 1381, s. 201.

⁴⁹⁵ el-Ya'kûbî, Kitâbü'l-Büldân, ss. 93-94.

⁴⁹⁶ el-Makdisî, ss. 303-304.

⁴⁹⁷ Bkz. Harita 4-1.

⁴⁹⁸ İbn Hurdâzbih, ss. 21-34.

Ceyhun nehri yılın iki ve beş ayı arası buzla kaplı olup, üzerinden ağır yüklü kervanlar geçmekte, sıcak yaz mevsimlerinde ise gemicilik yapılmaktaydı. Belh'ten Nişâbur'a kadar yol iki kola ayrılmış; bunların biri Bâmiyân üzerinden Herât, Türbet-i Cam⁴⁹⁹ ve Nişâbur ile Merv üzerinden Tûs'e, diğer yol ise Taşkurkan üzerinden Hotân ve Kaşgâristân'a (Bugünkü Kazakistan ve Moğolistan) oradan Pamir üzerinden Horog'a (Tacikistan) daha sonra da Kunduz, Hûlm, Belh, Bâmiyân ve Herât'a ulaşmıştır. Nişâbur yolunun devamındaki diğer şehirler şunlardır: Daşt-ı Cüveyn⁵⁰⁰, Bistâm, Damğân⁵⁰¹ ve Rey.

Bâmiyân vilâyeti İran, Hindistan, Çin ve Orta Asya yolunun ortasında yer almaktaydı. İpek Yolu'nun önemli bir kolu, Bâmiyân, Kabil ve Landi Kotal üzerinden Peşâver ve Lahor'a ulaşmaktaydı. Hint malları bu yoldan dünyanın diğer bölgelerine ulaştırılmakta, her gün Bâmiyân'a doğu, batı, kuzey ve güney bölgelerden kervanlar gelmekte. Bu şekilde işlevsel bir dönem geçiren İpek Yolu'nda kervanlar, ipektan daha hassas ve gerekli şeyleri de yanlarında taşıyorlardı: sanat ve kültür. Böylece kısa bir sürede bölgedeki Gandhara, Budik ve Yunan kültürlerinin önemli merkezlerinden biri de Bâmiyân şehri olmuştur. Şehirde, dönemin yegâne başyapıtlarından biri de Buda putlarıydı.⁵⁰²

Bâmiyân, güçlü Müslüman devletlerin hâkimiyetinden önceki dönemde ticarî önemini korumuş, fakat Gazneliler ve müteakiben Gurlular döneminde bu özelliğini kaybetmiştir. Kaynaklara göre Yahudi tüccarlar da Gur ülkesinde Şensebânîler'in ilk dönemlerinde, ticaretle meşgul olmuşlardır. Yahudi tüccarların⁵⁰³ bazı zamanlarda Gur bölgelerinde kalmalarının kendileri açısından birçok avantajı ve ticarî faydası vardı. Bir kaç yıl önce bu bilginin doğrulanması amacıyla İpek Yolu hakkında, Rah-ı Fardâ radyosunun web sitesinde “Unutulmuş Yahudiler” başlıklı bir makale yayınlanmıştır.

Bu bilginin verildiği yazma eser hakkında ise İsrail'in en eski günlük gazetesi olan

⁴⁹⁹ İran'ın kuzeydoğusunda Razav eyâletinde yer alan şehir.

⁵⁰⁰ İran İslâm Cumhuriyeti'nde, Razavi eyâleti sınırları içinde yer almaktadır.

⁵⁰¹ İran'ın Semnan Eyâleti'nde şehir.

⁵⁰² Debler Fişer, **The Far East and Avustralia**, Çev. Ali Cuya, Sirac Dergisi, Yıl:3, Sayı:12, Kum,1997, s.55.

⁵⁰³ Cûzcânî, Gur'daki Yahudilerin, Bûnci bin Mahan isimli bir Yahudi tacir tarafından o bölgeye yerleştirildiğini belirtir. Bkz. Cûzcânî, I, s. 325.

Haaretz’de bir rapor yayınlanmış ve bu hususa işaret edilmiştir. Bu eseri İsraili tüccar Lenny Wolf tarafından İsrail’e götürülmüştür. Lenny Wolf bu ve diğer el yazmaları ile ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Bir televizyon programın vasıtasıyla Çin’in batısından Irak’ın doğusuna kadar Orta Asya’nın Müslüman Cumhuriyetleri ve Pakistan sınırları arasında muhtemel el yazmalarının mevcut olduğunu duyup onları aramak için uzun bir yolculuğa başlamıştım.”

Haaretz'e göre bu el yazmaları, Yahudi bilim adamları tarafından “Afgan hazinesi” olarak adlandırılmıştır. Rapora göre el yazmasının bazı kısımları Orta Doğu ve Avrupa'daki eski tüccarların ellerine geçmiştir. Bu el yazmalarında 11. yüzyılda İpek Yolu üzerinde haklarında fazla bilgi bulunmayan Yahudilerin yaşamlarından bahsedilmektedir. Ebû Nasr bin Dani’yal gibi aileler de kayıtlara göre Afganistan'ın orta kesiminde kuzey Bâmiyân'da yaşıyorlardı.

Bu yazmalar yaklaşık bin yıl boyunca kayaların ardında gizlenmiş, Afganistan'daki Taliban rejiminin yıkılmasından sonra bulunmuştur. Tarihi el yazmaları arasında farklı dillerde belgeler vardır; Farsça, Aramice veya Aramca⁵⁰⁴, İbranice, Yahudiler tarafından İbranice hattıyla yazılan Farsça ve Arapça yazmalar. Bu belgelerden bazıları, yasal ve resmi niteliktedir; örnek olarak kimlik belgeleri veya bireylerin mülkiyetlerinin senedi, bazı Tivrât ve kutsal işlere ait belge ve kişisel mektuplar gibi önemli belgeler bulunmaktadır. El yazmalarında günlük yaşam tarzı, Yahudilerin gelir kaynakları ve aile kurumu ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Kudüs Üniversitesi'nde çalışan eski dil uzmanı, el yazmalarının bir kısmını İsrail'in resmi diline çevirip ulusal kütüphaneye sunmuştur.

Bu çeviriler arasında Ebû Nasr bin Dani’yal’e, Ya’ir isimli biri tarafından yazılan bir mektup vardır. Mektupta Bâmiyân’a geri dönmeyeceğini ve bunun sebebi olarak oralarda bir işinin olmaması ve aynı zamanda başka bir şehirde de bir iş bulunduğunu belirtmiş, bu yüzden ailesinden uzak olduğunu ifade etmiştir. O diğer bir mektubunda günlük yaşamından bir kesit hakkında şu ilginç bilgileri vermektedir: *“Bu şehirde pathican*

⁵⁰⁴ Aramice: Sami dil ailesinin Kuzey-Batı grubundan bir dil. Suriye ülkesinin eski adı olan Aram sözcüğüne izafeten bu ad kullanılmıştır.

çok az bulunduğu için size gönderemedim. Küçük patlıcanlar buldum ama en yakın zamanda size iyi patlıcanlar göndereceğim.”

Bu evraklar arasında Ebû Nasr adlı bir Yahudi’ye ait olduğu kesin olan, 27 sayfalık bir defter bulunmuştur. Defterde Ebû Nasr’ın alacaklı ve borçlu olduğu kişilerin isimleri ile pek çok İslâmî isim, İranlı ve Yahudinin isimleri de bulunmaktadır. Metinlerde bir para türü olarak Şiyânî ile buğday ve arpa gibi mallar ile alışveriş yapılan yerlerden de bahsedilmiştir.⁵⁰⁵

Yazmaların ve mektupların incelenmesi sonucunda, 13. ve 14. yüzyılda Bâmiyân’ın ekonomik durumu hakkında daha fazla bilgi edinilmesi mümkündür. Bu küçük belgelerde esas olarak Bâmiyân’ın ekonomik açıdan Gurlular döneminde hatta Gurlulardan sonra fazla bir öneme sahip olmadığı belirtilmektedir.

3.6. MİMARLIK

Mimari eserler kültürün bir simgesidir ve sanatsal eserler arasında yer alır. Uygarlıkların tanınması açısından mevcut mimari eserlerin önemi son derece büyüktür.

3.6.1. İslam Öncesi Dönem

Bâmiyân da mimari, Budizm’in etkisiyle gelişmeye başlamıştır. Budist inancı, dikkatlice ele alınırsa diğer dinlerden daha fazla mimari sembol kullandığı anlaşılabılır. Budistlerden günümüze ulaşan eserlerden heykeltıraşlık, resim ve minyatür sanatlarının somut kalıntıları, Budizm mimarisinin özelliklerinin bir kanıtı olarak görünmektedir. Bu dinin mitolojisi ve gizli yönleri açık olarak heykeltıraşlıkta ve resim sanatında ifade edilmiştir. Bu dinin gizli ve farklı özelliklerinin bulunması nedeniyle her bölgenin kültürel durumuna göre dini ve mimari sembollerle karışarak yerel ve bölgesel özellikler kazanmıştır. Günümüzde Hindistan, Çin, Japonya ve diğer ülkelerdeki Buda heykelleri

⁵⁰⁵Farda Radyosu, “Bir maklar adıyla: İpek Yolunun Unutulan Yahudilerinden yeni bilgileri”, 23.03.1395, <https://www.radiofarda.com/a/f12-new-manuscripts-of-forgotten-jews-on-silk-road/27793303.html>

arasında önemli farklılıklar vardır. Aynı zamanda bu bölgelerdeki Budist tapınaklarının da her bölgenin kültürel mimari özelliklerinden etkilenmiş olduğunu belirtmek mümkündür.

3.6.1.1. Buda Heykelleri

Budistlerin birçok Stupa ve tapınaklarında bulunan heykeller, Afganistan ve ona komşu bölgelerde bulunan Budist mimarlığı ve resim sanatının temelini oluşturmaktadır.

Heykeltıraşlık ve resim sanatı, Budizm kültürünün yaygınlığı ve işlevinin bir parçası olarak görülmüş, bu yüzden en başta sanatçılar ve halk tarafından Budist resim ve heykeltıraşlığı ilgi alanı olmuş, fakat MS ilk yüzyıllarda tapınaklar ve resimlerin oluşturulması hususunda Budist rahipler öncü rolü oynayıp, Budizm ve felsefi manası bu sanatlar ile birleştirmiştir.⁵⁰⁶

Budist mimarlığı, Kuşanların döneminde Afganistan'da gelişiminin zirvesine ulaşmış, özellikle iki hükümdarın destekleriyle Budizm, farklı bölgelerde de yayılma imkânı bulmuştur. Hindistan'da Maurya imparatoru büyük Asoka döneminde (hânedanın 3. kralı) Hindistan ve komşu bölgelerde Budizm daha da yaygınlaşmış; bahsi geçen hükümdar kendi sınırlarını Hindistan'ın güneydoğusunun en uzak bölümü olan Bengal Körfezi'nin kıyısına kadar genişletmiştir. Daha sonra Budist rahiplerin vaaz ve rehberlikleri sonucunda savaş ortamını sonlandırıp, saltanatının 11. yılında ülkenin ve devletin resmi dininin Budizm olduğunu ilan etmiş, halkın bu dini kabul etmesi için ülkenin her yerinde sütunlar ve kayalar üzerine oyma işlemiyle fermanlarını yazdırmıştır.⁵⁰⁷

Asoka döneminde İpek yolu ticaretinin de etkisiyle Budist mimarlığının belirli ve özel bir türü gelişme imkânına sahip olmuştur. Bu özel mimarlık, dağların kalbinin kazılması, tapınak inşası ve Buda heykeltıraşlığını faaliyetlerini kapsamaktadır. Bu

⁵⁰⁶ Ananda Kentish Coomaraswamy, **Mükeddeme Ber Hüner-ı Hint**, trc. Emir Hüseyin Zekrgo, Rozene Yayınları, Tahran, 1382, s. 172.

⁵⁰⁷ Claud Fraser Delafosse, **Târih-i Hint**, trc. Seyed Muhammed Taki Fehri Da'i Gilanî, Neşriyat-ı Kümişyun-ı Me'arif Yayınları, 1316 s. 50-51; G. A. Pugachenkova ve diğerleri, **Kushan Art; (History of Civilizations of Central Asia)**, UNESCO Yayınları, II, s. 352.

mimarlığın somut örneklerine Bâmiyân (Hindukuş), Turfân⁵⁰⁸ (Orta Asya) ve Çin'in Kuzey Batısındaki Dong Huang'da rastlamak mümkündür.⁵⁰⁹

Asoka, yukarıda bahsedilen uygulamalarında Ahameniş krallarını örnek almıştır. Çünkü daha önce Hindistan'da dağların eteklerine ve sütunların üzerine kraliyet fermanlarının kazılması yaygın bir uygulama olmamıştır. Bahsedildiği gibi Ahameniş örneğinde, fermanlarını dağların ortasına yazdırarak gelecek dönemlere bir tarihsel anıt olarak bırakılmasını sağlamıştır. Ahamenişler dönemine ait belirtilen türdeki fermanlar bugün İran'ın Şirâz ve Kirmânşâh şehirlerinde bulunmaktadır. Arthur Christensen'in verdiği bilgilere göre: *“Kabil'in batısındaki Bâmiyân vilâyetinde bir dağa kazılan Buda'nın büyük heykelleri mevcuttur; heykellerin etrafında da birçok resim bulunur, keşfedilen resimler Orta Asya'daki resimlere benzer; öte yandan (I. Şapûr dönemi) Sâsânîlerin yazıtlarına da benzemektedir.”*⁵¹⁰

Büyük İskender'in fetihleriyle, Avrupa'dan Hindistan'a kadar İpek Yolu'nun güvenliği büyük oranda tekrar sağlanmış, onun halefleri döneminde de yolun ticarî ve ekonomik işlevi daha da artmıştır. Bu durum, yol üzerinde bulunan şehirlerin gelişmesi ve sınırlarının genişlemesine zemin hazırlamıştır

Asoka tarafından Hindistan, Çin, Afganistan'ın bazı bölgelerinde (İpek Yolu güzergâhında) mağara yapılması desteklenmiş, Kuşan İmparatorluğu döneminde de bu mimari faaliyet sürdürülmüştür. Bâmiyân civarında yer alan mağaralar ve heykeller özel ve popüler mimari örneklerdir.

İskenderiye şehrinin de kurucusu olan Büyük İskender'in fetihleri Batı ve Doğu uygarlıkları arasında etkileşim sürecini hızlandırmıştır. Komutanları ve halefleri bu süreci devam ettirerek eski şehirleri onarımını ve yeni şehirlerin inşa edilmesine öncülük etmişlerdir. Örneğin, I. Seleukos Nikator tarafından Selukia adıyla inşa ettirilen 9 şehir, Yunan kökenli topluluklar kolayca göç edip yerleşmişler, böylece Yunan rejiminin sürekliliği arttırılmıştır. Aynı zamanda birçok sanatçı ve yazar da doğu bölgelerine göç

⁵⁰⁸ Doğu Türkistan'da tarihi bir vaha şehridir.

⁵⁰⁹ Mary Triger, **Hüner-ı Çin**, 2. Baskı, trc. Ferzane Tâhirî, Ferhengistan-ı Hüner Yayınları, Tahran, 1384. s. 88.

⁵¹⁰ Christensen, İran Der Zaman-ı Sâsânîyan, s. 155.

etmişlerdir.⁵¹¹

Büyük İskender'den sonra komutanlarından biri Belh şehri başkent olmak üzere, Afganistan'da Yunan-Bâktria Devleti'ni kurmuştur. Bu tarihten itibaren Yunanlılar ve Romalılar'ın politik, ekonomik, ticarî ve kültürel ilişkiler, Afganistan'ın kuzey bölgelerinde kültür ve uygarlık açısından etkiler bırakmıştır. Kuşanlar dönemine ait bazı paralar belirtilen hususların kanıtı olarak değerlendirilebilir.⁵¹²

Afganistan'ın kültürel tarihinde, Kuşanlar hâkimiyeti döneminde yeni bir döneme girilmiştir. MS 1. yüzyılda kuzeyden Belh'a giren Yüeçi kabileleri, Yunan-Bâktria ordusunu mağlup ederek Bâktria'yı ele geçirmiş ve Kuşan Devleti'ni kurmuşlardır. Kuşanlar, devlet yönetimi konusundaki tecrübesizlikleri nedeniyle, siyasi yapılarını Yunan imparatorluğunun yıkıntıları üzerine inşa edip Yunan sikkeleri⁵¹³ ve Yunan alfabesini kullanmışlardır.

MS 1. yüzyılın ortasında Kuşanlar, Kabil ve Kandehar şehirlerini işgal ederek imparatorluğun sınırlarını genişletmişlerdir. Kanişka döneminde Orta Asya üzerinden Çin'e yolculuk yapan Budist misyonerleri bu dinin yayılması için büyük çabalar göstermişlerdir. Kuşanlar döneminde heykeltıraşlık sanatı ve mimari oldukça gelişmiş ve günümüze ulaşan ünlü Bâmiyân putları (35 ve 53 metrelik boyu) inşa edilmiştir.

Arkeolojik ve tarihi bilgilere göre 1. yüzyılın sonunda, Kanişka döneminde 35 metrelik heykeller ve tapınaklar ile mağaraların inşası 2. yüzyıla kadar sürmüştür. 36 metrelik heykel ve büyük heykel (53 metrelik) ile kıyaslandığında tapınak, stupa ve mağaraların yapılması daha uzun sürmüştür. Bu dönemden itibaren Bâmiyân şehri Budizm'in merkezlerinden biri olma özelliğine sahip olmuştur. Dini açıdan Kuşanlar, kendine hâs ve özel bir dine bağlı olmamışlardır. Buna bağlı olarak farklı din ve mezheplerin takipçileri faaliyetlerine serbestçe devam edebilmişlerdir. Kuşan İmparatorluğu'nun egemenliği altındaki dini inançların çeşitliliğin varlığı, o döneme ait

⁵¹¹ Will Durant, **Târih-i Temeddün**, 3. Baskı, trc. Emir Hüseyin Aryan Pur, Fathüllah Mücteba'i ve Hoşeng-ı Pir Nezer, Amuzeş İnkilab-ı İslâmi Yayınları, Tahran, 1370, II, s. 645.

⁵¹² P. Berna, **The Greek Kingdoms of Central Asia (History of Civilizations of Central Asia)**, UNESCO Yayınları, II, s. 123.

⁵¹³ Bkz. Şekil 4.10.

sikkelerin üzerinde yer alan resimlerden⁵¹⁴ anlaşılabilir.⁵¹⁵ Devletin kuruluş döneminde Belh ve civarında Zerdüştlük yaygındı ve ayrıca sınır bölgelerinde Budist misyonerler faaliyetlerini sürdürmekteydiler. Esas olarak bu dönemde Budizme daha fazla önem verildiği için Kanişka'nın ismi bu din ile özdeşleştirilerek Asoka gibi özel bir yere sahip olmuştur. Kanişka'da Asoka gibi Budizm'in tanınması ve yayılması için çaba göstermiştir. Bundan dolayı ikinci Budist Konseyi Asoka, üçüncüsü ise Kanişka dönemlerinde gerçekleşmiştir.

Budizmin yayılmasında Kanişka'nın desteğinin yanı sıra siyasî istikrar ve ekonomik refahlar nedeniyle heykeltıraşlık sanatı Kuşanların sınırlarında tapınakların inşa edilmesi hususunda belirli ve özel bir işleve sahip olmuştur. Bu dönemde özellikle sanat alanında Gandhara mektebi Budist heykeltıraş sanatı ve resimlerinden muhteşem bir şekilde etkilenmiş, ilk Buda heykelleri Gandhara mektebinde inşa edilmiştir.

Yunan kültürü ve Buda'nın dini inançları, dünya görüşlerinin değişmiş olmasından dolayı farklı resim türleri⁵¹⁶, Buda'nın farklı heykelleri ve tapınaklarının inşa edilmesine zemin hazırlamıştır.⁵¹⁷ Budistler arasındaki bazı inançlar, dini binalar ve farklı tapınakların da yapılmasında büyük bir rol oynamıştır [İlahi yaratıklardan dualar ile yardım alınabilmesi vb.]. Buda heykellerinin ilk olarak ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, bazı yazarlara göre Yunanlılar Gandhara mektebinde kendi tanrılarını taş, tahta, alçıtaşı vb. ile heykel şeklinde, Buda'yı da kendi tanrılarından biri olan Apollo şeklinde yapmışlardır.⁵¹⁸

Hint Yarımadası'nın batı kısmında Asoka'nın da desteğiyle mağaralar kazılmıştır. Bu mağaraların birçoğu Hint şehirlerini birbirine bağlayan ve kervanların geçtiği yollar üzerinde, Orta Asya'nın diğer ticaret yollarında da bu mağaraların benzerleri inşa edilmiştir.⁵¹⁹

⁵¹⁴ Bkz. Şekil 4.11 ve 4.12.

⁵¹⁵ G. A. Pugachenkova ve diğerleri, II, s. 358.

⁵¹⁶ Bkz. Şekil 4.13. ve 4.14.

⁵¹⁷ John Boyer Noss, **Târih-i Cam'e Edyan**, 3. Baskı, trc. Ali Asker Hekmet, Piruz Yayınları, Tahran, 1354, ss. 144-148.

⁵¹⁸ Tamara Talbot Rice, **Hünerha-yı Bastani Asiya-yı Merkezi Ta Dovre İslâmi**, trc. Rükiye Behzadi, Tahran, Tahran Üniversitesi Yayınları, 1372, s. 144.

⁵¹⁹ Robert E. Fischer, **Negargeri ve Mimari Buda'i**, trc. Ali Paşa'i, Ferhengistan-ı Hüner Yayınları, Tahran, 1383, s. 63.

Budist tapınakları ve türbeleri, genel olarak kervanlar ve ticarî yolların civarındaki dağlara inşa ediliyordu. Bu, hediye ve bağışların toplanmasına ek olarak mabetlerde yaşamak için de iyi bir durumdu. Budist rahipler, bahsi geçen bölgelerde dini faaliyetlere ek olarak Budizm'in öğretileri gereğince yolcular ve kervanlara yardımda bulunmuşlardır. Bâmiyân mağaraları mimari açıdan bu şekilde kullanılmıştır. Şehirde birçok Buda heykeli, büyük tapınak ve sayısız mağaralar mevcuttur. Birçok yazara göre iki heykelden biri (36 metrelik heykel) MS 1. yüzyılda yani Kanişka döneminde, ikincisi ise 2. veya 3. yüzyılda Kanişka'nın halefleri dönemlerinde inşa edilmiştir.⁵²⁰

Bâmiyân'daki mağara ve tapınaklar, Budizm'in takipçileri için bir sığınma yeri olmuş, böylece onlar, buralarda ayinlerini ve ibadetlerini güvenli bir şekilde yapabilmişlerdir.⁵²¹ Bu yüzden birçok Budist rahip zamanlarını mağaralarda ve tapınaklarda gözlerden uzak izolasyon, meditasyon ve düşünme halinde geçirmişlerdir. İlk dönemlerde Budizm sanatı (Heykeltıraşlık vb.) basit özelliklere sahip olmuştur ve tapınaklarda Buda heykelleri ve resimlerin varlığından söz etmek mümkün değildir. Bâmiyân'ın Budist mimarisinde başlangıçta resim ve Buda heykellerine yer verilmediği anlaşılmaktadır. Belirtildiği gibi Budist rahipler dağlık bölgelerde sadece meditasyon ve ibadete meşgul olmuşlardır. Gandhara heykeltıraşlık sanatı, Kanişka dönemine kadar Bâmiyân'daki Budist tapınakları ve mağaralarında kullanılmamıştır. Kanişka döneminde onun Budizme destekleri ve ticarî, ekonomik refah sayesinde ve ticari ilişkiler aracılığıyla, Afganistan'da, özellikle Bâmiyân'da farklı resimler yapılmış ve farklı heykeller inşa edilmiştir.

Bâmiyân yakınlarından geçen ticari yol nedeniyle, şehre ve Budist tapınaklarına çok miktarda bağışlar yapılmış ve hediyeler gönderilmiş, aynı zamanda Gandhara mimari ve resim sanatı da Bâmiyân'a girmiştir.⁵²²

Buda'nın resimleriyle süslenen Bâmiyân mağaralarından çok az eser günümüze ulaşmıştır. Yapılan analizlerden, duvar resimlerde yağlı renklerin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bazı bilgilere göre MS 7. Yüzyılda, dünyada yağlı boyanın ilk

⁵²⁰ A. Godard ve J. Hackin, s. 21.

⁵²¹ Noss, s. 144.

⁵²² Fischer, s. 50.

kullanıldığı⁵²³ bölgelerden biri de Bâmiyân şehridir.

Buda'nın öğretilerine verdiği önemin derecesi onun çeşitli heykellerinin halen ayakta olmasından anlaşılmaktadır. En büyük Buda heykelinin yapılma nedeni Gandhara mimarlığının Bâmiyân'a girmesi olmuştur. Bâmiyân'daki heykellerde kullanılan Gandhara mektebi sanatı, Hellenistik mimari türüne ait abartılı karakterleri ve büyüklük özelliğini miras olarak almıştır.

Bu şekilde Bâmiyân dağlarının doğal koşulları ve tüccarların ekonomik destekleriyle birlikte 36 ve 53 metrelik ölçülerde iki büyük heykel yapılmıştır. Daha kısa olan heykeli diğerine oranla daha az incelik ve güzelliğe sahiptir, bunun nedenlerinden biri de sanatçıların diğerinden daha önce vücuda getirdiği bir eser olmasıdır.⁵²⁴

Gandhara tarzı heykellerdeki zarafet ve gerçekliğin, 53 metrelik heykelde de yansıtıldığı görülmektedir. Bu heykelde omuzlar, bacaklara kadar kıvrımlı dalgalı bir üstlük ile örtülmüştür. Aynı zamanda Gandhar mektebinin üstlük türü ve saç düzenlemesinin kullanılışı, Yunan heykel sanatından etkilenildiğini göstermektedir.⁵²⁵

Dağın kalbinde ve Buda heykellerinin etrafında yer alan Bâmiyân tapınağının resimleri, aradan yüzyıllar geçmiş olması ve savaşlar nedeniyle büyük zarar görmüştür. Buna rağmen Bâmiyân'daki resimlerin kalıntılarına bakıldığında Gandhara mektebinin yaygın etkisi açık bir şekilde hissedilmektedir.

Hindistan ve Çin'de bulunan mağaralarında da Gandhara mektebinin heykeltraşlık sanatının etkisi görülebilir. 36 ve 53 metrelik olağanüstü büyüklükleri ile Bâmiyân heykelleri diğer mağara ve heykellerden ayrılmaktadır. Günümüze kadar birçok Buda heykeli yapılmış olmasına rağmen bunlar bahsi geçen heykellerin büyüklüğüne ve ayırt edici özelliklerine sahip değildir.

3.6.1.2. Çehil Bürcâ

Bâmiyân'ın Yekâvleng ilçesinde büyük bir tarihi bina bulunmaktadır. Çehil Bürcâ,

⁵²³ Bkz. Şekil 4.15. ila 4.18.

⁵²⁴ A. Godard ve J. Hackin, ss. 58-59.

⁵²⁵ Coomaraswamy, s. 87.

yapımının üzerinden çok bir uzun zaman geçmesi, iklim koşulları, kar ve yağmur vb. faktörlere rağmen inşaat açısından sağlam ve dayanıklı olmasından dolayı çok fazla zarar görmemiştir. Doğusunda Keligân bölgesi, batısında da Dahân-ı Morgî bölgesi yer almakta, onun da etrafında Band-i Emir'den kaynağını alan bir göl bulunmaktadır.

Genel olarak Çehil Bürcâ, içerisine girildiği zaman genişliği ve karmaşıklığı anlaşılabilen bir kaledir. Arkeolojik bilgilere göre kalenin, Kuşan İmparatorluğu döneminde inşa edildiği ve daha sonra Gurlular döneminde en gelişmiş haline ulaştığı anlaşılmaktadır. Günümüze ulaşan kuleler ve resimler, binanın İslâmî döneme ait olmadığını kanıtlamaktadır. Binanın kuleleri ve duvarları taşlık geniş bir tepenin üzerine, 40'tan fazla kule ve kalın duvar da tepenin etrafında birbirine bağlı olarak inşa edilmiştir. Kulelerin duvarları, çamur ve büyük taşlardan yapılmış ve yaklaşık olarak 3 metre uzunluğundadır. Tepenin ortasında, yüksek bir kule ve güzel evlerin bulunduğu bir bina yer almaktadır. Bu bina, yöneticilerin ikametgâhı olması nedeniyle dört taraftan korunmuştur. Esasında burada yaklaşık 300 kule inşa edilmiş, fakat 40 kule günümüzde ayakta kalmış olduğundan dolayı Çehil Bürcâ (kırk tane) adıyla ün kazanmıştır. Bugünkü binanın birçok bölümü yıkılmış olsa da dikkatli bir şekilde incelendiğinde hasarlı kulelerin yerleri anlaşılabilen ve sadece 34 kulenin kalıntısı görülebilmektedir.

EKO Turizm Ofisi tarafından birkaç yıl önce, bazı kulelerin kalıntılarında farklı resimler, insan yüzü, yılan, vb. çizimlerin görüldüğü belirtilmiştir. Kulelerin orta kısımlarında her taraftan bir kapı veya yolun, gezen kişiyi deyim yerindeyse bulundukları yöne davet ettikleri hissi uyanmaktadır. Kulelerin altındaki odaların boş olduğu görülmektedir. Odaların tavanı ise kubbe şeklinde yapılmıştır. Salon şeklindeki 3 küçük oda, o dönemin mimari özellikleri hakkında fikir sahibi olabilmemize yardımcı olmaktadır. Odaların duvarlarında, tavanlarında ve çatısında kırmızı renkli ve çok güzel resimler bulunmaktadır. Bir odada güçlü bir kralın resmi bulunmaktadır. Bu resimde kralın etrafında duran erkeklerin kollarında, iki güzel ve küçük yılan resmi bulunmaktadır. Yılanların erkeklerin omuzlarından çıktığı görülmektedir. Arkeolojik bilgiler ile Bâmiyân'ın bilgi ve kültür yetkililerine göre bu resimler İslâm öncesi bir döneme aittir. Bâmiyân'ın anıtları hakkında bilgi verilen bölümde, İslâm öncesi dönemin kalıntılarında daha fazla bahsedilecektir. Bu eserler, bölgenin ekonomik ve dini refahı açısından önemli

rol oynamaktadır.

3.6.2. İslâmî Mimari

Bâmiyân'ın İslâmî mimarisinin en gelişmiş olduğu zaman dilimi Gurlular dönemidir. Bu mimari tarzın etkilerine daha ziyade askerî kalelerde rastlamak mümkündür.

Bu dönemde Bâmiyân'da birkaç askerî kale inşa edilmiştir. Vilâyetin her köşesinde Gurlular tarafından yapıp günümüze kadar ulaşan askerî kaleler bulunmaktadır. Bu eserler Bâmiyân'ın tarihi önemini daha da arttıran somut örneklerdir. Daha önce de belirtildiği gibi zengin madenlere sahip olduğundan dolayı Bâmiyân, askerî üretim faaliyetleri için ham madde yeri olarak görülmüştür.

Arkeolojik çalışmalarda Bâmiyân'da Gurlular dönemine ait bir kaç kalenin varlığı tespit edilmiştir. Gölgüle şehrinin kalıntılarından toplanan çanak çömlek koleksiyonu Gurluların hâkimiyet dönemine işaret etmektedir. *Tabakât-ı Nâsirî*'de Firuzkûh civarındaki bazı kalelerden bahsedilmiştir. “*Melikü'l-Cibâl (Gur ve Firuzkûh'ün meliği Kutbeddîn Muhammed bin Hüseyin) Gazne'ye giderken Firuzkûh'ün inşasını bırakmış, Sultan Behaüddîn Senge Firuzkûh'e gelmiş ve şehri inşa etmiştir; saltanatın kalesini ve binalarını tamamlayıp Gur'un kalelerini de inşa etmiş ve Gercistân Şârlarına bağlamıştır.*”⁵²⁶

Cûzcânî'nin eserinde verdiği bilgilere göre Gurluların kaleleri, gelişmiş, özel bir mimari ve aynı zamanda fevkalâde güzel süslemele kullanılarak yapılmıştır. Sultani isimli kale hakkında eserde şu bilgiler verilmiştir:

“*Bu kale bir binadır, yüksekliği, güzelliği, planlılığı vb. ile böylesi bina hiç bir bölgede görülmemiş, kalenin üstünde altınla 5 desen koyulmuştur; her birinin yükseliği 3 gâz⁵²⁷, genişliği ise 2 gâz'dır.*”⁵²⁸

Gurlular'ın askerî kalelerinin her birinde metal ve pişmiş kerpiç kullanılmış

⁵²⁶ Cûzcânî, I, s. 337.

⁵²⁷ Dönemin bir ölçü birimidir. 1 gâz 24 parmağa eşittir.

⁵²⁸ Cûzcânî, I, s. 375.

olması, mimari alanda bir gelişmişliğin kanıtı olarak değerlendirilebilir. Moğol saldırıları ve müteakiben Bâmiyân'ın yine Moğollar tarafından istilasıyla birlikte şehrin İslâmî döneme ait tarihi eserlerinin birçoğu tahrip edilmiş ve yıkılmıştır.

Bâmiyân'da Gurlular döneminde İslâmî mimari alanında askerî kalelerin inşası daha yaygın olmuş, şehir Gurlular ve diğer devletler için askeri alanda ham maddelerinin hazırlanma merkezi olarak önemli bir işleve sahip olmuştur.

BEŞİNCİ BÖLÜM

BAMİYAN'IN KÜLTÜREL DURUMU

Her toplum kendine özgü bir sosyal ve kültürel kimliğe sahiptir. Coğrafi bölgeler de aynı şekilde kendine özel âdet, kural, usûl ve değerleri bünyesinde barındıran birimlerdir. Her toplumda tespit edilebilen bu unsurlar, günlük yaşamda hayatın birçok yönlerini etkileyerek, değişken ölçüde varlığını devam ettirmektedir. Bu kültürel kimlik veya kültür sahası; dini unsurlar, eğitim kurumları, camiler, kütüphaneler ve diğer değerli unsurlar ile bilimsel figürleri içerebilmektedir.

Dördüncü bölümde, karşılaştırma ve analize tabi tutulup güvenilir bilgiler verebilen kaynaklar ölçüsünde Orta Çağ'da Bâmiyân'ın siyasî durumu üzerinde durulmuştur. O dönemin siyasî gelişmelerinin Bâmiyân'ın dini ve kültürel durumuyla da ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklarda da belirtildiği üzere farklı devlet ve hanedanlar, bölgenin dağlık bir alan olması nedeniyle siyasî-askerî durum ve politikalara daha fazla önem vermişlerdir. Genel olarak Bâmiyân'daki hükümetlerin askerî nitelikleri ve bu alana öncelik verilmiş olması nedeniyle kültürel faaliyetlere daha az önem verilmiştir.

5.1 . DİN

Horâsân, geçmişten beri farklı kültür ve dinlerin buluşma noktası olması açısından önemli bir bölge olma özelliğine sahip olmuştur. Geniş bir bölge olması nedeniyle Çin ve Hindistan uygarlıkları ile komşu olup bu iki medeniyetin çeşitli unsurlarından da çoğu zaman etkilenen Horâsân'ın farklı bölgelerinde, mevcut tarihi verilere göre İslâm'dan önce Belh, Tohâristan, Bâmiyân vb. şehirlerde Budizm yayılma imkânı bulmuştur. Aynı zamanda Horâsân'ın kuzeydoğusunda, MÖ. 6. yüzyılda Zerdüştlük de yaygın bir din olma durumundaydı.

5.1.1. İslâm'ın Doğuşundan Önce

Genel olarak dağlarda mevcut Buda heykellerinin kalıntılarından anlaşıldığına göre Bâmiyân'ın tarihsel ve muhteşem mekânlardan biri olduğu söylenebilir. Hsüan-Tsang'ın Seyahatnâmesi'nde yer alan bilgilerden 7. yüzyıla kadar Horâsân ve komşu bölgelerde Budist tapınaklarının mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Yine bu esere göre, aynı zamanda İran'ın doğu eyâletlerinde Hindistan halklarının mezhepleri de taraftar bulmuştur.

İskender'in halefleri, Afganistan'a ulaşınca İran'ın batısındaki kısımlarda ve Suriye bölgesindeki rakipleriyle mücadelesinde daha güçlü olmak için Maurya İmparatorluğu ile anlaşmışlar ve Afganistan'ın doğu ve merkez kısımlarının (Hâzârâcat) yönetimini onların tasarrufuna bırakmışlardır. Daha sonra Maurya imparatoru Asoka Afganistan ve diğer bölgelerde Budizmin yayılması için misyonerler göndermiştir.⁵²⁹

Asoka misyoner gruplarının geçiş yeri olan Gandhara ve Bâmiyân gibi geniş alanlarda Budizm hızlı bir şekilde olmasa da taraftar bulmuştur. Böylece MÖ. 1. yüzyılda doğu, merkez ve kuzey Afganistan'da bu din yayılmaya başlamıştır.⁵³⁰

MS. ilk yüzyılda Budistler, Gandhara vilâyetinde birçok vihar ve tapınaklar inşa etmişlerdir. Bu tapınakların kalıntılarında Buda'nın yaşamı, doğa tasvirleri ile Yunan ve Hint etkilerini taşıyan sanatsal üsluplar kullanılarak yapılmış kabartma resimlerin olduğu görülmektedir. Bundan sonra özel mimarinin bir türü olan Gandhara sanatı MS. 4. yüzyılda alanında zirveye ulaşmıştır. Afganistan'ın merkezinde ve komşu bölgelerinde Budizm'in yayılmasında, Kuşan hânedanı ciddi bir rol oynamıştır. Hatta günümüz araştırmacılarının bazıları Kanişka va Kuşanlar tarafından kurulan bir Bâmiyân medeniyetinin varlığından söz etmektedirler.

“Bâmiyân'ın Budist binalarını yapan kişilerin isimleri yazıt veya tarihi bilgilerde açıkça mevcut değildir. Bâmiyân ile ilgili en eski tarihsel

⁵²⁹ Vasiliy Vladimiroviç Barthold, **Coğrafiya-yı Târih-i İran (An Historical Geography of Iran)**, trc. Hümayun Seneti Zade, Bünyad-ı Movkufat-ı Mahmûd Afşar Yayınları, Tahran, 1377, s. 15.

⁵³⁰ Mir Muhammed Sedik Ferheng, **Afganistan Der Penc Kern-ı Ehir**, Darü'l-Tefsir Yayınları, Kum, 1380, I, s. 8.

kaynak Çinli seyyah Hsüan-Tsang'ın (MS 7. yüzyılın ilk yarısı) yazdıklarıdır. O Bâmiyân'ın ilk Budist anıtlarını yapanın eski bir kral olduğunu bilmesine rağmen maalesef onun ismini kaydetmemiştir; muhtemelen bu eski kral Kanişka'dır."⁵³¹

A. A. Kehzad'ında bu konuda verdiği bilgiler oldukça önemlidir:

"O dönemde tüm Asya'da kültürel, endüstriyel ve dini merkezler arasında gösterişli olanlardan biri de Bâmiyân'dır, tapınaklardaki heykeltıraşlar tarafından yapılan süslemelere ilaveten Budist tapınaklar ve heykeller en kaliteli altın ve ipekli kumaşlarla da süslenmiş ayrıca 35 metrelik heykellerin ayakları, yüzleri ve elleri de tamamen altın ile kaplanmıştır; böylece Çinli seyyah o heykelin tunçtan (metalik bir türden) yapıldığını düşünmüştür."⁵³²

Kehzad'ın görüşlerine göre Bâmiyân tarihi önceki iki bin yıla kadar yani Kuşanlar dönemine kadar sınırlandırılmış; bu şekilde onun Avesta mirasına ve Zerdüşt şiirlerine önem vermediği görülür. Budizm'in yayılmasıyla aynı zamanda Bâmiyân'ın komşu bölgelerinde Zerdüştlük'te yayılıyordu Zerdüştlük ve Budizm birbirlerine mimari türlerde de etki etmiştir. Sâsânîler ve Kuşan İmparatorluğu siyasî yaşamlarını rekabet ve dostluk ilişkileriyle devam ettirmiştir. Buna göre devletlerin dostluğu bazen akrabalık bağı ile güçlendirilmiştir.

Nerseh'in oğlu döneminde Sâsânîler ve Romalılar arasında yapılan savaşlar dolayısıyla Sâsânîler zayıflamış, aynı zamanda doğudaki Kuşanlar karşısında da güçlü bir durumda da olmamaları nedeniyle onlar ile iyi ilişkiler kurmak için II. Hürmüz ile bir Kuşan prensesinin evliliği konusunda anlaşmışlardır.⁵³³ Geçmişteki Sâsânî hükümetlerinin doğu bölgelerinden sağlanan ekonomik gelir dolayısıyla hem Zerdüştlüğe

⁵³¹ A. Godard ve J. Hackin, ss. 19-20.

⁵³² Ahmed Ali Kehzad, Afganistan Der Pertov-ı Târih, s.348.

⁵³³ Kediyeânî, II, s. 849.

hem de Budizm’e destek vermiş oldukları bilinen bir husustur. Jan Rypka konu hakkında şu bilgileri vermiştir:

“Sikkelerde yazılanlarda sadece kralın adı ve unvanı geçer. I. Şapûr’un kardeşi ve ilginç bir kişiliği olan Horâsân hükümdarı Piruz kendine Büyük Kuşan Şâh lakabını vermiştir. Sikkelerin metinleri şöyledir: Ahura Mazda’ya ibadet yapan büyük Kuşan Şâh Piruz; bazen de daha basit bir şekilde sadece Piruz Şâh ibaresi yazılmıştır. O, Mani⁵³⁴’ye destek veren, aynı zamanda Budizm’i de seven bir kraldır. O dönemde İran’ın doğusunda Budizm çok yaygındır; nitekim o dönemin sikkelerinden birinde yer alan “Buved Tanrı” kelimesi bu bilgiye bir kanıttır. Bunların dışında bizim için İran’ın resmi yazmalarından hiçbir şey bulunmamıştır. Resmi belgeler, Şâh’ın fermanları gibi çok nadir tercümeler kalmıştır.”⁵³⁵

MS 4. yüzyılın ortasında doğuda Sâsânîler, elde ettikleri başarılar sonucunda Kuşanların sınırlarına dayanmışlardır. Ele geçirilen bölgeler bugünkü Afganistan’ın doğusunda olup Sâsânî hükümdarları bu bölgelerde Kuşan Şâh olarak anılmıştır.⁵³⁶ I. Behram ile II. Behram, tahta çıkmalarından önce Kuşani eyâletine bir süre hâkim olduklarından dolayı Kuşanşah olarak ünlenmişlerdir.⁵³⁷

Ayrıca, Budizm ve Zerdüş kùltürünün de bu bölgelerde yayılma sahalarının genişlediği anlaşılmaktadır. Hükümetlerin de dini fanatiklik göstermemiş olmalarından dolayı bazı araştırmacılar tarafından, Bâmiyân’daki Buda heykellerinin Zerdüş yezdanlarına (tanrılara) bağlı olduğu belirtilmiştir. Fazıl Kiyannî de Avesta kùltürü, Zerdüştlük⁵³⁸ dini ve Buda heykelleri arasında bağlantı kurmaya çalışmıştır.

⁵³⁴ Mani (Farsça: منى, d. 216, Tizpon - ö. 276, Cündişapûr), gnostik bir din olan Maniheizm’in kurucusudur.

⁵³⁵ Jan Rypka, **Târih-i Edebîyat-ı İran Ez Dovran-ı Bastan Ta Kaçariye (History of Iranian Literature)**, trc. İsa Şihabi, İlmî ve Ferhengî Yayınları, Tahran, 1386, ss. 60-61.

⁵³⁶ Edvin Arvidovich Grantovskii ve Muhammed Dandamayev, **İran Ez Bastan Ta Emruz (Ancient Iran; Iran From The End of The Second to The Middle of The 1st Millennium B.C.E)**, trc. Keyhüsrev Keşaverzî, Puyesh Yayınları, Tahran, 1359, s. 164.

⁵³⁷ Kediyeânî, II, s. 198.

⁵³⁸ Fazıl Kiyannî, **Tehli ve Berresi Tarih ve Temeddün-ı Bâmiyân**, Bâmiyân Tanıtım Konferansı’nın Makaleleri (Pişineh Târihi ve Asar-ı Bastani Bâmiyân), Merkez Ferhengi ve İctima’i Selam Yayınları,

5.1.2. İslâm'ın Doğuşundan Sonra

İslâm'ın Bâmiyân'a girişi hakkında bazı belirsiz bilgiler günümüze ulaşmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi bölgenin coğrafi durumunun neden olduğu olumsuzluklar nedeniyle, mevcut bilgiler yetersiz veya çelişkili bir niteliğe sahiptir. Bu yüzden İslâm'ın Bâmiyân'a giriş tarihi hakkında kesin ve yazılı bilgiler mevcut değildir. Kaynaklarda verilen bilgilere göre HK. 1. yüzyılda İslâm ordularının bugünkü Afganistan sınırlarına ulaşmış ve bu olayın 22/642 yılında vukubulduğu kaydedilmiştir.

Sâsânî hükümdarı III. Yezdigerd ile savaşmak için görevlendirilen el-Ahnef b. Kays, Herât'a girerek şehri tahrip etmiş ve Yezdigerd'i takip etmek için Belh ve Merv Rüd'e kadar ilerlemiş ve Afganistan'ın kuzey bölgelerini ele geçirmiştir.⁵³⁹

el-Kûfî, Belh'in fethi hakkında şu bilgileri vermiştir:

“Merv, Rud ve Tâlekân'ın ordusu Ahnef'in karşısında durmuştur, el-Ahnef b. Kays kendi ordusuyla, Allahü Ekber nidarıyla onlara saldırmaya başlamıştır. O savaşta Ahnaf onlardan üç komutanı öldürdü; kâfirler bu olayı duyunca dayanamayıp geri çekilerek kaçmışlardır. Müslümanlar onların peşinden uzunca bir mesafe giderek bu şekilde onlardan çoğunu öldürmüş; deve, at, silah vb. mallarını ganimet olarak almışlardır. Bu zaferden dolayı Ahnef, Allah'a çokça şükür ve teşekkür etmiş, Belh'e ulaşınca şehirde bir ordugâh kurmuştur. Belh hükümdarı olan Ebrâr bu olayı duyunca çok korkmuş ve Ahnef'a bir kişi göndererek barış istemiştir. Ahnef bu teklifi kabul edip 400,000 dirhem nakit ile her sene 100,000 dirhem ve belirli miktarda buğday verilmesi şartıyla barış gerçekleşmiştir.”⁵⁴⁰

30/650'da başka bir İslâm ordusunun Horâsân'a girdiği bilinen bir husustur.

Kabil, 1391, ss. 64-67.

⁵³⁹ el-Taberî, IV, s. 167.

⁵⁴⁰ Ebû Muhammed Ahmed bin A'sem el-Kûfî, **Kitâbu'l-Fütûh**, 3. Baskı, trc. Ahmed Müstufî Herevi, der. Ghulam Rıza Tebateba'i Mecd, İlmî ve Ferhengî Yayınları, Tahrân, 1380, ss. 285-286.

Ahmed bin Yahya el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*'da Afganistan'a İslâm'ın girişi hakkında şu bilgileri vermiştir:

“Abdullah b. Âmir b. Koreyz b. Rabie b. Hâbib, Horâsân'a Hk. 30 yılında girmiş; ordusunu Kirmân'ın Şircân bölgesine yerleştirmiştir... Daha sonra Hisun adlı bir köye girmiştir. Onlar [Müslümanlar] için köyün ahalisi tarafından yemek hazırlanmış ve savaş olmadan Müslümanlar ile barış yapılmıştır; ondan sonra Abdullah bin Âmir, Zâlig⁵⁴¹'e geri dönmüş, yolu bilen birkaç kişiyle Zerenc'a giderek Hilmend şehrine ulaşmıştır.”⁵⁴²

Bu olaylardan sonra İbn Âmir, Abdurrahmân b. Semre b. Hâbib b. Abdulşems'i Sîstân hükümdarı olarak atamıştır. Daha sonra İbn Semre, Zerenc hükümdarı ile barış konusunda anlaşmış ve Hindistan sınırları içinde yer alan Keş şehrini fethetmiştir.⁵⁴³ Aynı zamanda Abdullah bin Âmir tarafından bir ordu da Herât tarafına gönderilmiş; bu haber Herât hükümdarına ulaşınca o da Abdullah bin Âmir'in huzuruna gitmiş ve onunla barış yapmıştır.⁵⁴⁴

Fakat Belâzürî'ne göre İbn Âmir ordusuyla Herât'a girip bölge ahalisiyle savaşa girişmiştir. Bölgenin sınır komutanı ile Herât, Püşâng ve Bâdgîs için 1.000.000 dirhem karşılığında barış yapmıştır. İbn Âmir, Merv'i ele geçirdikten sonra el-Ahnef b. Kays'i Tohâristan'a göndermiş, İslâm ordusu aynı zamanda Cüzcan, Tâlekân, Fariyâb ve diğer şehirlerinde de bölgelerin yerel güçleriyle savaş hazırlıklarına başlamışlardır. Çeğaniyân ahalisi de İslâm ordusu ile birleşip Murğâb nehrinin doğusuna yerleşmiştir. Nihayetinde savaşı Müslümanlar kazanmış, Cüzcan şehri fethedilmiştir.⁵⁴⁵

Abdullah bin Âmir 36/656'da Kabil'e girmiş ve geçici olarak bu şehri ele geçirmiş, fakat Râtbil Şâh yeniden şehri hâkimiyetine almıştır. Bu tarihten HK. 4. yüzyıla kadar Kabil şehri gayrimüslimlerin hâkimiyetinde kalmıştır. Rivayetlere göre Müslümanlar

⁵⁴¹ Zahidan'ın eski ismi, bugünkü İran'ın güneydoğusunda, Sîstân ve Belucistân eyâletinin yönetim merkezi olan şehir.

⁵⁴² el-Belâzürî, ss. 148-149.

⁵⁴³ el-Belâzürî, s. 150.

⁵⁴⁴ el-Belâzürî, s. 160.

⁵⁴⁵ el-Belâzürî, ss. 161-162.

Horâsân'da yirmi yıllık bir süreçte Kandeher, Büst, Sîstân, Zemindvâr, Herât, Bâdgîs ve kuzey Afganistan'ı fethetmişler ve bölge halklarının önemli bir kısmı İslâm'ı kabul etmiştir. Din değiştirmeyen zümreler ise İslâm hükümetine haraç ödemek zorunda kalmışlardır.

Kabil gibi Bâmiyân'ın da, İslâm yönetimine ve Müslümanlara yıllarca uzak kaldığı görünmektedir. Kitâbü'l-Büldân'da verilen bilgilere göre bu şehir Abbâsîlerden Mansûr'un halifelik döneminde fethedilmiş ve İslâm hâkimiyetine girmiştir. Bu dönemde İslâm ordusundan bir kişi, Bâmiyân'ın yerel hükümdarının kızıyla evlenmiş, İslâm'ın Bâmiyân'da yayılma süreci başlamıştır.⁵⁴⁶

Mansûr ve Mehdî dönemlerinde Müslümanların hâkimiyetinin kabul edilmesine rağmen⁵⁴⁷, Bâmiyân ve civar bölgelerde Budizm, Saffârîler dönemine kadar varlığını sürdürmüş ve faaliyetlerine devam etmiştir. Yerel sanatçılar süsleme heykellerin yapılması hususunda oldukça yetenekli kimselerdi.⁵⁴⁸ Bu şekilde, bölgede H. 3. yüzyıla kadar Budizm yaygınlığını korumuştur. Saffârîler dönemine kadar Budist tapınaklar ve diğer merkezler çevresinde dini faaliyetler sürdürülmüştür.⁵⁴⁹

Nitekim Halifelik ve diğer İslâm devletleri bu şehri, yerel hükümetlerden haraç alınması şartıyla vekiller aracılığıyla yönetmişlerdir. Öte yandan Bâmiyân'ın coğrafi durumu nedeniyle bölgeye yeni kültür, inanç unsurlarının ve orduların girişi kolay olmamıştır.

Saffârîler döneminden sonra Bâmiyân'da İslâm güçlü bir konuma yükselmiş, özellikle Gazneliler döneminde Bâmiyân ve komşusu olan Gur, Gercistân, Kabil gibi şehirlerde yayılma imkânı bulmuştur. Alp Tigin, Bâmiyân şehrini ordugâh olarak kullanmaya başlamış ve böylece şehrin durumunda önemli bir değişim yaşanmıştır.⁵⁵⁰ Gaznelilerin zayıflamasıyla, Gur ve Bâmiyân şehirlerinin hâkimiyeti Gurlulara geçmiş ve bundan sonra İslâmî bir şehire dönüştürülen Bâmiyân'da Budizm'in varlığı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi yer almamıştır. Gurluların mezhebi ve aynı zamanda

⁵⁴⁶ el-Ya'kûbî, Kitâbü'l-Büldân, ss. 120-121.

⁵⁴⁷ el-Ya'kûbî, Târih-i Ya'kûbî, II, s. 398.

⁵⁴⁸ el-Mes'ûdî, Murûc ez-Zeheb, II, s. 632.

⁵⁴⁹ İbnü'n-Nedim, s. 620.

⁵⁵⁰ İbn Havkal, II, ss. 450-451.

onların dini siyasetleri hakkında bugün son derece az veya çelişki bilgilere sahibiz.

Târih-i Ferište'nin yazarı, *Târih-i Yeminî*'deki bir rivayeti esas alarak, Gurlu bölgelerine Gazneli Mahmûd'un saldırılarına kadar İslâm'ın girmediğini yazmışsa da Cûzcânî bu konuda farklı bilgiler vermiştir.

*“O döneme kadar İslâm dininin, Gur hükümdarları ve onların halkı tarafından kabul edilmediği Târih-i Yeminî kitabında geçer, ama Tabakât-ı Nâsirî'nin yazarı ve Fehreddin Mübârekşâh Mervrudî'ye göre (Gurlular sultanlarının Tarih'ini şiir şeklinde yazmıştır) Hz. Ali döneminde Gurlular va ahalisi İslâm'ı kabul etmiştir.”*⁵⁵¹

Gurluların, Hz. Ali'nin etkisiyle İslâm dinine girmiş olmalarından her zaman gurur duydukları, Zamcî İsfezarî'nin ifadelerinden anlaşılmaktadır. Onlar Emevîlerin politikalarını takip etmemeleri sebebiyle de ayrı bir gurur ve memnuniyet içindeydiler. Zamcî İsfezarî eserinde şu bilgileri vermiştir:

“Bütün İslâm memleketlerinde Emevîler döneminde Peygamberin ailesine küfür edilirken Gur bölgesine Emevîlerin vâlileri ulaşmadığından dolayı, minberlerde [Peygamberin ailesine] küfür edilmemiştir.” Zamcî İsfezarî, Mübarekşâh'ın eserinde verilen bilgileri esas alarak cümlelerine şöyle devam etmektedir:

“Geçmişte Gur vilâyeti mamur ve bayındır olup, yüksek binalar ve büyük kalelere sahipti; bölgenin toprakları her zaman sapkınlıktan, talihsizlikten ve kötü davranışlardan uzaktır, orada asla yeni bir din vb. ortaya çıkmamıştır, oranın ahalileri doğru, iyi inançlı ve asil bir dine sahiptir, ama biraz cahillik ve akılsızlığıyla ünlüdür, çünkü genelde dağlarda yaşayan halkların âdetleri böyledir. Gur ahalisi tarafından, Gur ve etrafının Hz. Ali döneminde İslâm'a girdiği iddia edilmiştir. Oradaki hükümdar Hz. Ali'nin fermanıyla hüküm sürüyordu ve Behramşâh bin Sultan Mes'ûd zamanına kadar bu fermanla iftihar edilmekteydi, aynı zamanda Emevîler döneminde peygamberin ailesi, İslâm memleketlerinin minberlerinde lanetlenmesine rağmen Gur'da böyle bir durumun ortaya çıkmamasının nedeni Emevî

⁵⁵¹ Hinduşâh Esterabadî, I, s. 91; Corfa'dakani, ss. 313-314; Cûzcânî, I, ss. 319-320; Zamcî İsfezarî, I, s. 355.

*hükümdarlarının bu vilâyete girememesidir; bu olayı Mübarekşâh, şiir olarak yazmıştır.”*⁵⁵²

Bazı tarihi ve coğrafi kaynaklarda ise Gurluların, Gazneliler döneminde İslam’ı Kabul etmedikleri belirtilmiş ve tarihçi Utbî, Gurlular hakkında şu ifadeyi kullanmıştır: *“Kâfirden daha Kâfir.”*⁵⁵³

Gazneli sultanları askerî faaliyetlerinde halkın desteğini sağlamak için her zamân, bu faaliyetlerine dini bir zemin oluşturmaya çalıştırıp Gayrimüslimlere karşı cihad olgusunun prestijini kullanmaya çalışmışlardır. Dönemin Gazneli tarihçilerinin verdiği bilgiler de bu hususları destekler niteliktedir. Örnek olarak, Beyhakî’nin eserinde bu konu hakkında oldukça önemli ifadeler bulunmaktadır:

*“405/1014’te Emir Mahmûd, Büst’ten Havabîn’e (Gur ve Zemindvâr’ın arasında bir bölge) saldırmaya başlamıştır. Orada Kâfirler daha güçlü ve iğrendiriciydi; orası dar geçitlere ve dayanıklı kalelere sahiptir...”*⁵⁵⁴

Öte yandan Gur bölgesi topraklarının dağlık ve zor geçitli yollara sahip olması nedeniyle bölgenin dini durumu hakkında coğrafyacılara tarafından kesin bilgiler verilmemiş, bazen de sadece rivayetler esas alınarak Gurluların dini inançları hakkında çelişkili ve yetersiz bilgiler verilerek onlar *Kâfir* olarak gösterilmiştir. Gur bölgesi halkının çoğunluğunun İslam’a girmemiş olduğunu belirten coğrafya yazarlarından İstahrî⁵⁵⁵, bununla beraber eserinin başka bir bölümünde ise Gur’da çok sayıda Müslüman’ın yaşadığına işaret etmiştir.⁵⁵⁶

İbn Havkal’ın eserinde, Gur bölgesinin dini durumu hakkında şu bilgiler verilmiştir: *“Ama Gur Kafirîstan’dır, orada bir grup Müslüman’ın yaşaması nedeniyle İslâmî yazmalarda ondan bahsedilmiştir; bu toprakların içinde Müslümanlar gibi*

⁵⁵² Zamcî İsfezarî, I, ss. 355-357.

⁵⁵³ Ebû Nasr Muhammed b. Abdilcebbâr el-Utbî, **el-Yemînî fi Şerhi Ahbârî’s-Sultân Yemînî’d-Devle ve Emînî’l-Mille Mahmûd el-Gaznevî (Târih-i Yemînî)**, der. İhsan Zünûn es-Sâmîrî, Darü’l-Teli’e Yayınları, Beyrut, 2004, s. 324.

⁵⁵⁴ el-Beyhakî, I, ss. 166-167.

⁵⁵⁵ el-İstahrî, s. 157.

⁵⁵⁶ el-İstahrî, s. 153.

davranan bir grup vardır, ama onlar Müslüman değildir.”⁵⁵⁷ Müslümanlar arasındaki mezhep mücadelelerini (Şîî ve Sünnî) göz önüne alan bazı araştırmacılar Gurluların Şîî olduğunu belirtmişlerdir. Bugünkü mevcut bilgilere göre bu hükmün mantıklı ve gerçeğe yakın olduğu belirtilebilir.

Hândmîr de, Gur emiri Muhammed bin Sûrî ve torununun dini inançları hakkında önceki tarihçilerin verdiği bilgileri tekrarlamaktadır:

*“Bu hükümdar [Sûrî] Gazneli Mahmûd ile aynı dönemde yaşıyordu. Sultan Mahmûd Gur’a ordu çektiğinde Sûrî öldürülmüş ve onun torunu da Sultan’dan korktuğu için Hindistan’a kaçmıştır. Onun kalbinde Allah’ın nuru olmadığı için bir Puthâne de konaklamıştır...”*⁵⁵⁸

Muhammed Benaketî, Gazneli Mahmûd döneminde Gur halkının İslâm’ı kabul ettiğini bildirmektedir.⁵⁵⁹ Fâsihî Havafî’de bu konuda benzer bilgiler vermektedir: *“Gur’a, Gazneli Sultan Mes’ûd bin İbrahim bağlı olarak, Hüseyin bin Sam hükmediyordu ve bu döneme kadar Gur’daki ahaliden İslâm’a girmeyen insanlar onun eliyle İslâm’ı kabul etmişlerdir.”*⁵⁶⁰

Yukarıda verilen bilgiler ve kaynaklar ışığında konunun geniş kapsamlı bir analize tabi tutulması gerekmektedir. Cûzcânî’nin verdiği bilgilere göre Gurlu sultanları Gıyâseddîn Muhammed (ö. 599/1203) dönemine kadar Kerramîlik mezhebine bağlı kalmışlardır. Hatta Gıyâseddîn Muhammed’in de daha önce kardeşi Şehâbuddîn ile birlikte Kerramî mezhebinin takipçileri oldukları belirtilmiştir.⁵⁶¹

Kerramî fırkası, özellikle Allah’ı yaratılanlara benzetme inancı ve onun bir bedene sahip olduğunu savunmasından dolayı, Sünnîler tarafından tekfir edilmişler ve cisimleme grupları arasında sayılmışlardır.⁵⁶²

Gur sultanlarının bazıları Kerramî mezhebini desteklemişlerdir. Ayrıca Halifelik

⁵⁵⁷ İbn Havkal, II, s. 444.

⁵⁵⁸ Hândmîr, II, 601.

⁵⁵⁹ Bkz. Fâhrüddîn Ebû Süleyman Davud bin Ebûlfazl Muhammed Benaketî, **Târîh-i Benaketî**, der. Şü’âr, Ancüman-ı Asar-ı Mili Yayınları, Tahran, 1348, s. 333.

⁵⁶⁰ Havafî, 2. Bölüm, s.243.

⁵⁶¹ Cûzcânî, I, ss. 361-362.

⁵⁶² İbrahim İslah Eryanî, **Kitap-ı Gilan**, Guruh-ı Pejuheşgeran-ı İran Yayınları, Tahran, 1374, II, s. 275.

ve diğerk Müslüman devletler için oldukça büyük bir sorun olan İsmailîlik mezhebinin⁵⁶³ de bazı dönemlerde desteklemiş olmaları nedeniyle Gurlular kâfirlik ve kötü inançlılık ile suçlanmışlardır.

Havafî'nin eserinde Gur ve Gercistân'da Karmatîlik⁵⁶⁴ mezhebinin tebliğini Bilâl isimli bir kişinin yaptığına işaret edilmiştir. Bu mezhebin yaklaşık 20,000 takipçisi, Emir İsmail Sâ mânî tarafından tutuklanmış ve tamamı katledilmiştir.⁵⁶⁵

Bazı yazarlara göre Gurlular, siyasî ve sosyal durumlar nedeniyle Gayrimüslimlere bağlanmışlardır. Fakat kaynaklarda verilen bilgilerin incelenmesi sonucunda, Gazneli fetihlerinden önce Gurluların İslâm dinine bağlanmış oldukları anlaşılmaktadır. Sünnî Hanefî bir yazar olan Zamcî İsfezarî, Gurluların iyi inançlı olup, asil bir dine sahip olduklarını belirtmiştir.⁵⁶⁶

Cûzcânî de, Gurluların inançları hakkında şu bilgileri vermiştir:

“Emir Büncî güzel yüzlü, iyi huylu ve güzel karakterlidir, iyi bir ahlaka ve davranışlara sahiptir. Abbâsîler devleti kurulurken, önceki devletin sınırlarını da ele geçirmiştir; Gurlular arasından Abbâsîlerin sarayına giden ilk kişi Emir Büncî Neharân lava ve Gur'un hükümdarlığı için mektup almıştır. Hârûn er-Reşid'in sarayına gitmesinin nedeni şudur: Gur'da Şensebânî isimli bir kabile vardı. Onların atası kendilerinin İslâm'ı kabul eden ilk grup olduklarını iddia etmekteydi. Ondan sonra Şensebânîler Muhammed ismini Gur lehcesiyle Hâmd olarak söylemekteydi. Onlar İslâm'a girince onlara Hâmdî denmekteydi, bu kelime Muhammedî demektir; Emir Büncî döneminde Şensebânîlerden Şeys bin Behram isminde bir kişi vardı;

⁵⁶³ Alâeddîn Hüseyin, Gazneliler ve Selçuklulara karşı, İsmaililerin askeri yeteneklerinden istifade etmek için onlara Gur'daki faaliyetin izni vermiştir. Fakat onun ölümünden sonra Gur sarayındaki İsmaililer, önceki mevkilerini kaybetmiş ve tutuklanmışlardır. Cûzcânî, I, s. 349.

⁵⁶⁴ Şiîliğin, Fatımiler'in imamlığını kabul etmeyen ve İsmailiyye mezhebinin "Yediciler" olarak da bilinen koluna ait köktendinci (ghulat) bir mezheptir.

⁵⁶⁵ Havafî, 1. Bölüm, s. 394.

⁵⁶⁶ “Geçmişteki Gur eyâleti eski günlerde bayındırılmış. Yüksek binalarının büyük kaleleri bulunur ve her zaman bu topraklar sapkınlıktan ve talihsizlikten temizlenmiştir. Ve asla orada yeni dinler ortaya çıkmamıştır, oranın ahalileri doğru, iyi inançlı ve asil bir dine sahiptir; ama onlar biraz cahillik ve akılsızlıkla ünlüdür.” Bkz. Zamcî İsfezarî, I, s. 355.

Gur'un lehçesiyle Şeys, Şiş diye teleffuz ediliyordu [Bu kabileleye bundan dolayı Şişaniyan denilmektedir]. Gur'un inşası nedeniyle Emir Şiş ve Emir Büncî arasında tartışma çıkmış, bundan dolayı Gur ahalileri arasında da fitne çıkmıştır. Hilâfet'e gitmeye iki taraf ta yani Emir Büncî ve Şeys karar vererek, her kim Halîfe'den mektup veya leva alırsa o Emir olsun [demişlerdir]. İkisi de yolculuğa hazırlanarak Bağdat'a gitmişlerdir. Bu zamanda halîfe, Hârûn er-Reşîd idi."⁵⁶⁷

Cûzcânî'ye göre Gurluların İslâm'a girişi uzun bir süreçte gerçekleşmiştir. Fadaie İsfahani, *Dastan-ı Tertazan-ı Hind*'de konu ile ilgili olarak şu bilgileri vermiştir:

*"Bazı yazılanlara göre 111/729 yılında bu memleketin Arap ordularıyla fethedilmesi ve onların ahalilerinin İslâm'ı kabul etmesi çok ilginç bir durumdur; ama başka yazılanlara göre Gazneli Mahmûd savaşla onları [Gurluları] yenip memleketlerini ele geçirdikten sonra onların hükümdarı Emir Muhammed Sûrî'yi tutuklamış, eğer onlar Müslüman olmasaydı hükümdarlarının isminin [Muhammed] nereden geldiği belli olmazdı; eğer daha önce Müslümanlığı kabul ettiyse Gazneli Mahmûd onlara neden sert davranmış, hatta Muhammed Sûrî kendi yüzüğünde sakladığı zehri içip ölmüştür?"*⁵⁶⁸

Gur yöneticilerinin din konusunda hoşgörülü oldukları anlaşılmaktadır. Gıyâseddîn, dini hoşgörüsü nedeniyle dönemin tarihçileri tarafından övülmüştür. Cûzcânî'ne göre Sultan Gıyâseddîn Muhammed 595/1199 yılında, Kerramî mezhebini bırakıp, Şafîî mezhebi ve Eş'arîyye inancını seçmiştir. Bu mezhep değişikliğinin onun bir rüyası sonucu gerçekleştiğine dair bazı görüşler öne sürülmüştür.⁵⁶⁹ Bazı yazarlar da bunun, Şafîî fakîhi Vehideddîn Muhammed bin Mahmûd Mervrudî'nin kılavuzluğunun

⁵⁶⁷ Cûzcânî, I, ss. 324-325.

⁵⁶⁸ Mîrzâ Nasrullah Han Fedâ'î İsfahânî, *Dastan-ı Terktazan-ı Hind*, Taş Baskı, Nevab-ı Name Negar ve Bengareti Yayınları (Ts.), I, ss. 81-82.

⁵⁶⁹ Cûzcânî, I, s. 362.

etkisiyle gerçekleştiğini belirtmişlerdir.⁵⁷⁰ Gurlular döneminde, Bâmiyân'ın da Firuzkûh şehrine bağlı olması nedeniyle Gur şehrindeki dini gelişmelerden etkilenmiş olduğu söylenebilir.

5.1.3. Bâmiyân Gurlularının Dini Hoşgörüsü ve Ulema Desteği

Gurluların, kaynaklardan elde edilen bilgilere göre tamamen askerî karakterde bir devlet olduğu anlaşılmaktadır. Fakat yine aynı kaynaklardan Gurluların dini hoşgörüsü, bilim adamları ve ulemalara verdikleri önem hakkında da değerli bilgiler edinmek mümkündür.

Gurlu sultanlarından, Alâeddîn Hüseyin Cihansûz tarafından Gazne'deki sert politikaları sebebiyle birçok insanın öldürülmüş ve bu durumun büyük yankı uyandırmış olmasına rağmen⁵⁷¹, bazı tarihçiler aynı hükümdardan şeriatı seven ve dinin hizmetkârı bir kişilik olarak bahsetmişlerdir.⁵⁷² el-Müstevfî el-Kazvînî de onun hakkında: “*Gazneli hükümeti zayıflarken İbn Hüseyin onların memleketini kuvvet ile ele geçirmiştir; iş bilir, akıllı ve Sünnî mezhebine bağlı bir hükümdar idi.*”⁵⁷³ ifadelerini kullanmıştır.

Cûzcânî de aynı şekilde, Gur'da İslâm'ın yükselmesi için Ebû Ali bin Muhammed Sûrî'nin faaliyetleri hakkında şu bilgileri vermiştir:

*“Ebû Ali, Gur'a tayin edildikten sonra halka hoş ve iyi davranmaya başlamış, medreseler inşa etmiş... Ulema ve bilim adamlarına saygı göstermiştir.”*⁵⁷⁴

Kaynaklarda, Gurluların mezheblere karşı hoşgörülü olduklarından bahsedilmiştir. Özellikle Yahudiler ve diğer mezhep grupları kendi dini faaliyetlerini serbestçe sürdürebiliyorlardı. Gur'da, Yahudilerin varlığı hakkında Cûzcânî'nin eserinde de bilgiler bulunmaktadır. Yahudi tacir Büncî bin Mahân (Neharân), Gur'da ikamet iznini, Gurlu hükümdardan, ona Hârûn er-Reşîd'in sarayına nasıl gideceğini öğretmesi sonucunda

⁵⁷⁰ Havaff, 2. Bölüm, s. 279.

⁵⁷¹ Bkz. Muhammed Ufî, I, s. 38; Hândmîr, II, s. 602; Cûzcânî, I, ss. 314-315.

⁵⁷² Hândmîr, Cihansûz'ün oğlu hakkında şöyle yazmıştır: “Şeriatın güçlendirmesi için çok güzel çaba göstermiştir”. Bkz. Hândmîr, II, s. 604.

⁵⁷³ el-Müstevfî el-Kazvînî, Târîh-i Güzîde, ss. 403-404.

⁵⁷⁴ Cûzcânî, I, s. 330.

almıştır.⁵⁷⁵

Yahudiler genel olarak ticaretle uğraşmakta ve uzak bölgelere ticari amaçlarla yolculuklar yapmaktaydılar. İran, Hindistan ve Orta Asya'nın arasında yer alan Gur ve Bâmiyân şehirlerinde Müslümanların yanında aynı zamanda Yahudilik gibi diğer dinlerin mensupları da bulunmaktaydı. Semerkandî ve Cûzcânî'nin eserlerinde bu hususu doğrulayan bilgiler bulunmaktadır.⁵⁷⁶

Radyo Fardâ'nın internet sayfasında yer alan bir makalede “İpek Yolunun Unutulmuş Yahudilerden Yeni Bilgiler” başlığı altında Yâ'ir isimli bir Yahudi'den bahsedilmektedir. Bu makalede Bâmiyân'ın ekonomik durumu ve o dönemde Bâmiyân'daki Yahudilerin yaşamı hakkında bilgiler verilmektedir.⁵⁷⁷

Bâmiyân meliklerinden Behaüddîn Sam da mezhebiyle ilgili fanatik bir tutuma sahip olmamış, mezheplerin fırkalarından destek alıp mensuplarıyla kendi sarayında görüşme ve sohbetler düzenlemiştir.⁵⁷⁸ Onun, Fahreddîn er-Râzî ile iyi ilişkileri olmuş, er-Râzî de, Emir Behaüddîn Sam'ın ismini (İlm-i Kelâm'da) *Kitâbü'l-Berâhini'l-Behâiyye* adlı eserinde anmıştır.⁵⁷⁹

601/1205 yılında Fahreddîn er-Râzî'nin oğlu Muhammed'in vefat etmesi üzerine, Melik Behaüddîn Sam, er-Râzî'ye bir başsağlığının mektubu yazıp onun yaşadığı şehir olan Herat'a göndermiştir. Er-Râzî de bunun üzerine ölüm, ruh vb. gibi konularda Farsça küçük hacimli bir eser kaleme almış ve bu eseri Behaüddîn Sam'ın sarayına (Bâmiyân) göndermiştir. Er-Râzî, *Kitâbü'l Şerhü Esmâü'l-Hüsna*'yı da bahsi geçen hükümdar adına yazmış ve eserin mukkademesinde onun yaptığı ikramlardan bahsetmiştir.⁵⁸⁰

⁵⁷⁵ Cûzcânî, I, s. 325.

⁵⁷⁶ “Bir gün Tanrının hükümdarı çok değişmiş... Beni övdü ve söyledi: Versad [Versa] kurşun madeni bu bayramdan (Ramazan Bayramı) koyun kesme bayramına kadar (Kurban Bayramı'na kadar) sana verdiğimden dolayı onu alması için kendi tarafından bir kişi gönder... Ben o şekilde yaptım, İshâk-ı Yahudi'yi gönderdim. Yazın ortasında ve tam iş zamanı metal çok erimişti. Yetmiş günde 12,000 man (36,000 Kg.) bana ulaştı.” Bkz. Nizâmî Arûzî Semerkandî, s. 86.

⁵⁷⁷ Farda Radyosu, “Bir maklar adıyla: İpek Yolunun Unutulan Yahudilerinden yeni bilgileri”, 23.03.1395, <https://www.radiofarda.com/a/f12-new-manuscripts-of-forgotten-jews-on-silk-road/27793303.html>

⁵⁷⁸ Bkz. Cûzcânî, I, ss. 387-388.

⁵⁷⁹ Fahreddîn Muhammed bin Ömer er-Râzî, *el-Berâhin der İlmi Kelâm*, der. Muhammed Bakır Sebzevarî, Daneşgah-ı Tahrân Yayınları, Tahrân, 1341, I, ss. 3-5.

⁵⁸⁰ Ahmed Tâhirî İrakî, “Zendeği Fahr-ı Râzî”, *Me'aref Dergisi*, 3. Dönem, Fer verdin-Tir (Mart- Şubat) 1365, No. 1, s. 15.

5.2. BÂMİYÂN HALKININ DİLİ

Toplumun en önemli kültürel öğelerinden biri de dildir. Dilin önemi, herhangi bir topluma konuştuğu dilin unutturulması ve asimile süreci göz önüne alındığında daha iyi anlaşılır. Böyle bir durumda bir toplum ve devletin kültür ve medeniyetinin de yok edilebileceği görülebilmektedir.

Bâmiyân halklarının tarihin farklı dönemlerde hangi dilleri konuştukları hakkında kaynaklarda ne yazık ki yeterli ve kesin bilgiler bulunmamaktadır. Kaynaklardan yalnızca, bölgedeki belirli ve özel bir dil türünün yaygınlığının genel görüntüsü hakkında bilgi edinebilmek mümkün olmaktadır.

İlk defa Hsüan-Tsang, *Si-Yu-Ki*'nin birinci bölümünde Bâmiyânlıların konuştuğu dil hakkında bilgi vermektedir: “*Genellikle onların giysileri, deri ve kalın yünlü kumaşlardan yapılır; çizgi türü, inançlar ve kullanılan sikkeler, To Hu Lu (Tohâristan) memleketi ile benzerlik göstermektedir. Tohâristan ahalileri ile onların dili biraz farklı olmasına rağmen konuşma şiveleri [birbirine] çok yakındır.*”⁵⁸¹

Bâmiyân'ı ziyaret eden diğer bir seyyah Houei Tche Ao sayesinde de günümüze tarafından değerli bilgiler ulaşmıştır. O da Hsüang Tsang gibi Bâmiyân sakinlerinin kıyafetleri, üretim tarzları vb. konularda bilgi verirken Bâmiyân'ın komşu bölgelerinin örf ve âdetlerinden de bahsetmektedir. Ona göre Bâmiyân ve Kapisa'daki âdetler ve alışkanlıklar arasında bazı farklılıklar vardır ve Bâmiyânlılar ile Kapisalıların dilleri arasında da farklar bulunmaktadır: “*Bu memleketin dili başka memleketlerin dilinden farklıdır.*”⁵⁸²

İslâm tarihçileri ve coğrafyacıları da, Çinli seyyahlar gibi Bâmiyân halkının dilinin Belh ve Tohâristan'da konuşulan dillere yakın olduğunu belirtmişlerdir.

H. 4. yüzyıl coğrafyacılarından el-Makdisî, Horâsân halkının dili (Eski Farsça) gibi, Bâmiyân ve Gercistân halkının dilini de Derice olarak kaydetmiştir.

“*Acem*⁵⁸³ *şehirlerinin çoğu kurucularının ismiyle adlandırılmıştır; bu sekiz Acem*

⁵⁸¹ Hsüan Tsang, I, s. 49.

⁵⁸² A. Godard ve J. Hackin, ss. 171-173.

⁵⁸³ Araplar'ın yabancılar için kullandığı bu sözcük, Osmanlılar tarafından genellikle Farsları nitelemek için kullanılmıştır.

iklimi halklarının bazılarının dili Derice, diğerlerinin ise daha karışıktır.”⁵⁸⁴

O, Horâsân halkının dili hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Horâsân hükümdarlarından biri kendi vezirine beş Hovreden [bölgeden] erkekleri toplamasını emretti; hazırlandıktan sonra Segistânlı biri konuşmaya başladı; vezir dedi ki: Bu dil savaş için uygundur; daha sonra Nîşâburlu biri konuşmaya başladı, o yine dedi ki: Bu dil hakemlik için iyidir, sonra Mervezi [Mervli sakinlerden] konuşmaya başladı ve o da yine dedi ki: Bu dil vezirlik için uygundur, sonra Belhî konuştu, söyledi ki: Bu dil mektup yazmak için uygundur devamında Herâtî konuşmaya başlayınca söyledi ki: Bu dil yıkama [tuvalet] için iyidir (Quhistân veya Kûhistân dili de iyi değildir ve çekime sahiptir). Bunlar Horâsân’ın asıl dilleridir, başkaları [diller] onların takipçileridir ve onların kökeninden gelip, onlara aittir. Mesela Tûs ve Nisa dili, Nîşâbur’a yakındır, Sarehs ve Ebîverd dili Mervezî diline yakındır, Gercü’l-Şâr [Gercistân] dili Herât ve Merv dilleri arasında yer alır; Cüzçânân dili Mervî ve Belh’in arasındadır, Bâmiyân ve Tohâristan dili Belh diline yakındır... Bu dilin ismi Derice’dir; hükümdarların mektupları bu dil ile yazıldığından dolayı Derice diye adlandırılmıştır”⁵⁸⁵

Gurlular döneminde, saray dilinin Farsça olduğu bilinen bir husustur. Bu dönemde yaşayan tarihçi Cüzçânî de eserini Farsça kaleme almıştır. Gurlu sarayında Farsça’nın resmi dil olmasıyla beraber bu bölgelerde yaşayan birçok Türk kabilesi de yavaş yavaş ana dillerini unutmuşlar ve Fars diliyle konuşmaya başlamışlardır. Örnek olarak, Gazne, Belh, Büst, Cüzçânân ve Tohâristan bölgelerinde yaşayan Halaçlar, zamanla Türk dilini unutmuş oldukları gibi aynı zamanda kökenlerini de unutmuşlardır.

Hudûdü’l-Âlem’in bazı bölümlerinde Horâsân, Tohâristan ve (Bâmiyân da dâhil) komşu bölgelerde, Halac, Halaç veya Halah isimli Türklerin yaşadığından ve onların zamanla dillerini unutmuş olduklarından bahsedilmiştir.

⁵⁸⁴ el-Makdisî, s. 259.

⁵⁸⁵ el-Makdisî, ss. 334-335.

“[Tohâristan] çöllerdeki Halah (Halac) Türklerinin yeridir ve bu bölgede at, koyun [yetiştirilmiş], buğday ve çeşitli meyveler üretilmiştir.”⁵⁸⁶

“Daha önce bahsettiğimiz Gazne ve komşusu olan şehirler [Horâsân’ın şehirleri] Halah (Halac) Türklerinin yeridir, onlar Belh, Tohâristan, Büst ve Güzgânan’da çoktur [kalabalıktırlar].”⁵⁸⁷

Gurlular dönemi ve sonrasında da Gurlu topraklarında Farsçanın resmi bir dil olarak kullanıldığını belirtmek mümkündür. Tohâristan ve Horâsân’ın çoğu bölgelerinde Farsça konuşulmuştur. Bugün de bu bölgelerde konuşma dili olarak Farsça’nın özel şiveleri kullanılmaktadır.

5.3. BAMİYAN HALKLARININ GELENEKLERİ

Gelenek, herhangi bir toplumun, halkın veya bir milletin özel alışkanlıkları, hayat tarzları gibi kültürel unsurları kapsamaktadır. Aynı zamanda topluma sonradan katılanların da genel isteklerinin bu bağlamda karşılanması gerekmektedir. Sosyolojik açıdan mütedâvil gelenekleri şu şekilde açıklayabiliriz:

1. Bir sosyal çevrede insanlar temel modelleri esas almak ve önemli davranışları sergilemek zorundadırlar.

2. Bir sınıfa ait insanlar aynı davranışlarda bulunurlar. Toplumda yerleşmiş olan alışkanlıkların, aynı zamanda toplum içinde anlamlı ve kavram olarak kabul edildiğini söyleyebiliriz.

Ortak ve mütedâvil geleneklerinin gözetilmesinde ihlalin olması, kamuoyunun kınanması ve bazı durumlarda da medeni hukuk ile bireylerin yargılamasına neden olabilir. Günümüzde toplumlara özgü davranışların çoğu gelenek adı altında geçmişten az veya çok değişikliklerle günümüze miras olarak kalmıştır. Bölgelerin özel gelenekleri ve alışkanlıkların mevcut olduğuna direk ipuçları vermemesine rağmen siyasî olaylar bazen, dolaylı da olsa belirtilen hususlarda bazı bilgiler edinmemize yardımcı olmaktadır. Bu bağlamda, Hsüan-Tsang’ın eserinde yer alan bilgiler oldukça önemlidir. O,

⁵⁸⁶ Hudûdü’l-Âlem, s. 99.

⁵⁸⁷ Hudûdü’l-Âlem, s. 104.

Bâmiyânlıların inanç ve gelenekleri hakkında değerli bilgiler vermiştir:

“Bu memleketin ahalilerinin inançları komşu memleketlerin ahalilerinin inançlarındanyalan söylememe ve sadelik bakımından yüksek ve üstündür. Bu memlekette birkaç bin mağara ve takipçiler [rahipler] bulunmaktadır. Bu tapınaklarda Vütşü ismiyle büyük bir topluluk, memleketin hükümdarı tarafından kurulup törenlerde tüm hâkimiyetin takılarını, hatta çocuklarını ve ailelerini onları kutsallaştırma yolunda feda eder; ondan sonra din adamları, bakanlar ve devletin görevlileri Şâh'ın ailesi ve hâkimiyet hazinelerini yine geri satın alıp yerine geri göndermiştir.”⁵⁸⁸

Bu bilgilerden, İslâm'ın doğuşundan önce bu bölgelerde devletler açısından dini merkezlerin sahip olduğu önem konusunda fikir edinmek mümkündür. Dini merkezlere maddi kaynak tahsis edilmesi için belirli ve özel zamanlarında dini toplantılar ve törenler icra edilmiştir. O dönemde hükümetlerin bu politikaları mütedâvil bir gelenek haline gelmiştir. Ayrıca Bâmiyân'da mevcut olan gelenekler, Hsüan-Tsang'ın da işaret ettiği gibi bölge halkının mezhepleriyle ilişkili kültürel unsurlardır.

Bu bölümde, Bâmiyân'da geçmişte mevcut olan ve en önemli olarak değerlendirilebilecek olan geleneklerden bahsedeceğiz. Bu geleneklerin bir bakıma doğa unsurlarıyla ilişkili inançlar temelinde oluştuğu belirtilebilir.

5.3.1. Kutsal Ağaçlar

En köklü beşeri-kültürel sembollerden biri de doğaya gösterilen saygıdır. Bugün, Bâmiyân halkının (Hâzârâlar) geleneklerinde, bölgenin eski yerli gelenekleri ile natüralizme ait unsurlar ve eski dinlerin öğretileri ile ilgili birçok sembolün varlığından bahsedebiliriz. Doğadaki cansız varlıkların yanı sıra bitkiler ve özellikle ağaçlar da İslâm öncesi dönemde Bâmiyân halkının inanç dünyasında ve efsanelerinde önemli bir yere

⁵⁸⁸ Hsüan Tsang, I, s. 50.

sahip olmuştur. Bu inanç ve saygının önemli bir nedeni de çevre bölgelerde (Zerdüştlüğün etkisi altındaki Belh ve diğer bölgeler) yaşayan çiftçilerin eski tasavvurlarının refleksidir.

Tarihin birçok döneminde kabilelerin yaşam ve kültürlerinin bazı unsurları farklı kabile ve kavimler tarafından bazen yeni unsurlar da ilave edilerek canlı tutulmuştur. Bu nedenle her kavim bu unsurları, anlamaya çalışarak kendi yaşamları ile kültürlerine dâhil etmekte ve korumaktadırlar. Dünyanın birçok bölgesinde mevcut olan ağaçlarla ilgili mitler arasında birçok benzerliğin olduğu görülmektedir. Gökyüzü ve yeryüzünü kapsayan, çok büyük ve köklü olan ve dibinde su, kuyu veya kutsal pınar da bulunan yaşam ağacı miti hemen hemen bütün kültürlerde var olmuştur.⁵⁸⁹

Coğrafi özellikler, dinler ve inançlar da tarih boyunca değişiklik gösterebilen özelliklere sahip öğeleridir. Fakat toplumların temel değerler ve kültürlerinin değişimi ise dış etkilerin var olduğu dönemler haricinde son derece zor ve benzerine az rastlanan bir olgudur. Bu yüzden eski gelenekler, toplumların kollektif hafızalarında günümüze kadar ulaşabilmektedir. İslâm dininde ağaçlara ve yeşilliklere önem verilmiş olması, doğaya olan saygının da sürdürülmesini sağlamıştır. Aynı zamanda bazı hadislerde, ağaç ve yeşilliklerin önemine de işaret edilmiştir.

Peygamberimiz Hz. Muhammed'in bir hadisine göre:

*“Müslümanlardan bir kimse bir ağaç dikerse o ağaçtan yenen mahsul mutlaka onun için sadakadır. Yine o ağaçtan yenilen meyve de onun için sadakadır. Vahşi hayvanların yediği de sadakadır. Kuşların yediği de sadakadır. Herkesin ondan yiyip eksilttiği mahsul de onu dikene ait bir sadakadır.”*⁵⁹⁰

Afganistan'da yaşayan bütün milletlerde yaşam ağacının inancının varlığından bahsetmek mümkündür. Bu milletlerin her birinin belirli ve özel bir ağacı seçip onu yaşam ağacı olarak kutsallaştırdıklarından bahsedilmektedir.

Bugün Bâmiyân'ın bazı dağlık bölgelerinde yetişen ağaçların bir kısmı kutsal sayılmış ve zamanla bu ağaçlarla ilişkili bazı âdetler oluşmuştur. Ağaç dallarının gökyüzüne ve Tanrı'ya baktığına inanılmasından dolayı adaklar adanmakta, arzu ve

⁵⁸⁹ Monique de Beaucorps, **Remzhayı Zende Can (Les symboles vivants)**, trc. Celal Settârî, Tahran, Merkez Yayınları, Tahran, 1373, s. 9.

⁵⁹⁰ Ebû'l-Hasan Ali bin Halâf bin Abdülmelik bin Betâl, **Şerhî Şehihü'l-Bûhârî le'bni Betâl**, 2. Baskı, araş. Ebû Temim Yasir Bin İbrahim, Mektebetü'l-Rüşd Yayınları, Riyad, 1423/2003, VI, s. 456.

isteklerinin gerçekleşmesi için ağaçların dallarına kumaş, ip vb. nesneler bağlanmaktadır.

Ağaçların kesilmesi ve fidanların kökünden kopartılmasının sefalet ve felakete yol açacağına inanılmaktadır. Bir insan bir ağacı keserse veya köklerinden fidanı koparırsa onun bir felakete müptela olacağı söylenmektedir. Bazı köylerde bir çocuk doğduğunda fidan dikilir ve bu fidana yeni doğan bebeğin ismi verilir.

Adına fidan dikilen kişinin mutlu, huzurlu ve sağlıklı olduğu zamanlarda ağacın da yemyeşil ve taze kalacağına, aynı zamanda o kişi hastalanırsa veya ölürse ağacın da yapraklarını dökeceğine veya kuruyacağına inanılmaktadır.

5.3.2. Ekmek ve Tuz

Ekmek ve tuza saygının, bütün müslümanların inanç sistemlerinde mevcut olduğu görülmektedir. Hatta İslâm'dan önceki çağlarda gösterilen önemi ve saygının ise daha köklü bir anlayış olduğu belirtilebilir. Günümüzde bir müslümanın ekmek ve tuz yediğinde birçok usüle vefalı ve sadık kalması gerektiğine inanılmaktadır. Bâmiyân'ın birçok bölgesinde bu usül, gelenek ve âdet olarak varlığını sürdürmektedir. Ekmek ve tuza olan saygının günümüzde önemi azalmış olmasına rağmen birçok aile arasında varlığını sürdürmektedir.

Geçmişten günümüze sofraya, ekmek ve tuz kültürümüzün önemli unsurları arasında varlığını korumuştur. Özellikle ekmek Afganistan ve Bâmiyân ahalileri arasında değerini ve saygın yerini kaybetmemiştir. Ekmek kutsal sayılmakta ve ona özel bir saygı gösterilmektedir. Yerlerde ekmek parçası görüldüğünde temizlenir ve Allah'a şükür edildikten sonra ekmek yere veya kuşların erişebileceği bir köşeye konulur. Aynı zamanda göze dokundurulur ve hiç bir zaman üzerine ayakla basılmaz. Hiçbir zaman ekmek ve yemek sofrasının önünde yatılmamakta ve saygılı tutumdan vazgeçilmemektedir.

Ünlü tarihçi el-Müstevfî el-Kazvînî, Ya'kûb Leys Saffârî ile ilişkili ve tuz hakkında dinlenmesi gerektiğini belirttiği bir rivayette, tuz ve ekmeğin Horâsân kültüründeki öneminden bahsetmektedir:

“Sîstânî Leys'in mesleği demirciliktir, kendinde gurur hissettiği için

demirciliğe önem vermemiş, silah alıp haydutluk ve delikanlılıkla meşgul olmuştur; ama o işlerinde insafının yolunu seçerek birden bire insanların mallarını çalmamakta bazen de geri vermektedir. Bir gece de Sîstân hükümdarı Derhem bin Nâsr bin Râfe bin Leys bin Nâsr bin Seyâr'ın hazinelerini çalmaya çalışmıştır. Şeffaf bir şeyi bulup onu değerli bir şey sandığından dolayı yanında götürmek istemiş, denemek için onu tatmıştır; tuz olduğunu anlamış, tuz hakkı onun için önemli olduğundan her şeyi yerinde bırakıp gitmiştir. O geceki bakıcı bundan dolayı şaşırıp Derhem bin Nâsr'a bunu söylemiştir. Derhem hırsız tanımak için her yerde hırsız bağısladığını söylemiş ve onu yanına çağırmıştır. Ya 'kûb Leys onun yanına gitmiş... Tuzun hikâyesinden ve hakkından bahsetmiştir. Derhem bunu çok beğenip, Ya 'kûb'a ikramda bulunarak ona ordunun emirliğini vermiştir.”⁵⁹¹

Ekmek ve tuzun manası ve kullanımı açısından münakaşalar mevcut olmasına rağmen çoğu kültürde ikisi birlikte kullanılmaktadır. Ekmek ve tuz yiyen kişilerin bu hususta birbirlerine ettikleri yeminlerden, bu iki ögeye atfedilen kutsallığın derecesi daha iyi anlaşılabilir. Ekmek yenildikten sonra bir saygısızlık yapılırsa, tuz ve ekmekle kişinin saygısı belirtilir ve o nankörlükle suçlanır. Bu insanlar câhil, alçak ve cimrî olarak tanıtılır.

Çiftçiler Bâmiyân'ın dağlık ve soğuk bölgelerinde buğday toplamak için daha fazla çalışırlar. Geçmişten beri bu maddeye erişmenin kolay olmadığı bilindiği için tuzun önemi daha iyi bilinmektedir. Aynı zamanda tuz; bölge halkının kültüründe yemin ve anlaşma için, hatta bazı durumlarda da hak gözetme, güzellik, hoş davranış ve güzel sözlülüğün de sembolü olarak kullanılmaktadır. Mevcut bazı inançlara göre tuz bir bereket kaynağıdır. Bir kimsede hayır ve bereketin bulunmaması durumunda onun elinin tuzsuz olduğuna inanılmaktadır. *Kimyâ-i Saâdet*'te, tuz hakkında: “Ama yemek âdâblarından biri [olarak] başlangıçta bismillahirrahmanirrahim demek sonunda ise elhamdüllillahirabbilalemin demek gerekiyor; yemeğe tuz ile başlayıp sonunda da tuz kullanılmalıdır.”⁵⁹² ifadeleri yer

⁵⁹¹ el-Müstevfî el-Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, s. 370.

⁵⁹² Ebû Hamid Muhammed Gazâlî, *Kimyâ-i Saâdet*, 2. Baskı, Kitabhane ve Çaphane Merkezî Yayınları, Tahran, 1333, s. 227.

almaktadır.

Vefalılık taahhüdü ve söz verme amacıyla, ekmek ve tuzun hükümdarlar tarafından da kullanıldığı kaynaklarda belirtilen bir husustur. Yemek sofrasının (Desterhân) büyüklüğü, ailenin büyüklüğü veya küçüklüğü ve misafirlerine göre farklılık göstermektedir. Küçük veya büyük ve dörtgen veya dikdörtgen şekilde ikişer gruba ayrılan bu sofralardan birincisi üst zümre mensupları için güzel şeyler ile süslenir ve üzerine bazı kelimeler ve tümceler yazılır. İkinci sofraya olan Avam sofrası ise süslenmemekte ve ucuz kumaşlar ile yünden yapılmaktadır.

Edebî ve tarihi kaynaklarda insanların iyilik veya kötülüğünün ölçülmesi hususu tuz kelimesi ile beraber kaydedilmiş ve tuzun kültürel alandaki öneminden bahsedilmiştir. Tuz hakkında nankör, tuzun değerini bilmez gibi olumsuz ifadeler, tuzun değerini bilen kişiler, değerbilir, kadirşinas gibi ise olumlu ifadeler kullanılmaktadır.

5.3.3. Hayvanların Önemi

İnsanlar arasında geçmiş dönemlerden beri hayvanların günlük yaşam ve inanç alanındaki önemi hakkında farklı düşünceler mevcut olmuştur. Will Durant konunun önemini, “*Mısır böceğinden Hint filine kadar her hayvana dünyanın her köşesinde tanrı olarak ibadet edilmiştir.*”⁵⁹³ cümlesiyle daha iyi bir şekilde belirtmektedir. Bâmiyân halklarının yetiştirdiği evcil hayvanlar, temel sermaye ve gelir kaynakları arasında yer alması nedeniyle son derece önemlidir. Özellikle inek ve koyun önemli bir yere sahiptir. Bölgede Türklerin hayvan takviminin yaygın olduğu görülmekte, hatta belirli bir yıla ismi verilen hayvanın, o yılda doğan bebeğin kaderini, etkilediğine inanılmaktadır.

5.3.4. Nevruz

Geçmişte olduğu gibi günümüze Bâmiyân bölgesinde Nevruz veya Bahar’ın ilk günü oldukça önemli olup, farklı törenler yapılarak kutlanmaktadır. Kaynaklardan elde

⁵⁹³ Will Durant, I, s. 93.

edilen bilgilere göre Nevruz kelimesi Sâsânîler döneminden beri kullanılmakta, Orta Asya ile Anadolu arasında yer alan ülkelerde kutlanmaktadır. Nevruz Bayramı veya eski ismiyle Nok-ı Rüz, altı gün devam etmekte ve işçiler işlerini bırakarak mutlu bir şekilde zaman geçirmekteydiler.⁵⁹⁴

Bazı araştırmacılara göre Nevruz Bayramı, Sâsânîler döneminde de kutlanmış ve ilk dönemlerde baharın birinci günü, Şemsi takvimdeki gün kaymalarından dolayı Nevruz olarak adlandırılmamıştır. Arap takvimindeki Muharrem ayı gibi, Nevruz da dört mevsime de denk gelebilmekteydi. Daha sonra sabit bir tarih belirlemek için Fervardin⁵⁹⁵'in (Bahar) ilk günü Nevruz olarak adlandırılmıştır. MS. 1070 yılı civarında Nevruz'un tarihi Selçuklu sultanı Melikşah tarafından gökbilimcilerin danışmanlığı ile belirlenmiş ve bundan sonra devlet yöneticileri de Bahar'ın ilk gününü Nevruz olarak adlandırmışlardır.⁵⁹⁶

El-Birûnî⁵⁹⁷ ve birçok tarihçi eserlerinde Nevruz ile ilgili ifadeler kullanmış, Firdevsî ve Menûçihri-yi Dâmgânî gibi bazı şairler şiirlerinde Nevruz'u tanıtarak yine onunla ilgili övgü ifadeleri kullanmışlardır.

Her bölge Nevruz'u kendine has özellikleri ile kutlamaktadır. Afganistan'ın merkez vilâyetinde, Nevruz kutlamaları daha mezhepsel bir niteliğe sahiptir. Bâmiyân ve Daykundî gibi vilâyetler baharı karşılamak için "Kempirek" adıyla özel bir tören icra ederler. Bâmiyân ve merkez vilâyetlerde yaşayanlar, genel olarak baharın ilk gününde Hz. Ali'nin hilâfet makamına ulaştığına inanmaktadırlar. Bu inanç ile Bâmiyân ve Gur ahalilerinin Hz. Ali'ye olan sevgisi ve Gur hükümdarının onun eliyle İslâm'ı kabul ettiği hakkında *Tabakât-ı Nâsırî*'de yer alan rivayetler arasında yakın bir ilişki olduğunu söylemek mümkündür.

⁵⁹⁴ el-Taberî, I, s. 175.

⁵⁹⁵ HŞ. İlk ay.

⁵⁹⁶ Hassan Taki Zade, **Gahşûmari Der İran-ı Kedim**, Çaphane Meclis Yayınları, Tahran, 1316, s. 167. ve Seyed Abdul Hüseyin el-Hüseyinî Hatun Abadî, **Vekaye'l-Senin ve'l-Evâm**, der. Muhammed Bakır Behbudî, Kitapfüroşi İslâmiye Yayınları, Tahran, 1352, s. 271.

⁵⁹⁷ Bkz. Ebû Reyhan Muhammed bin Ahmed el-Birûnî, **el-Âsârü'l-Bâkiye an'il-Kurûni'i-Hâliye**, 5. Baskı, trc. Akber Dana Sereşt, Emîr Kebir Yayınları, Tahran, 1386, ss. 324- 348.

İlkbahar yaklaşıncı gece yarısına kadar insanlar uyumazlar; yetişkinler, çocuklar ve gençlere "Kempirek" hikâyesini anlatırlar. Bu hikâyede "Kempirek" veya "Hacı Nevruz" kışın ordusunu mağlup ettiğinden bahsedilir. Afganistan'ın merkez vilâyetlerinin köylerinde Nevruz kervanı düzenlenir.

Kempirek'in genel olarak yaşlı, bunak ve özellikle yaşlı kadın anlamlarına geldiğini ve Horâsân'ın bölgelerinde mütedâvil olduğu anlaşılmaktadır. Mevlâna'nın bir şiirinde "*Kempir'in büyücülüğü bu gamdan geberdi.*" şeklinde ilginç bir ifade yer almaktadır. Buna rağmen esasında Kempirek, hayırseverliğin ve doğa gücünün bir sembolüdür. Onun çocukları ve hizmetçileri kervana renkli kıyafetleriyle katılmış ve kışın ordusunu mağlup etmişlerdir. Kempirek halktan para toplamakta ve aynı zamanda bu paraları muhtaç insanlar arasında dağıtmaktadır. Kempirek karakteri Beyhakî'nin fasih bir şiveyle anlatılmakta. O, konuşmaları esnasında şiirler de söylemektedir. Uzun sakalı, uzun şapkası ve tesbihi Nevruz'un bu önemli karakterinin temel özellikleridir.

Bazı kaynaklara göre Nevruz günlerinde halk eğlence için bilinmeyen bir adamı hükümdar olarak seçiyor ve ülkenin gerçek hükümdarı da halkın isteklerini, düşüncelerini ve âdetlerini takip ederek birkaç gün süreyle hükümdarlığını bırakıp ordu ve ülkenin işlerini bu sahte hükümdara veriyordu. O bu kısa süreli hükümdarlığında sürgün, hapis, para cezası, yakalama kararları çıkarabilmekteydi. Birkaç gün sonra ise geçici hükümdarlık süresi sona eriyordu. Cüveynî, bu konu hakkında aşağıdaki ifadeleri kullanmıştır:

*"O zamanda [Moğol istilasından önce] Hârizm şehrinde sultanlar yoktu. Ordunun ileri gelenlerinden, Terken Hâtun'un akrabası olan Hammâr isminde bir Türk orada bulunmaktadır... O büyük şehirde büyük ve belirli bir lider olmadığından dolayı saltanatı Hammâr'a verdi, böylelikle Nevruz padişâhı seçmiş gibidir."*⁵⁹⁸

İslâm öncesi dönemde yaygın bir gelenek olan Nevruz padişâhlığının ne zaman ortaya çıktığı hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır.⁵⁹⁹

⁵⁹⁸ Cüveynî, I, ss. 97-98.

⁵⁹⁹ Bkz. Ebû Reyhan Muhammed bin Ahmed el-Birûnî, *Kitâbü't-Tefhîm fî Evâili Sıbaâtî't-Tencîm*, der. Celaeddin Hüma'î, Bahman Yayınları, Tahran, 1352, ss. 256-257.

Günümüzde Hâzârâların kültüründe, Kempirek ve bahsi geçen geçici hükümdar arasında yakın bir ilişkinin mevcut olduğu görülmektedir. Devletşâh Semerkendî de, Mîrzâ Alâeddüvle bin Baysungur bin Şâhrûh'un Nevruz süresince geçici bir görev aldığından bahsetmiştir: *“O yıl Nevruz’da birkaç gün Nevruz padişâhı gibi Herât’ın sarayında hükmetmiştir.”*⁶⁰⁰

5.3.6. Yas Töreni

Örf ve âdetler arasında, geçmişten günümüze temel özelliklerinde daha az değişimlerin olduğu ritüellerden biri de yas törenidir. Eski dönemlerden beri ölen kişiler için son derece önemli bir uygulama olan yas töreni, insanların farklı din, inanç ve düşüncelerine göre farklı niteliklere sahip olmuştur. Mevcut geleneklerde yas töreni bir kişinin ölümünden sonraki yıla kadar sürmekte ve belirli bir zaman dilimi içinde yas törenine katılanlar tarafından özel ve farklı törenler düzenlenmektedir.

Günümüzde Bâmiyân ve komşu bölgelerin halkları arasında yaygın bir gelenek olarak ölen kişi üçüncü, yedinci, kırkinci gün ve yıllık törenlerde anılmakta ve onun için kırkinci güne kadar her Cuma gecesi Kur’ân-ı Kerîm okunmaktadır. Bahsi geçen bölgelerin köklü ve mevcut olan geleneklerinin önemli bir kısmı, her dönem hanedanlar ve hükümdarlar tarafından da yaşatılmış ve günümüze ulaşmıştır. Gazneli Mesud döneminde, Abbasi halifesi El-Kâdir Billâh’ın ölümünden sonra üç gün yas töreni yapılmış, halk beyaz kıyafetler giymiş ve çarşılarda üç gün tatil ilan edilmiştir. Beyhakî, bahsi geçen konu ile ilgili olarak şu bilgileri vermiştir:

*“Emir matem tutmaya başladı. Ertesi gün huzur için emir verdiği vakit beyaz sarık ve beyaz esvap ile meclise geldi. Bütün ayan ve hacipler de beyaz giymişlerdi... Bütün dükkânları kapattılar, bütün ahali takım takım geldiler. Üç gün böyle devam etti...”*⁶⁰¹

Gazneli hükümdarı Sebük Tegin’in ölümünün yas töreni hakkında ise Ravendî’nin eserinde şu ifadeler kullanılmıştır:

⁶⁰⁰ Devletşâh bin Alâeddüvle Behtîşâh el-Semerkendî, *Tezkiretü’s-Şuarâ*, der. Edward Granville Browne, Tahran, Esatir Yayınları, Tahran, 1382, s. 416.

⁶⁰¹ el-Beyhakî, II, ss. 437-438.

“Emir Mahmûd babasının ölümünden haberdar olunca Belh’te yedi gün yas ilan etmiş, kıyafetini yırtıp başına toprak serpmiştir; Horâsân’daki bütün hükümdarlar onu takip ederek başlarına toprak serpmişlerdir. Emir Mahmûd bu programı bitirince babasının vefatını kendi kardeşine mektup göndererek [bildirmiş ve] başsağlığı dilemiştir.”⁶⁰²

Farruhî-i Sîstânî de Gazneli Mahmud’un ölümüne katılan farklı gruplar ve tabakaların yas tutmuş olduklarını ifade etmiş ve Hicrî 4. ve 5. yüzyıllarda yas tutmanın yol ve yöntemini göstermiştir:

*“Gazne şehri geçen sene gördüğüm gibi değildi,
Ne olmuş ki, bu kadar değişmiştir,
Evlerin mersiye, şamata ve gürültü ile dolu olduğunu görürüm,
Mersiye, şamata ve bağırmalardan ruh yaralanacak,
Bütün şehir ve sokakları heyecanlı görürüm,
Halkı grup grup görürüm ve dükkânları kapalı,
Hepsi kapanmış ve her kapıya bir çivi çakılmıştır,
Büyük adamların kadınlar gibi kendi yüzlerine vurduğunu görürüm,
Gözleri ağlamaktan kıpkırmızı olmuş, kadınların makyajı gibi,
Hacibler giydiği siyah kıyafetle endişeli ve yorgun,
Sarıkları başlarından kaldırmış,
Kadınların evlerden çıktığını görürüm,
Meydanda ağlamaklı ve bağırmaklı halde,
Kâtipler [yazarlar] defter, kalem vb. eşyalarını bırakmış,
Ellerini başlarına koyduğunu ve bazılarının başlarını duvara yasladığını görürüm,
Görevlilerin görevlerinden üzgün döndüğünü görürüm.”*

⁶⁰² Ravendî, VI, s. 337.

Bu dizelerde yas tutan insanların siyah kıyafet giydiklerine işaret edilmiştir. Bugün Bâmiyân ile Afganistan'ın diğer şehirleri ve İran'da da, insanlar bu törenlerde aynı şekilde siyah kıyafet giymektedirler. Bâmiyân'da cenaze töreni unsurlarının önemli bir kısmının kökenleri Orta Çağ dönemine dayanmaktadır.

Ölen kişinin aile üyeleri, yas tutulan bir yıl boyunca evlenmezler ve mutluluk içeren törenlere katılmazlar. Eğer onların yakın akrabaları, bu tür törenler düzenlemek istedikleri zaman saygı amaçlı olarak yas tutan aileden daha önce izin alırlar. Ölen kişinin yakınları, sonraki ilk bayramda (Ramazan, Kurban ve Nevruz) cenaze evine başsağlığında bulunmak için ziyarette bulunmaktadırlar. Bu âdet, insanların birbirleriyle yakınlaşmalarına ve kaynaşmalarına yardımcı olmaktadır.

5.4. ULEMA

Bâmiyân şehri, Budizm'in etkin olduğu ve özellikle de Gurlular döneminde, siyasî açıdan kaydadeğer bir itibar ve öneme sahip olmasına rağmen kültürel ve ilmi açıdan böyle bir durumun varlığı söz konusu olmamıştır. Biyografik kaynaklar ve vekayinamelerde bu bölgenin ilim adamları ve ulema sınıfı hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Politik ve askerî olaylar ile coğrafi sorunların (dağlık bir bölge olması gibi) etkileri, Bâmiyân'daki yaşam koşullarını zorlaştıran hususlar olmuştur. Bu etkenlerin, bahsi geçen zümreler hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmaması hususunda önemli bir rol oynadığı söylenebilir.

Orta Çağ'da Bâmiyân'da yaşayan, din, siyaset ve kültür alanlarında ünlü kişiler hakkında, Tabakât-Terâcim (Biyografi) eserleri incelenerek bazı bilgilerin elde edilmesi mümkündür. İslâm dönemi kaynaklarında, eski dönemlere ait eserlerdeki Bâmiyânî ifadesinin de isimlerin sonuna eklenmiştir. İslâm döneminde de bu şehirde bahsi geçen alanlarda ünlü kişilerin yaşamış olduğunun belirtilmesi gerekir.

5.4.1. Ebû Bekir Muhammed bin Ali bin Ahmed el-Bâmiyânî

Ahmed el-Bâmiyânî çoğunlukla doğru kabul edilen hadisleri kaydetmesi ile ünlü bir Muhaddis⁶⁰³ olarak tanınmış ve kaynaklarda hakkında bilgiler yer almıştır. O, Irak, Suriye ve Mâverâünnehir'e seyahatlar yapmış ve genel olarak Seyed Ebül Hassan İmrân bin Mûsâ bin el-Hassan el-Hassanî ve Ebül Hassan Ahmed bin Ebdülvehid bin Ebül Hedid el-Yelamî ve Ebû Bekir Ahmed bin Ali bin Sâbit el-Hâtib el-Hâfiz'den hadisler aktarmıştır. 94/713 yılında gibi Belh şehrinde vefat eden Ahmed el-Bâmiyânî'nin, sonraki muhaddislerin de kendisinden hadis rivayet etmiş oldukları bir âlim olduğu belirtilebilir.

5.4.2. Ebû Muhammed Ehîd (Ahmed) bin el-Hüseyn bin Ali bin Süliymân el-Selemî el-Bâmiyânî

Sem'ânî el-Mervezî, el-Ensâb adlı eserinde, Bâmiyân şehrini hakkında bilgi verirken el-Selemî el-Bâmiyânî hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

*“Bu şehirde birkaç muhaddis ortaya çıkmıştır; bunlardan biri de Belh'te yaşayan Ebû Muhammed Ehîd (Ahmed) bin el-Hüseyn bin Ali bin Süliymân el-Selemî el-Bâmiyânî'dir. O, 'Kora' lakabıyla Mekkî bin İbrahim, Ali bin el-Hassan el-Râzî, Mekâtîl bin İbrahim, Leys bin Mesâver ve Belh'teki diğer muhaddislerden [hadisler] rivayet etmiştir.”*⁶⁰⁴

el-Hamevî de, *Mu'cemü'l-Büldân*'da el-Selemî hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Ebû Muhammed Ehîd bin el-Hüseyn bin Ali bin Süleymân el-Selemî el-Bâmiyânî, Mekkî bin İbrahim ve Ebû Bekir Muhammed bin Ali bin Ahmed

⁶⁰³ Hadis bilimiyle uğraşan kimselere verilen İslâmî bir unvandır. Muhaddisler hadisleri derleyen ve kendi tespit ettikleri kriterlere göre sınıflandıran kişilerdir.

⁶⁰⁴ Ebû Bekr Muhammed b. Mansûr b. Abdilcebbâr es-Sem'ânî el-Mervezî, **el-Ensâb**, araşt. Abdurrahman bin Yahya el-Yemenî ve diğerleri, Meclis Da'eretü'l-Me'arif el-Osmaniye Yayınları, Haydarabad Hindistan, 1382/1962, II, s. 64.

Bâmiyânî'den rivayet ederler; İnanılmaz derecede çalışkan ve dürüst bir muhhadistir, Ebû Bekir Hâtib ve Cezevî'den de rivayet ediyordu. O, HK. 390 yılının Raceb ayının sonunda vefat etmiştir."⁶⁰⁵

5.4.3. Şâh bin Şir Bâmiyânî Horâsânî

Şâh bin Şir Horâsânî, kendi asrının ünlü bir muhhadisidir. O Bâmiyân'da doğmuş, bu şehirde ve Belh'te eğitimini tamamlamış, daha sonra Irak'a giderek Bağdat'a yerleşmiş ve bu şehirde hadis öğretimiyle meşgul olmuştur. O hadis rivayetlerini Kuteybe bin Sâ'id Beğlânî'dan aktarmıştır.⁶⁰⁶

İbn Hibbân el-Mecrühin, bir eserinde onu hadis uydurmakla itham etmiş ve şu ifadeleri kullanmıştır:

*"Onun rivayetleri [hadisleri] kabul edilemez; bu yüzden muhhadisler onun hadislerini zikretmemişlerdir."*⁶⁰⁷ İbnül-Cevzî de *el-Zuefa ve el-Metrükün* adlı eserinde, İbn Hibbân ile benzer ifadeler kullanmıştır: *"Şâh bin Şir Bâmiyânî hadislerde sahtecilik yapanlardan biridir, bu yüzden kitaplarda, önemli olmaması nedeniyle onun isminden bahsedilmemiştir."*⁶⁰⁸

Cerh ve Ta'dil hakkında araştırma yapanlar arasında, onun babasının ismi hakkında anlaşmazlıkların olduğu görülmektedir. Bazı yazarlar muhaddisin babasının ismini Şâh bin Şin, diğer yazarlar ise Şâh bin Şir olarak kaydetmişlerdir. Şâh bin Şir'in daha doğru bir isim olma ihtimali yüksektir, çünkü bahsi geçen kişi Şiran-ı Bâmiyân ailesine mensuptur. Öğrencilerinden biri olan Ali bin Mûsâ bin Hamzâ el-Rebî, Şâh bin Şir'den bazı rivayetler aktarmıştır.

⁶⁰⁵ el-Hamevî, I, s. 330.

⁶⁰⁶ Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekir es-Suyûtî, **el-Le'ali el-Masnuet fi el-Ahadis el-Mevzue**, araşt. Ebû Abdurrahman Selâh bin Muhammed bin Evize, Darü'l-Kütüb el-İlmiye Yayınları, Beyrut, 1417/1996, I, s. 394.

⁶⁰⁷ Ahmed bin Habbân Ebû Hâtem el-Tamimî el-Büstî el-Secistânî, **el-Mecruhin Minel-Mühhadisin vel Zu'efa ve el-Metrükün**, araşt. Mahmûd İbrahim Zayed, Darü'l-Va'i Yayınları, Halep, 1396, I, s. 364.

⁶⁰⁸ El-İmam el-Hafız Ebü'l-Farac Abdurrahman İbnü'l-Cevzî, **el-Zuefa vel-Metrükün**, araşt. Ebûl Feda Abdul el-Kadî, Darü'l-Kütüb Yayınları, Beyrut, 1406/1986, II, s. 37.

5.4.4. Mevlâna Seracüddîn Minhâc

Gurlu sarayının ünlü tarihçisi, Kâdı Ebû Ömer Minhâcuddîn bin Seracüddîn Cûzcânî'nin babasıdır. Bâmiyân doğumlu olmamasına ve orada uzun bir süre yaşamamış olmasına rağmen, kısa bir dönem Bâmiyân kâdılığı görevini yapmış olduğundan dolayı⁶⁰⁹ bu şehrin âlim ve büyüklerinin anlatıldığı bu kısımda Mevlâna Seracüddîn Minhâc hakkında da bilgi verilmiştir.

Mevlâna Seracüddîn Minhâc, Bâmiyân'da görev yaptığı süreçte, şehrin sosyal ve kültürel durumunun ve gelişmesi açısından ciddi bir rol oynamıştır. İlmi faaliyetler ve şehirle ilgili işlerde ünlü biri olan onun kadılık döneminde Bâmiyân şehri, bilim adamları ve ulema sınıfının bölgesi olarak addedilmiştir.

Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî*'de geçmişte yaşayan akrabalarının yaşamlarından bahsetmiştir. Verdiği bilgilere göre ataları Gazne şehrindeki yaşamlarının başlangıcından itibaren, o dönemde sarayın ünlü ve itibarlı kişileri arasında saygın bir yere sahip olmuşlar ve onlara yönetim kademelerinde görevler ve rütbelere verilmiştir. Cûzcânî aynı zamanda, babasını, *Dünya'nın Acayibi (Ucûbetü 'z-Zaman)* ünvanıyla zikretmiştir.⁶¹⁰

Mevlâna Seracüddîn Minhâc, saygın ve yetkili bir kişi olarak Gur ve Sîstân'da, bir süre de Melik Muezzeddîn Muhammed bin Sam'ın hizmetinde bulunarak onun da desteğiyle 582/1187 yılında Hindistan ordusu kâdılığına aday olmuştur. Daha sonra Behaüddîn Sam döneminde de Bâmiyân'da bir dönem, kâdılık ve hatiplik görevlerinde bulunmuştur.⁶¹¹

590/1196 yılında Firuzkûh'te bulunduğu süreçte, sultan Gıyâseddîn Gurî tarafından kendisine iki defa elçilik görevi verilmiş, ilkinde, Sîstân'a, Melik Tâceddîn Harb'a, ikincisinde ise 592/1198 yılında Bağdat'a (Dârülhilâfe'ye Nâsır Lidînillâh'ın sarayına) gönderilmiştir. Fakat bu ikinci elçilik görevi yolculuğu esnasında Mekran civarında vefat etmiştir.

⁶⁰⁹ Abbâs İkbâl Aştıyanî, *Târih-i Moğol*, 8. Baskı, Tahran, Emir Kabir Yayınları, Tahran, 1384, s. 483.

⁶¹⁰ Cûzcânî, I, s. 239.

⁶¹¹ İkbâl Aştıyanî, s. 483.

5.4.5. Fahreddîn er-Râzî

Ünlü kelim âlimi ve hekim, İbn Hâtib veya Hetib-ı Rey lakaplı Fahreddîn Muhammed bin Ömer er-Râzî'nin⁶¹² doğum yeri Rey olmasına rağmen, bir süre Gurlular'ın hâkimiyet sahalarında ve Bâmiyân'da bulunmuş olması nedeniyle, bu bölümde onun hakkında da bilgiler verilecektir. Daha önce bahsedildiği gibi Bâmiyân şubesinde, özellikle Behaüddîn Sam döneminde âlimler, devlet tarafından destek görmüşlerdir.

Kaynaklara göre Fahreddîn er-Râzî ve Behaüddîn Sam'ın iyi ilişkileri olmuştur. Râzî, kelim ilmi ile ilgili bir eserinde (*Kitâbü'l-Berâhîni'l-Behâiyye*) Melik Behaüddîn'in ismini de zikretmektedir. 601/1207 yılında Melik Behaüddîn Sam, Râzî'nin genç oğlu Muhammed öldüğü zaman, ona başsağlığı mektubu göndermiş, Râzî de bunun üzerine ruh ve ölüm hakkında Fars dilinde bir eser kaleme almış ve adı geçen hükümdarın sarayına göndermiştir. Râzî aynı zamanda, Behaüddîn Sam adına *Kitâbü'l Şerhü Esmâü'l-Hüsnâ* adlı eserini kaleme almış ve giriş bölümünde aynı hükümdarın kendisine yapmış olduğu bağışlardan bahsetmiştir.⁶¹³

Fahreddîn er-Râzî'nin, 544/1149 yılının Ramazan ayının 25. gününde Rey şehrinde doğmuş, 606/1212 yılında, Şevval ayının birinci gününde Herât şehrinde vefat etmiştir.⁶¹⁴ İlköğrenim sürecini babasının yanında tamamlamış ve onun ölümünden sonra Mecdeddîn Gilanî'nin yanında öğrenimine devam etmiş, onunla Meraga şehrine giderek uzun bir süre kelim ilmini onun üzerinden öğrenmiştir.⁶¹⁵ Bu dönemde, İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî'nin (419-478/ 1028-1085) kelim ilmi hakkındaki eserini ezberlemiş ve daha sonra, Horâsân'a giderek Ebû Ali Sina'nın eserlerini okumaya başlamıştır.

Fahreddîn er-Râzî, kelim tahsilinden sonra Mâverâünnehir bölgesine giderek Gurlu hükümdarları Gıyâseddîn ve kardeşi Şehâbuddîn'in sarayında yüksek bir rütbe

⁶¹² Ebû'l-Abbâs İbn Ebi Es'beiye, *Uyunü'l-Enbâ fî Tabakâtü'l-Etbâ*, araşt. Nezar Rıza, Darü'l-Mektebü'l-Hayat Yayınları, Beyrut, (Ts.), s. 311.

⁶¹³ Ömer Razi, s. 3-5.

⁶¹⁴ İbnü'l-İbrî, s. 330.

⁶¹⁵ Ebû'l-Abbâs Şemseddîn İbnü'l-Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zamân Mimmâ Sebete bi'n-Nakl Evi's-Semâ' ev Esbetehü'l-'Ayân*, der. İhsan Abbâs, Dâru Sâdır Yayınları, Beyrut, 1972, IV, s. 250.

sahibi olmuşsa da bu durum uzun sürmemiştir. O, Kerramîlik hakkında yapmış olduğu eleştirilerden dolayı, bu mezhebin taraftarları tarafından ölümle tehdit edilmiştir. Hatta Kerramiler'in, onun bir yemeğine zehir koymuş oldukları bilinen bir husustur.⁶¹⁶

Er-Râzî, Firuzkûh'ta yaşadığı dönemde Gıyâseddîn tarafından büyük saygı görmüş ve onun için Herât'ta bir medrese (okul) inşa edilmiştir. Fakat bu saygı ortamı, ordu mensupları arasında münakaşa ve ciddi kargaşalara sebep olmuştur. Herât'taki medreseye diğer şehirlerden fakîhlerin gelmesi, bu şehirde yaşayan Kerramîler tarafından endişeyle karşılanmıştır. O dönemde, Gur ve civar bölgeler Kerramîlik mezhebini desteklemişler ve bu yüzden Fahreddîn er-Râzî'ye karşı olumsuz bir tutum içinde bulunmuşlardır. Er-Râzî'nin en sert muhaliflerinden biri de Gıyâseddîn'in damadı Melik Ziyaeddîn olmuştur. Bir gün Firuzkuh şehrinde, Gıyâseddîn'in sarayında Kerramîler ile Hanefî ve Şafî fakîhler arasında Fahreddîn er-Râzî'nin de katıldığı bir tartışma toplantısı yapılmıştır. Kâdı Mecdüddîn Abdul Mecid bin Ömer, bir ilmi tartışma esnasında er-Râzî ile anlaşmazlığa düşmüştür. Uzun süren bu toplantıyı Gıyâseddîn, sonuçlanmadan terkedince er-Râzî, İbn Kudve'ye küfür etmiş, fakat İbn Kudve karşılık vermemiştir. Bu toplantıdan sonra yaşanan bazı olayların haberleri Gıyâseddîn'e ulaşmış ve Ziyaeddîn gibi bazı kişiler er-Râzî'yi zındıklık⁶¹⁷ ile suçlamışlardır. Bu olaylardan sonra halk arasında tartışmalar başlamış ve sultan Gıyâseddîn, er-Râzî'yi Herât'a göndermiştir.⁶¹⁸

Herât'taki din adamları er-Râzî'nin derslerine katılıyor, soru ve sorunlarını ona iletiyorlar, er-Râzî'de onlara mümkün olduğu kadar tatmin edici şekilde cevaplar veriyordu. Onun gayretleri sayesinde bazı Kerramiler, Sünnîlik mezhebine geri dönmüşlerdir. Aynı zamanda er-Râzî'ye, Herât'ta Şeyhülislâm lakabı verilmiştir.⁶¹⁹

⁶¹⁶ Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer ibn Kesir İbn Davud İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Mektebetü'l-Mearif Yayınları, Beyrut, 1410/1990, XIII, s. 55.

⁶¹⁷ “ez-Zenadike, onlar el-Maneviyye'dir. el-Mazdekiyye'yi de bununla (Zenadike) isimlendirilmişlerdi. Mezdak, Kubaz döneminde zuhur etmiştir. Şüphesiz malların ve kadınların müşterek olduğunu söylendi. O, Zend diye isimlendirilen kitabı ilan etti. Onda (zend) Avesta'nın yorumu (te'vili) olduğu söylendi. Bu onların peygamber olduğunu söyledikleri Zerdüş'tün getirdiği Mecusilerin (Avesta isimli) kitabıdır. Mezdak taraftarları, Zend'e nispet edildi. Bunun üzerine zendi denildi ve kelime arapçalaştırıldı. Böylece tekil için Zindık (Zendik) ve çoğul için Zenadike denildi.”

⁶¹⁸ Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, **Târîhü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhîri ve'l-A'lâm**, 2. Baskı, Darü'l-Kitab el Arabi Yayınları, Beyrut, 1413/1993, XLII, ss. 22-23; İbnü'l-Esîr, XII, ss. 151-152.

⁶¹⁹ Hüseyinî Hatun Abadî, s. 325.

Er-Râzî'nin birçok eserinin bulunduğu bilinen bir husustur. O farklı ilim dallarına ait çeşitli konularda incelemeler yapmış, tıp, sağlık, nabız ve cismin açıklanması üzerine de eserler kaleme almıştır. Bir tıp ansiklopedisi olarak değerlendirilebilecek olan *Kitâbü 'l-Câmiü 'l-Kebîr* veya *Tıbü 'l-Kebir*, tamamlanmamış olmasına rağmen alanında iyi ve değerli bir eserdir. Râzî, tıp alanındaki en önemli eserinde, İbn Sina'nın *el-Kânûn Fi't-Tıb* adlı ünlü eseri hakkında açıklamalar yapmış ve aynı eserin birçok bölümünde yer alan bilgiler hakkında eleştirel ifadeler kullanmıştır.⁶²⁰

Er-Râzî'nin en önemli eserleri şunlardır:

Risaletü 'n fi'n-Nübüvvet

Menâkib-u İmâm-ı Şâfi

Tehzibu 'd-Delâil

Muhassalu Efkâri 'l-Mütekaddimîn vel-Müteahhirîn minel-Ulemâ vel-Hükemâ vel-Mütekellimîn

İrşâdü 'n-Nüzzâr ilâ Letâifi 'l-Esrâr

Uyûnü 'l-Mesâil

el-Mahsûl

el-Burhân

Nilim-ü Usûlü 'd-Dîn

Kitâbü Fedâili 's-Sahâbe

Kitâbü 'l-Ahlâk

Şerhü Vecîz li 'l-Gazâlî

Tehzîbü 'd-Delâil

Kitâb-ı Esrârü 'l-Kelâm

Şerhü Nehcü 'l-Belâga

Kitâbu Ta'cîzi 'l-Felâsife

Kitâbü 'l-Kazâ vel-Kader

Kitâbü 'l-Berâhini 'l-Behâiyye

Kitâbü 'l-Hamsîn fi Usûlü 'd-dîn

⁶²⁰ İbn Ebi Esbe'îye, s. 315.

Kitâbü 'l-Hak vel-Ba's
Kitâbü İsmeti 'l-Enbiyâ
Risâletü 'n fi 'n-Nübüvvât
Esrârü 'l-Mevedde fi Ba'dı Süveri 'l-Kur'ân-ı Kerîm
Kitâbü 'l-Firâset
Kitâbü 'n-fi Zemmi 'd-Dünyâ
Kitâbü 'z-Zübde
el-Mulehhas
el-Metâlibü 'l-Âliyye
Kitâbü 'n fil-Hendese
Kitâbü 'l-Câmiü 'l-Kebîr
Kitâbü 'n fil-Kabz
Risâletü 'n fin-Nefs
Kitâb-ı Umdetü 'n-Nezzâr ve Zînetü 'l-Efkâr
Risâletü 'n fit-Tenbîh âlâ Ba'd
*Meâlimü Usûlü 'd-dîn.*⁶²¹

İbnül Hallikân, er-Râzî'nin, hakkında övgü dolu ifadeler kullandığı eserleri hakkında: *"Onun kitapları dünyanın çoğu yerinde yayınlanmıştır, âlimler onların metinlerini öğrenmekle meşguldür."*⁶²² cümlesini kullanmıştır.

5.4.6. İmam Âsr Efzelüddîn Bâmiyânî

Tabakât-ı Nâsirî'nin bir bölümünde, er-Râzî'nin öğrencilerinden biri olan İmam Âsr Efzelüddîn Bâmiyânî'nin adı, Zeyneddîn Keşî ve Şemseddîn Hüsrev Şâhî vb. gibi ünlü kişilerle birlikte zikredilmiştir. Moğol istilasından sonra Horâsân'da da büyük bir şahsiyet olarak anılmıştır. O, özellikle matematik ve astroloji sahaslarında yetenekli bir âlim olarak ön plana çıkmış ve çağdaşı olan hükümdarlar tarafından çokça ikram görmüştür.⁶²³

⁶²¹ İbnü'l-Hallikân, IV, s. 249.

⁶²² İbnü'l-Hallikân, IV, s. 250.

⁶²³ Cûzcânî, II, s. 183.

ALTINCI BÖLÜM

BÂMİYÂN'IN TARİHİ ESERLERİ

Horâsân'ın diğer kadim şehirleri gibi, Bâmiyân da kendine özgü ve önemli politik, sosyal, kültürel ve ekonomik farklılıklara sahip olduğu belirtilebilir. Zerdüştlük, Budizm ve nihayetinde İslâm dininin de etkisiyle kurulan büyük uygarlıklar, Bâmiyân'a da birçok yönden olumlu etkilerde bulunmuş ve buna bağlı olarak şehrin kültürel ve tarihi önemi ve zenginliği daha da artmıştır. Bâmiyân şehrinde birçok tarihi eserin inşa edilmiş olması, bir önceki cümlede bahsedilen hususlarla ilişkili bir durumdur. Bâmiyân ve komşu şehirlerin kültürel ve sosyal açıdan bazı sorunlarının değerlendirilmesi açısından bu eserlerin incelemesinin gerektiği söylenebilir. Bunun yanında, Bâmiyân hakkında günümüzde mevcut tarihi bilgiler oldukça azdır.

Bâmiyân'da, günümüzde de var olan tarihi şehir ve yapılardan en önemlileri şunlardır: tarihi Buda heykelleri, Zâhhâk veya Dâhâk şehri, Gölgüle şehri, Çehil Bürcâ, binlerce küçük ve büyük mağara.

Bu önemli tarihi zenginlikler ve diğer eserler, Bâmiyân'ın dünya çapında şöhretinin artmasını sağladığı gibi, aynı zamanda şehrin turistik bir merkez haline gelmesinde önemli bir rol oynamıştır. Fakat ülkedeki genel güvenlik sorunları ve turistik altyapının eksikliği gibi nedenlerle, yabancı turistlerin şehre gelmesi konusunda ciddi sıkıntılar yaşanmıştır.

Afganistan Kültür Bakanlığı tarafından, mevcut eserlerin sadece 15'i ülkenin ulusal eserleri olarak kaydedilmiştir. Bunlar arasından 8 eser, 2003 yılında Birleşmiş Milletler Bilim ve Kültür Örgütü (UNESCO) tarafından Dünya Kültür Mirası listesine alınmıştır.

Bu 8 eser şunlardır: Yerel dilde Şehmâme ve Selsâl heykelleri (Bâmiyân'ın iki Buda heykeli), Bâmiyân'ın doğusunda yer alan Dâhâk (Sürh) şehri, Ketrâk mağaraları, Köl Akrâm mağaraları, Kale Kâmî mağaraları, A ve B Kâferî kaleleri.

Diğer eserler ise; Bâmiyân'ın merkez mağaraları, Gühergin kalesi, Nik Çarşısı, Çehil Bürcâ, Allah Dad Han-ı Moğul Kalesi ve Lehşüm Kalesi'dir. Aynı zamanda şehirde

herhangi bir ulusal veya uluslararası kuruluşun listesinde kayıtlı olmayan önemli tarihi eserler de bulunmaktadır. Bu eserlerin bazıları şunlardır:

Ceres Tüğü Kervansarayı, Pencab ilçesinde bulunan Ehzerât Kervansarayı, Ser-i Kâlu Kervansarayı, Şeş Bürcâ Kalesi, Ser Hüşek kalıntıları, Yekâvleng ilçesinde bulunan Kelikân Stupeleri, Fransız-Afgan Arkeolog Zemaryalai Terzi'nin kazılarında bulunan Şâhi Tapınağı ve bazı stupalar.

Orta Çağ'da Bâmiyân'ın kültürel ve dini durumunun dönemin siyasî gelişmelerinden oldukça etkilenmiş olduğu belirtilebilir. Kaynaklarda da belirtildiği gibi dağlık bir bölge olan şehirde hüküm süren devletler özellikle İslâm döneminde, daha ziyade siyasî ve askerî politikalara öncelik vermişlerdir. Kültürel gelişimine fazla önem verilmeyen şehrin tarihi kalıntılarının önemli bir bölümünü askerî kaleler ve yer altı şehirleri oluşturmaktadır.

İslam döneminde Bâmiyân'ın kültürel tarihi ile ilgili bilgilerimiz, bölgenin coğrafi durumundan dolayı yetersiz ve hatta bazen çelişkiler içermektedir. Bâmiyân'ın kültürel tarihini İslâm'dan önce ve İslâm'dan sonra olmak üzere iki döneme ayırabiliriz.

Bâmiyân'ın kültürel durumunun İslâm öncesi dönemde önemli derecede etkilenmiş olduğu Budizm ile ilgili eserlerin önemli bir bölümü günümüze ulaşmıştır. İslâm döneminde Bâmiyân'ın kültürel, sosyal, siyasî ve askerî alanlarda önemi artmış, Budizm'in etkileri yavaş yavaş kaybolarak, şehirde İslâm kültürü yayılmaya başlamıştır. Bâmiyân'daki tarihi eserler genel olarak üç kategoride incelenmektedir:

- 1- UNESCO'ya kayıtlı olanlar
- 2- Kültür Bakanlığı'na kayıtlı olanlar
- 3- Kayıtlı olmayan eserler.

Bu eserlerin birçoğu Budizm'in etkin olduğu zamanlara ve Gurlular dönemine aittir.

6.1. FRANSIZ ARKEOLOGLARIN BAMİYANDAKİ FAALİYETLERİ

Afganistan'ın modernist kralı Emanullah Han (1919-1929), Afganistan'da tarih araştırmaları alanında yeni bir dönemin başlatılması için, İran'da çalışmalarını sürdüren

Fransız arkeolog F. Alfred Foucher’i ülkeye davet etmiştir (1921). Foucher, Afganistan hükümetiyle bir anlaşma imzalamış ve bu anlaşmaya göre Afganistan’ın arkeolojik kazıları 30 yıl süreyle Fransa’nın tekeline verilmiştir. Bu anlaşma Afganistan’daki Fransız arkeoloji misyonunun kurulmasının (kısaca Dafa) başlangıç aşamasını oluşturur. Bu kurum Afganistan’da kurulmuş olan tek yabancı arkeoloji enstitüsüdür. Bâmiyân şehrinin arkeolojik kalıntıları bu enstitünün arkeolojik araştırmalarının önceliği haline gelmiştir. France Alfred Foucher ilk arkeolog olarak, Hsüan-Tsang’ın eserinde verilen bilgileri de esas alarak Bâmiyân’ın tarihsel ve bölgesel organizasyon analizini inceleme ve değerlendirmeye başlamıştır. Onun çalışmalarında Bâmiyân arkeolojisinin, Budizm ve İslâm dönemi olmak üzere iki bölüme ayrıldığı görülmektedir. Bâmiyân’ın coğrafi durumu ve mevcut tarihi Budist tapınaklarının incelenmesi, şehrin Hindistan, İran ve Orta Asya arasında ticarî açıdan geçit rolü oynadığı sonucuna varılmıştır.

Foucher’in Bâmiyân’da yapmış olduğu araştırmalar, bu şehrin eski bölgelerinde diğer Fransız arkeologlar tarafından yapılacak olan yeni araştırmaların önünü açmıştır.

6.1.1. Budist Arkeoloji Araştırmaları

Bâmiyân’da Budist kültürünün önemi, ilk kez 1922’de bazı teoriler ile birlikte Foucher tarafından vurgulanmıştır. Bu teoriler çerçevesinde bazı sorular gündeme getirilmiştir. Bâmiyân şehri niçin Budist eserlerin yapılması için (tapınak, heykel, Stupa vb.) seçilen bir bölgedir? Foucher bu sorulara cevap vermek amacıyla birbiriyle bağlantılı üç teori önermiştir. Çağdaş arkeologlar arasında bu teoriler konusunda anlaşmazlıkların olduğu görülmektedir.

İlk teoriye göre; Belh, Peşâver ve Orta Asya’yı Hindistan’a bağlayan en önemli ticaret yollarından biri de Bâmiyân şehridir. İkinci teori de ise Bâmiyân’ın dini kervanların azık ve yiyeceklerinin hazırlanması için en uygun istasyon olduğu belirtilmiştir. Son olara bölgenin jeolojik durumundan dolayı şehir, Budist mimari yapılarının inşa edilmesi için en uygun ve tartışmasız en mantıklı yerdir. Bâmiyân’ın dağları oyma işleri, suni mağaralar ve heykellerin yapılması için son derece uygundur. Bâmiyân’da, Foucher tarafından bulunan kalıntılar Yunan-Budist sanatının evrimini de gözler önüne sermektedir.

6.1.1.1. Andre & Yeda Godard'ın Görevleri

Foucher, Bâmiyân'daki arkeolojik çalışmalar konusunda Andre Godard ve karısı Yeda'ya bazı görevler vermiştir. Godard çifti, çektikleri fotoğraflar ile Bâmiyân'ı ilk defa dünyaya tanıtmışlardır. Aynı zamanda şehirdeki mağaraların üzerindeki resimlerin de fotoğraflarını çekmişler⁶²⁴ ve büyük Buda heykellerini çevreleyen mağaralar hakkında düzenli planlar hazırlayarak ülkelerine dönmüşlerdir. Böylece, o zamana kadar bilinmeyen bir yer olan Ketrâk alanının incelemesi için de uygun bir ortam oluşmuştur. Bâmiyân vadisi civarında bulunan Ketrâk vadisinde Budizm döneminden günümüze ulaşan birçok önemli eserin kalıntıları bulunmaktadır. Bunlar; resimler, insanlar tarafından yapılan mağaralar ve dağın eteğindeki çeşitli Buda heykelleridir.

Andre & Yeda Godard, Joseph Hackin ile beraber 1924 yılında çalışmalarına başlamışlar ve 1928 yılında Bâmiyân'da Budist sanatı konulu bir kitabın yayınlanmasında önemli bir rol oynamışlardır. Bu eser DAFA'nın Hazineleri Koleksiyonu'nun ikinci cildi altında yayınlanmıştır.

6.1.1.2. Joseph Hackin'in Görevleri

Alfred Foucher'in 1925'te Afganistan'dan ayrılmış olmasına rağmen 5 yıl sonra Joseph Hackin ülkeye gelmiştir. Hackin, Godard çiftinin çalışmalarının desteklenmesi ve sürdürülmesi için, uzun bir süre mühendis Jean Carl ve heykeltıraş Emile Bacquet ile Bâmiyân'da ikamet etmiştir. O çökmüş bir mağaraya odaklandığı çalışmasıyla arkeoloji araştırmalarına başlamıştır.

Bu çalışmalar sonunda 1933'te "Bâmiyân'da Arkeologların Yeni Araştırmaları" (DAFA'nın Hazineleri Koleksiyonu'nun üçüncü cildi) adlı önemli bir eser yayınlanmıştır.

Kitabın birçok bölümünde Bâmiyân ve bir bölümde de Ketrâk vadisi ele alınmıştır. Joseph Hackin, 1934'te yeni araştırmalar yapmak için eşi ile Kabil'e yerleşmiş ve 1942'ye kadar bu şehirde çalışmalarına devam etmiştir. Bu yılda Fransa'ya dönmüş ve

⁶²⁴ Bkz. Şekil 6.1.

bir kaç ay sonra Pasifik Okyanusu'nda, yolculuk yaptığı bir geminin batması sonucunda hayatını kaybetmiştir. Hackin çifti sayesinde, Bâmiyân'la ilgili önemli bilgiler günümüze ulaşmıştır. Onların kaleme almış olduğu eserler arasında Bâmiyân'ın tanıtımı hakkında bütün turistlerin anlayıp kullanabileceği küçük bir kitap da vardır: *Ziyaretçi Rehberi, Bâmiyân Eski Alanı (Le site archéologique de Bâmiyân, guide du visiteur 1934)*.

Farsça ve Almanca da dâhil birçok dile tercüme edilen bu eser, Afganistan'da turizmin gelişim simgesi olarak değerlendirilmektedir.

6.1.1.3. İkinci Dünya Savaşı'nın Sonundan 1980'lerin Başlarına Kadar

DAFA, faaliyet göstermediği dört yıla yakın bir sürenin ardından 1946'da Daniel Schlumberger'in öncülüğünde Kabil'de, yeniden çalışmalarına başlamıştır. Schlumberger'in aynı zamanda Bâmiyân'da meslektaşlarının seleflerinin çalışmalarına devam etmelerini istemiş ve bu konuda önemli bir rol oynamıştır.

Bruno Dagens 1964'te yayınlanan, *Foladî Vadisi Mağaralarının Tapınakları* başlıklı uzun bir makalesinde (Monastères rupestres de la vallée de Fodali) yapmış olduğu araştırmalarının sonuçlarına yer vermiştir. Bu makale, "Afganistan'ın İslâm Öncesi" (DAFA'nın Hazineseri Koleksiyonunun 19. cildi) adlı eserde yayınlanmıştır. Dagens, bu makalede Bâmiyân'ın Foladî vadisindeki büyük Buda heykelinden 5 km uzaklıkta olan Budizm dönemi eserlerinin kalıntılarını tahlil etmiştir.

Aynı yılda, DAFA çalışmalarının başkanlığı görevi Paul Bernard'a verilmiştir. İslâm'dan önceki kalelerin tümünün kayda geçirilmesi amacıyla, Hindukuş vadileri ve dağlarında yeni araştırmalar ve önemli kazılar başlatılmıştır. Bu araştırmalar sonucunda DAFA'nın Hazineseri Koleksiyonu serisinde yeni bir cilt hazırlanmış ve bu eser, 1980-1982 yılları arasında DAFA müdürlüğü görevinde bulunan Jean Claude Gardin tarafından yayınlanmıştır (1987). Bu araştırmalara göre, Bâmiyân'da İslâm döneminde de kaleler metruk olmamış ve uzun bir süre Bâmiyân ve çevre bölgelerde bu kaleler ve surları işlevlerini sürdürmüştür.

Afganistan'ın Tarihi Binalar ve Eserler Kurumu ve Arkeoloji Dairesi Müdürü olan Zemaryalai Terzi, Strasbourg Üniversitesi'nde, Daniel Schlumberger'in danışmanlığında

başladığı doktora tezi çalışmasında, Bâmiyân mağaralarının süslemeleri ve mimarisi konusunu ele almıştır. Bu tez, “Bâmiyân’ın Mağaralarının Mimarisi ve Süsleri (2 Cilt)” (L’architecture et le décor rupestre des grottes de Bâmiyân) başlığıyla, 1977’de yayınlanmıştır.

6.1.1.4. 2002 Yılından Günümüze Kadar

Sovyetler Birliği’nin Afganistan’a girişi (1979’da) ve daha sonra ülkede yaşanan uzun süreli iç savaşlar, Bâmiyân’da arkeolojik çalışmaların durdurulmasına neden olmuştur (1982’den 2002’ye kadar). Fakat iç savaş sürecinin sona ermesiyle beraber sonra şehirde Ronald Besenval’ın öncülüğünde bir araştırmacı grubu, DAFA’nın yeniden faaliyetlerine başlamasında önemli bir rol oynamıştır. Zetaryalai Terzi de bu olumlu gelişmelerden istifade ederek Strasbourg Üniversitesi’nden bir öğrenci grubu ile 2002’de Bâmiyân’da arkeolojik kazılara başlamıştır ve bu çalışmalar 2012’ye kadar sürdürülmüştür. Zetaryalai Terzi’nin araştırmaları sayesinde, Budist tapınaklarının kalıntıları, stupaları ve Bâmiyân’ın kraliyet şehrini hakkında önemli bilgilerin elde edilmesi mümkün olmuştur. Aynı zamanda bu araştırma sürecinde şehirde İslâm dönemine ait arkeolojik kalıntılar da bulunmuştur. Fransız arkeoloji heyetlerinin çalışmaları (makaleler ve eserler) günümüzde de arkeolog ve tarihçiler tarafından değerlendirilmekte ve araştırmalarda kaynak olarak kullanılmaktadır.⁶²⁵

6.1.2 Bâmiyân’da İslâm Arkeolojisi

Maalesef günümüze kadar Bâmiyân’ın İslâmî eserlerinin kalıntılarına fazla önem verilmemiştir. Çünkü Buda heykellerinin olağanüstü itibarı uzun bir süre bu konuda önemli bir etken olmuş ve çoğu zaman İslâm dönemi ile ilgili arkeolojik kalıntılar, Budizm dönemi çalışmaları esnasında keşfedilmiştir.

⁶²⁵ Bkz. Şekil 6.2.

6.1.2.1. France Alfred Foucher ve Bâmiyân'ın İslâm Dönemi Hakkındaki Görüşleri

Foucher, daha ziyade Budist arkeolojisi ve sanatı konularına yönelmiş olmasına rağmen, Bâmiyân'ın İslâm dönemi hakkında inceleme ve tahliller yapmayı da ihmal etmemiş; İslâmî dönem eserlerinin önemini göstermek amacıyla, Bâmiyân'ın vadisi hakkında bir plan oluşturmuştur.⁶²⁶ Ona göre vadinin güney yamacında bu döneme ait eserler yer almaktadır (kuzey yamacında ise büyük Buda heykelleri yer almaktadır) ve İslam, Gölğüle şehrinin kalesinde odaklı olarak Folađî ve Ketrâk vadisine kadar yayılma imkânı bulmuştur. Günümüzdeki havaalanı ve Sayed Abâd köyü arasında bir saray kalıntısı bulunmuştur (Bu sarayın hangi dönemde inşa edilmiş olduğu hâlâ tespit edilememiştir).

6.1.2.2. Bâmiyân'da İslâm Dönemi Hakkında 1950-1960 Yılları Arasında Yapılan Araştırmalar

1957 yılında Jean Claude Garden'in, Bâmiyân'ın İslâm dönemi seramiği (12.-13. Yüzyıllar) araştırmaları kapsamında kaleme aldığı temel bir makalesi “Ars Orientalis” dergisinde yayınlanmıştır. Bazı tartışmalı görüşlerin yer aldığı bu makale, buna rağmen günümüzde de bütün müze ve koleksiyon için bir referans olarak kullanılmaktadır.

1966 yılında Paul Bernard, Zâhhâk şehrinde arkeolojik araştırma ve kazı faaliyetlerine başlamıştır. Onun, Ai-Khanoum hakkında yaptığı araştırmalar, Afganistan arkeolojisi çalışmaları üzerinde reddedilemez bir etki yapmıştır. Zâhhâk şehrinin girişinin bulunduğu yer, onun çalışmalarıyla belirlenmiştir. Aynı zamanda Bernard, İslâm öncesi döneme ait değerli yazıtlar ve el yazması eserler de keşfetmiştir. Bunlar arasında yer alan, 12 yazıt ve 5. ve 6. yüzyıllarda tıp bilimi ile ilgili bir el yazması son derece önemli eserlerdir. Budizm dönemine ait bazı alanların İslâm döneminde de kullanılıp, yenilendiği ve tamir edildiğine dair bilgiler de Paul Bernard'ın çalışmaları sonucunda elde edilmiştir.

⁶²⁶ Bkz. Şekil 6.3.

6.1.2.3. Zemaryalai Terzi'nin İslâm Dönemi Keşifleri

Bâmiyân'da Budizm döneminin sosyal ve kültürel hayatının, İslâm döneminde de devam etmiş olduğu, Zemaryalai Terzi'nin kazıları sayesinde açıklığa kavuşturulan bir husustur. O, Bâmiyân'ın batısındaki Budist kraliyet şehrinin eserlerini araştırması sürecinde, İslâmî fayansçılık (çinicilik) ve cam fabrikasının kalıntılarına da ulaşmıştır. Terzi, bu bağlamda Bâmiyân vadisinde, coğrafi açıdan kesin olarak İslâm ve Budist olarak iki kentin bulunduğu teorisinin de (Alfred Foucher'ın görüşü) geçersizliğini ortaya koymuştur. Günümüzde de, Bâmiyân'da bu konuda, geçmişte bir tarihsel sürekliliğinin yaşanmış olduğu kabul edilen bir görüştür.

DAFA tarafından yapılan arkeolojik kazılar günümüzde de devam etmektedir. 2013 yılında yeniden başlatılan bu çalışmalar UNESCO'nun da işbirliği ile Gölgüle ve Zâhhâk şehirleri ile Kekkâr vadisi ve Çehil Bûrcâ'da sürdürülmektedir. Özellikle 3D teknolojisi kullanılarak yapılan yeni çekimler, sonraki yıllardaki arkeolojik görevler için de bir arka plan oluşturmaktadır.

DAFA tarafından, 2014 yılında Gölgüle'de yeni bir çalışma başlatılmış; bu çalışma sürecinde UNESCO tarafından görevlendirilen Almanyalı ICOMOS grubu bölgenin bir kısmını tamir etmiştir.⁶²⁷ Aynı zamanda kentleşme, mimarinin gelişimi ve genel olarak bölgenin tarihinin daha iyi anlaşılması gibi amaçlarla, arkeolojik kazı görevi de DFA'ya verilmiş ve arkeolojik kalıntılar üzerine yeni araştırmalar yapılmıştır.

Şehrin batı mahallesinin duvarlarının araştırılmasına önem verilmesindeki amacın bu duvarların tam konumunun belirlenmesi ve gelişiminin analiz edilmesi olduğu söylenebilir. Mahallenin tarihinin aydınlatılması için materyallerin analizi eşliğinde araştırmalar sürdürülmektedir. Bahsi geçen materyallerin en önemlileri şunlardır: seramikler (muhtemelen 11. yüzyılının sonları ve 13. yüzyılının başlarına ait olanlar), kömür ve hayvan kemikleri. Bu nitelikteki araştırmaların gelecek yıllarda da belirli planlar dâhilinde sürdürüleceği söylenebilir.

Gölgüle'de yapılan keşiflere paralel olarak eski eserler ve İslâm dönemi anıtlarının

⁶²⁷ Bkz. Erwin Emmerling and Michael Petzet, **The Giant Buddhas Of Bâmiyân II Safeguarding The Remains 2010-2015**, Hendrik BaBler Verlag Yayınları, Berlin, 2016, ss. 299-338.

araştırılması projesi başlangıç aşamasındadır. DAFA'nın akademik sekreteri Thomas Lorain yönetimindeki bu proje kapsamında, eserlerin bir listesini hazırlamak ve onların ait olduğu dönemi belirleyip tarihsel önemlerini ortaya koymak için çalışmalar sürdürülmektedir.⁶²⁸

Bu şekilde 7. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar (Müslüman Arap fatihlerinden Timur dönemine kadar) Bâmiyân'da İslâm dönemi araştırmaları kapsamında bazı sorunlarla karşı karşıya kalınmıştır: İslâmlaşma'nın yavaş bir şekilde gerçekleşmesi Bâmiyân'ın kültürel yapısında hangi unsurları etkilemiştir? Bu dar vadide İslâm mimarisinin başlangıcı ve gelişim süreci nasıl başlamıştır? Bu ve benzer sorular, araştırmacılar tarafından tatmin edici cevaplar beklemektedir.

6.2. UNESCO'YA KAYITLI TARİHİ ESERLER

Bir dünya mirası alanı olarak Bâmiyân'ın tarihi yerlerinin sahip olduğu öneme rağmen, bu yerler hakkında arkeolojik ve tarihi belgelerin yetersizliği nedeniyle çok az bilgi bulunmaktadır. Bu durum devletin, ülkede kültürel konulara yeterli derecede önem vermediğinin bir kanıtı olarak gösterilebilir.

Aşağıda, UNESCO'ya kayıtlı eserleri tanıtmaya çalışacağız.

6.2.1. Selsâl ve Şehmâme (Sürh Būd ve Heng Būd Putları)

Önceki bölümlerde Buda heykellerinin inşası hakkında bilgi verilirken, Bâmiyân'da sermaye artışı ve ticaretin gelişimi gibi konularda sahip oldukları öneme de işaret edilmiştir. Bu bölümde iki heykel ile ilgili tarihçi ve coğrafyacıların eserlerinde verdikleri bilgiler değerlendirilmeye çalışılmıştır. Dünya Kültürel Mirası Listesi'nde kayıtlı olan en önemli tarihi eserler arasında Buda heykelleri veya yerel halkın deyimi ile Selsâl ve Şehmâme de yer almaktadır. İslâm döneminde Horâsân bölgeleri hakkında bilgi

⁶²⁸Fransız Dışişleri Bakanlığının İnternet Sitesi, “Bâmiyân eserleri hakkında Raporu”, <https://af.ambafrance.org/-Delegation-archeologique-francaise,226->

veren birçok tarihçi, coğrafyacı, seyyah ve şairlerin eserlerinde de bu heykeller hakkında bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca, yeni arkeolojik buluntular ile birlikte arazinin tarihi ve geçmişi hakkında da yeni görüşler öne sürülmektedir. Bahsi geçen Buda heykelleri hakkında, Yâkût el-Hamevî (12.-13. yüzyıl) ayrıntılı bilgiler vermiştir:

“Güzel resimlerle süslenmiş gökyüzüne kadar olan sütunlarla yüksek bir ev yapılmıştır. Ziyaretçiler için evde, her türden bir kuş örneği çizimleri konulmuştur. İki büyük put yüksek bir dağda yapılmış, birine Sürh Būd diğetine ise Heng Būd denir; dünyada tek oldukları söylenir.”⁶²⁹

Dördüncü yüzyıla kadar İslâm dönemi edebiyatında Bâmiyân putları önem verilen eserler olmuş; Sürh Būd ve Heng Būd’un hikâyelerini Gazne sarayının şairlerinden Unsûrî⁶³⁰ ilk defa şiir şeklinde yazmış ve düzenlemiştir. Daha sonra Ebû Reyhân Muhammed bin Ahmed El-Birûnî, bu şiiri, *Hadis-i Senâmû’l-Bâmiyân* (Bâmiyân’daki putların hikâyesi) ismiyle Arapça’ya tercüme etmiştir. Bu hikâyenin yaygınlaşmasıyla beraber, Sürh Būd ve Heng Būd isimleri edebi, tarihi ve coğrafi metinlerde daha sık geçmeye başlamıştır.⁶³¹

Heng ve Sürh kelimelerinin anlamları hakkında birkaç eserde bazı bilgiler bulunmaktadır. Birinci heykele (Selsâl heykeli) kırmızı bir elbise giydirilmiş olmasından dolayı Sürh Būd, ikincisine ise beyaz bir elbise giydirilmiş olmasından dolayı Heng Būd isimlerinin verilmiş olması muhtemel gözükmemektedir. Râşidî’nin *Ferheng-i Râşidî* adlı eserinde ve *Lüğatnâme-i Dihhudâ*’da Heng kelimesinin beyaz renk ve beyaz at anlamlarında kullanıldığı görülmektedir.⁶³²

Eski kültürel sözlüklerden olan *Burhân-ı Kâtî*’da bu putların isimleri hakkında şu bilgiler verilmiştir:

“Bâmiyân, dağ arasında yer alır; o dağdaki [heykellerin] iki yüzü taştan kazılıp, her birinin boyları altmış zera⁶³³ (ذراع), genişliği ise on altı zera

⁶²⁹ el-Hamevî, I, s. 330.

⁶³⁰ Kaside şairi.

⁶³¹ Zebihullah Sefa, *Târih-i Edebîyat-ı der İran*, 8. Baskı, Firdevsî Yayınları, Tahran, 1378, I, s. 281.

⁶³² *Lüğatnâme-i Dihhudâ*, Bâmiyân kelimesinin altında. *Lüğatnâme-i Dihhudâ*’da ve *Ferheng-i Râşidî*’nde Heng kelimesinin altında.

⁶³³ 104 cm.

olup ortaları da boştur. Ayaklarının altında yol vardır, onların içerisinde merdiven ile putların başına gidebilmek için yapılmıştır.⁶³⁴ Bu heykeller ilginç bir şekilde o dönemin endüstrilerinin eserleridir; bu putlar Sürh Būd [bazen Ta ile] ve Heng Būd olarak adlandırılmıştır. Sürh Būd, âşık bir erkektir; Heng Būd ise sevgili olan kadındır. Bazıları bu iki puta Lat ve Menat, bazıları ise Ya'uq ve Yağus isimlerini vermiş. Bu heykellerin yakınında yaşlı bir kadın şeklinde Nasram isimli başka bir heykel vardır; ona da Setva denir.”⁶³⁵

Bâmiyân'ı ziyaret eden Müslüman seyyahlardan Şirvânî de, heykellerin yerel isimlerinden bahsetmiş ve eserinin bir bölümünde konu ile ilgili olarak şu bilgileri vermiştir:

“...ve insan şeklinde bir kaç yüz kazılmış; kadın ve erkeğin ortaya çıkarıldığı iki büyük heykel yapılmıştır; erkeğin ismi Selsâl kadınıki ise Şehmâme'dır. Her birinin boyu altmış zera (عز) genişliği ise on altı zeradır. Onların tüm organları açıkça ortadadır, arkaları dağa yaslıdır ve onlarda dönemin en yüksek ve gelişmiş sanatı kullanılmıştır. Halk dilinde Bâmiyân putu olarak ünlüdür ve tarih kitaplarında da bu lakab ile kaydedilmiştir. Onların altında uzun bir mağara vardır, bu mağaranın içindeki yol ince ve oldukça karanlıktır. Ben bu mağarayı gördüm; ama onun sonuna yetişemedim. Bu putun ve mağaranın kim tarafından yapıldığını herkese sordum ama kimse bilmiyordu...”⁶³⁶

Selsâl ve Şehmâme'in anlamları tam olarak anlaşılamamış ve kesin hükümler verilememiştir. Sadece, bazı araştırmalarda bu heykeller ve Fars edebîyatı arasında bir ilişki kurulmaya çalışılmıştır. Yerel edebiyatında Şehmâme kelimesi, Maderşâh (Şâh'ın annesi) anlamında, Selsâl kelimesi ise uzun boylu insanlar için kullanılmaktadır.

26 Şubat 2001'de, Taliban liderinin fermanıyla, Taliban Ulema Konseyi ve yüksek

⁶³⁴ Bkz. Şekil 6.4.

⁶³⁵ İbn Helef Tebrîzî, I, Bâmiyân kelimesinin altında s. 228. ve II, s. 776. Heng Būd kelimesinin altında ve II, s. 1119 Sorh But kelimesinin altında.

⁶³⁶ Hacı Zeynel Abidin Şirvânî, Büstânü's-Seyâhat, s. 103.

mahkemesi, Bâmiyân'da İslâm öncesi dönemlere ait tüm eserlerin (onlara göre İslâmî olmayan eserler) tahrip edilmesi emrini vermiştir.

Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Kofi Atta Annan ise özel elçilerini Kabil ve Kandehar'a göndererek Taliban liderlerinden, Bâmiyân'ın eserlerinin yıkılması faaliyetinin durdurulmasını istemiştir.⁶³⁷

UNESCO genel sekreteri de Taliban'ı kararlarından vazgeçirmek ve ikna etmek amacıyla İslâm İşbirliği Teşkilatı'ndan yardım istemiş, bu çabalara rağmen 9 Mart 2001'de (hş. 1379) Cuma Namazı'ndan sonra bu iki Buda heykeli bomba ile yıkılmıştır.

6.2.2. Zâhhâk Şehri

Bâmiyân'da İslâm mimarisinin, Gurlular döneminde en parlak seviyeye ulaşmış olduğu belirtilebilir. Bu mimari tarzın etkilerine daha ziyade askerî kalelerin yapısında rastlamak mümkündür.

Zâhhâk şehri⁶³⁸, 2003 yılında UNESCO tarafından Dünya Kültürel Mirası Listesi'ne dâhil edilmiştir. Yerel halkın rivayetlerine göre Şiş Pül, Pay Mori ve Dere Ahengerân nehirleri arasında Zâhhâk⁶³⁹'a ait bir kalenin kalıntıları bulunmaktadır. Bu kale, şehir-i Sürh ismiyle ünlüdür ve Bâmiyân'ın doğu girişinde kırmızı bir tepede yer almaktadır. Tepenin 100 ile 150 metre yüksek kısmında, Zâhhâk şehrinin duvar kalıntıları bulunmaktadır. Yerel halk tarafından bu şehrin, Zâhhâk'ın başkenti olduğu kabul edilmektedir.

Yerli halk arasında, bölgeler ve tarihi yerler ile ilgili çok fazla ve kesin bilgilere sahip olunmaması nedeniyle sözlü kültürün gelişmiş olması ve Şehnâme hakkında yapılan

⁶³⁷ Bkz. Şekil 6-5 ve 6-6.

⁶³⁸ Bkz. Şekil 6-7 ve 6-8.

⁶³⁹ Zâhhâk, mutlu veya hoş gülümsemedir, Hekim Ebû'l-Kâsım Firdevsî Tûsî'nin kitabına göre (Şehnâme) Zâhhâk'ın babasının ismi Merdas'dır ve o, Guri veya Bûri memleketinin padişâhıdır. Merdas yıllarca Belh'in efsanevi kralı olan Cemşid ile savaşmıştır. Zâhhâk hakkında bir efsane mevcuttur; ona göre Zâhhâk'ın omuzunda iki yılan vardı; Zâhhâk'ın karşısına demirci olan Kawa çıkmıştır, o adam Zâhhâk'ın şehrinin batısında Der-ı Ahengerân'da sakindir. Zâhhâk'ın karşısında yer almadan önce Zâhhâk'ın askerleri için silah yapıyordu ve aslında bir komutan ve Zâhhâk için güvenilir bir kişiydi. Efsanelere göre Zâhhâk her gün yılanları, insanların (gençler) beyni ile besliyordu; ama bir gün Kawa, Zâhhâk'ın yılanlarına yemek vermek bahanesiyle onu öldürmüştür.

okumaların etkileri nedeniyle, benzer ve diğer şehirler de Zâhhâk ismiyle anılmaktaydı.

Birçok seyyahın eserinde, şehrin ilginç ve muhteşem yerlerinden olan uzun bir mağaraya işaret edilmiştir. 17. yüzyıl seyyahı Hacı Zeynel Abidin Şîrvânî eserinde bu mağara hakkında aşağıdaki ifadeleri kullanmıştır:

“Dünya gezginleri hiç bir yerde böyle bir mağaradan bahsetmemiştir; bu mağara vilâyetten dört fersah⁶⁴⁰ uzaklığıyla onun doğu tarafında yer almaktadır. Yazar [kendine hitap ederek] da mağarayı hiç bir tarih kitabında görmeyip, gerçek hikâyesini hiç kimseden dinlemediğini ifade etmiştir. Gözle gördüğüm şey, binden bir veya çoktan birkaçıdır. [Yazar] Yanına dört kişi alıp mağaranın içinde dolaşırken yolunu kaybetmemek için, yolda saman dökülmesini görevini onlara vermiştir; sekiz kişiye azık ve yiyecek, iki kişiye de odun ve diğer iki kişiye de yağ ve kandil almıştır. Yeterli ve uygun malzemelerle mağaranın içerisine girdik ve tam üç gün orada dolaştık. Ama her yerini göremememize rağmen mağaradan çıktık. Gözlemlediğim gibi orada harika sokaklarıyla yaklaşık 12,000 ev ve 1000 dükkân vardı; hepsi doğru, düzgün ve güzel bir şekilde yapılmıştır. Bu mağara çok karanlıktır ve halk arasında Zâhhâk mağarası adıyla ünlüdür.”⁶⁴¹

Günümüze ulaşan kalıntılarından da anlaşıldığı kadarıyla karmaşık yollar, yüksek duvarlar ve sayısız kuleler, bu eski kalenin (Zâhhâk şehri) ihtişamı, refah seviyesi ve savunma özellikleri hakkında önemli ipuçları sağlamaktadır. Yerli arkeologlar ve diğer araştırmacılara göre şehir, sarayın aşağı bölümü, yukarı bölümü ve yerleşik bölüm olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Şehrin kalıntılarının bazı kısımlarında yer alan farklı tarihsel dönemlere ait semboller, aynı zamanda mimari tarzın özelliklerini göstermektedir. Zâhhâk şehrinin bulunduğu bölgede ayrıca, Eftalit Türkleri (Ak Hunlar) dönemi, 10.-13. yüzyıllar

⁶⁴⁰ Fersah, 12.000 adıma veya 1 saatlik yola tekabül ettiği kabul edilen eski bir ölçü birimidir. Denizcilikte kullanılan ve özellikle eski Türk gemicilerinin kullandığı, fakat günümüzde kullanılmayan 3 deniz miline eşit bir uzunluk birimidir. Yaklaşık olarak 5685 metreye eşittir. Bir Arap fersahı 5.76 km, bir Fars fersahı ise 6.23 km'dir.

⁶⁴¹ Hacı Zeynel Abidin Şîrvânî, Riyâzü's-Seyâhat, s. 154.

ve Timurlular dönemine ait eserler keşfedilmiştir.

Bu şehrin kulesinin bazı mimari özellikleri İran'ın Yazd şehrinde yer alan Narin Kalesi'nin özellikleri ile benzerlik göstermektedir. Araştırmacılara göre kalenin bazı kuleleri Sâsânî döneminde yapılmıştır. Bu yüzden şehrin daha ziyade İslâm öncesi ve Sâsânî dönemine tarihlenen bir geçmişe sahip olduğu söylenebilir.

Afgan tarihçi Ali Ahmed Kehzad'da bu konuda benzer ifadeler kullanmıştır:

*“Bu sahada yapılan kazılarda bulunan çanak, çömlek ve vazoların üzerinde yüzleri çizilen bazı Türk kralları bulunmaktadır; bu vazoların Sâsânîler dönemine ait olduğu tahmin edilmektedir.”*⁶⁴²

Diğer bir Afgan tarihçi Kazem Yezdanî, İslâm öncesi dönemdeki bölge halklarının Türk ve Moğol toplulukları olduğunu öne sürmektedir. Yazar, bu iddasını dağınık ve bilimsel olmayan araştırmalar ile bölgede yapılan kazıların sonuçlarına ve keşfedilen resimlere dayandırmaktadır. Buna rağmen, Hsüan-Tsang'ın Bâmiyân'a yolculuk yaptığı sırada, Zâhhâk şehrinin bir Türk hükümdarının yönetimi altında olduğunun belirtilmesi gerekir.

Zâhhâk, yerli arkeologlara göre geçmişte bayındır ve düzenli bir şehirdi. Neredeyse yok olma aşamasına gelen şehrin kalıntıları, yine de turistler ve tarihçiler için özel bir cazibe unsuru olma özelliğini sürdürmektedir. Bu tarihi şehirde gözlem kulelerinin kalıntıları ile çizili duvarlar, az sayıda mağara ve merdivenli bir tünel gibi yapılar yer almaktadır. Maalesef Zâhhâk şehrinin kalıntıları her yıl, ilkbahar yağmurları, kar yağışları ve doğal afetler dolayısıyla zarar görmekte ve bu olumsuzluklar şehrin tamamen harap olmasında belirleyici bir rol oynamaktadır.

Bahsi geçen merdivenli yeraltı tüneli, yerli halk arasında “Ab Düzek yolu” ismiyle ünlüdür ve aynı zamanda kavisli ve helezoni bir özelliğe sahiptir. Şehrin ortasında ve aşağı tepelerinde yer altı kazılarıyla bir havuz oluşturulmuştur. Aynı zamanda tam olarak yeri belli olmasa da tepenin altından seramik borular aracılığıyla Bâmiyân nehri sularının havuza aktarılması; şehrin kuşatılması ve dış saldırıları zamanlarında su ihtiyacının aynı merdivenli tünel sayesinde giderilmesini sağlamıştır.

⁶⁴² Ahmed Ali Kehzad, Afganistan Der Pertov-ı Târih, s. 289.

Zâhhâk şehrinin hangi dönemde ve kimler tarafından inşa edildiği hakkında kesin bilgiler bulunmamaktadır. Bazı araştırmacılar, şehrin Müslüman saldırıları zamanında (Saffârîler döneminde) yıkılmış olduğunu belirtmektedirler. Bâmiyân'da, sadece Gölgüle şehri Moğollar tarafından yıkılmış, Cengiz Han'ın orduları Bâmiyân'a girişi ile ilgili olarak kaynaklarda Zâhhâk şehriden bahsedilmemiştir. Bu yüzden şehrin daha önceki bir süreçte tahrip edildiğini belirtmek mümkündür.⁶⁴³

Tamamen yıkılmış olan şehrin bulunduğu alan, yüzyıllarca sürekli olarak yağışlara maruz kalmış olmasından dolayı kulelerin duvarlarının bazı kısımları sürtünmüş, daha sonra bu şehrin kalıntılarından yeni kuleler ve duvarların inşa edildiği anlaşılmıştır.

Muhammed Salih Kenbü Lahorî Zâhhâk şehri hakkında şu bilgileri vermiştir: *“Özbek kralı Nezer Muhammed Han, Hk. 1037/1658'de Bâmiyân'a saldırmıştır. Bâmiyân şehrinin hükümdarı Hindistan'daki Babür İmparatorluğu tarafından atanan Hencer Han'dır, o başkentini Zâhhâk şehrine taşıyıp bu şehirde Nezer Muhammed Han'ın karşısında durmuştur.”*⁶⁴⁴

Böylece şehrin kalesinin Yakın Çağ'a kadar savunma merkezi olarak işlev gördüğü anlaşılmaktadır. *Târih-i Cihân Güşâ-yı Nâdirî*'de Zâhhâk hakkında bilgiler verilmiştir. Nâdir Şâh, 18. yüzyılda İran'da, bir Afgan ordusunu mağlup ettikten sonra Afganistan'ın merkezini ele geçirmek için oğlu Nesrullah Mîrzâ'yı 20,000 kişilik bir ordu ile Zâhhâk Kalesi yönüne göndermiştir. Nesrullah Mîrzâ bölgeyi ele geçirmiş ve onların, babasının hükûmetine itaat etmelerini mecbur kılmıştır.⁶⁴⁵ *Tezkere-i Hümâyûn ve Ahbar*'da, Yekâvleng ve Bâmiyân'ın yanı sıra bu şehir hakkında da bilgi verilmiştir.⁶⁴⁶ Verilen bu bilgilere dayanarak, Moğollardan sonra Zâhhâk şehri onarıldığı ve sonraki dönemlerde de varlığını sürdürmüş olduğu belirtilebilir.

⁶⁴³ Hacı Kazim Yezdanî, **Bâmiyân Serzemin Şeğeftiha**, Erfan Yayınları, Kabil, 1387, ss. 52-56.

⁶⁴⁴ Muhammed Salih Kenbü Lahorî, **Emel-ı Salih Müvsum be Şah-ı Cihannâme**, 2. Baskı, der. Vehid Küreyşi ve Ghulam Yezdani, Nazim Meclis Terekî Edeb Yayınları, Lahor, 1972, II, ss. 396-397.

⁶⁴⁵ Mîrzâ Mehdi Han Esterabadî, **Târih-i Cihân Güşâ-yı Nâdirî**, 4. Baskı, der. Mitra Mehr Abadî, Dünyayı Kitap Yayınları, Tahran, 1394, s. 310.

⁶⁴⁶ Bkz. Bayezit Beyat, **Tezkere Hümâyûn ve Akbar**, der. Muhammed Hedayet Hüseyin, Esatir Yayınları, Tahran, 1382, ss. 75-77.

6.2.3. Gölgüle Şehri

Gölgüle Şehri⁶⁴⁷ de UNESCO tarafından Dünya Kültürel Mirası listesine dâhil edilmiştir. Günümüzde bu şehirden sadece birkaç mağara, kule, tahrip edilmiş duvar ve bir caminin minaresinden başka bir şey kalmamıştır. Şehre düşmanların girişine engel olmak amacıyla kalın ve dayanıklı duvarların yapılmış olduğu görülmektedir. Bu şehirde keşfedilen el yazması kitaplar gibi tarihi eserler de bu şehrin gelişiminin Şensebânîler döneminde olduğunu göstermektedir. Moğol saldırılarından önce Gölgüle şehri, Bâmiyân'ın merkezi ve Şensebânîlerin başkentiydi.⁶⁴⁸ 611/1221'de başlayan Moğol saldırıları ile birlikte Bâmiyân tarihsel önemini kaybetmiştir. Cüveynî'nin bu konu hakkında verdiği bilgiler şunlardır:

“[Cengiz Han] Belh'i aldıktan sonra Horâsân'ın diğer bölgelerini de ele geçirmek için oğlu Tuluy'u büyük bir orduya tayin edip kendisi ise Tâlekân şehrine gitmiş. Orada bulunan Nusret Kuh ünlü bir kaledir, güçlü askerlerden dolayı dayanıklıdır; onlara bir kaç elçi gönderip onlardan itaat etmelerini istemiş, ama onlar savaşa karar verdiklerinden dolayı barışı ve Cengiz Han'a itaat etmeyi kabul etmemişlerdir. Moğollar kalenin etrafında toplanmış ve mancınık ile kalenin düşmesi için çok çalışmışlar, öte yandan kale sakinleri de [kaleyi] uzun süre savunmuşlar; bu şekilde oldukça zaman geçmiştir. Horâsân bölgelerinin çoğu kısmı Tuluy tarafından ele geçirildikten sonra o da Tâlekân'a gidip diğer Moğollar ile birleşmiş, sonunda Tâlekân'ı ele geçirmiştir. Bu olaydan sonra şehrin insanları ve hatta hayvanlarından hiç birisi kalmamış, her şey, ev, kale, kule vb. yıkılmıştır. Sultan Celâleddîn birkaç zaferden sonra Bâmiyân'a gitmiş; Moğollar da onun tarafına gidip Bâmiyân'a ulaşmışlar, Bâmiyânlılar da mukavemet göstermeye çalışmışlardır; savaş esnasında bir ok Cengiz Han'ın torununa isabet etmiş ve onun ölümüne neden olmuştur; Moğollar bu şehri ele geçirdikten sonra

⁶⁴⁷ Bkz. Şekil 6.9. ve 6.10.

⁶⁴⁸ Hüseyin Nayil, **Saye Roşanha-yı ez Vaze Came-yı Hâzârâ**, İsmailiyan Yayınları, Kum, 1372, s. 40.

bütün insanları ve hayvanları, her canlıyı öldürüp şehri yıkmışlardır...”⁶⁴⁹

Gölgüle’nin, Bâmiyân’ın asil ve tarihi şehri olduğu söylenebilir. Muhammed Hasan Han Etimâd’da *el Saltâneh* adlı eserinde bu noktaya işaret etmiştir:

*“Şehir dağın zirvesindedir ve dağın vadileri şehrin sokaklarıdır. Dağ, taş arasında yaklaşık 12,000 ev yapılmıştır. 611/1221’de oranın halkları Cengiz Han tarafından öldürülüp evleri yıkılmıştır. Daha sonra orası yenilenmiş, ama yine yıkılmıştır. Cengiz Han’ın saldırısından sonra [oluşan] oranın kalıntıları günümüze kadar gelmiştir.”*⁶⁵⁰

Bugün, Gölgüle şehri bir dağda yer almaktadır.

Bu şehir büyük duvar ve heykellerin karşısında olup Bâmiyân Nehri’nin sağ tarafında yer almaktadır. Şehirde kullanılan sular Kâlu Vadisi’nden gelmektedir. Gölgüle, 607-611/1217-1221 yılları arasında Hârizmşâhlılar tarafından hükümdarlık yeri olarak kullanılmıştır. Yakın Çağ’da da, şehrin kalıntıları, Emir Abdurrahman Han’ın Hâzârâcat’a saldırısı sırasında Abdü’l-Küddûs Han tarafından kamp ve askerî bölge olarak kullanılmış olduğundan dolayı tahrip edilmiştir.⁶⁵¹ Zâhhâk gibi Gölgüle şehrinde de yer altı binaları bulunmaktadır. Yerli halk tarafından kullanılan Gölgüle kelimesi, Farsça’da bağırs, inleme, sızlama anlamlarına gelmektedir. Hac Kâzım Yezdanî, *Bâmiyân Serzemin Şegiftiha* adlı eserinde konu hakkında şu ifadeleri kullanmıştır:

*“Moğollar kaleye saldırırken bu şehirde büyük ve kanlı bir savaş başlamıştır. [Şehrin] Her köşesinden yüksek sesler, ağlama, inleme, sızlama, bağırs vb... [yükselmış]; bu yüzden Gölgüle şehrine yıkıldıktan sonra bu isim verilmiştir.”*⁶⁵²

İngiltere ordusunun istihbarat başkanı olan Charles Mason, bir makalesinde Gölgüle kelimesinin anlamı hakkında başka bir noktaya işaret etmiştir. Ona göre bir yolcu Gölgüle’nin yüksek yerlerinden Bâmiyân’ın büyük heykellerine ve mağaralarına baktığı

⁶⁴⁹ Cüveynî, I, ss. 104-105.

⁶⁵⁰ Etimâd el-Saltâneh, Merâtü’l-Büldân, I, s. 268.

⁶⁵¹ Feyz Muhammed Kâtip, *Serâcü’l-Tevarih*, Darü’l-Seltane Kabil Yayınları, Kabil, 1331, III, s. 698.

⁶⁵² Yezdanî, s. 42.

zaman, onların görünüşünden etkilenip düşünceye dalar ve kendi aklında birçok teori kurar. Bu şehir esasında garip bir yerdir, çünkü hem geçmişinin büyüklüğünden dolayı hem de doğal olarak oradan garip şeylerin burada bulunması nedeniyle konuşmaktadır. Şehir, rüzgâr esince kulelerinin içerisinde hüzünlü sesler üretmektedir. Bu sesler bütün insanlarda şaşkınlığa neden olmakta ve aynı zamanda bahsedilen hüzünlü sesler herkesi düşüncelere daldırmaktadır. Bölgenin yerli halkı bu trajik, anormal ve hüzünlü seslerin hayalet ve cansız nesnelere ait olduğuna inanmaktadırlar. Bir görüşe göre Gölgüle kelimesi de muhtemelen bu seslerle ilişkilidir.⁶⁵³

Şehrin kalıntılarının güneydoğu kısmında dörtgen şeklinde yapılan Kale Döhter (Kız Kalesi) bulunmaktadır. Bazı yerel hikâyelerde bu kalenin Bâmiyân hükümdarına veya Celâleddîn Hârizmşâh Mengübertî'nin kızına ait olduğu belirtilmektedir. Bu hikâyelerde yer alan rivayetlere göre Moğollar'ın şehri ele geçirmeleri kolay olmamış, Celâleddîn'in kızı Moğol komutanına âşık olmuş ve onun ihaneti şehrin düşmesine neden olmuş, Bâmiyân şehri Moğollar tarafından yağmalanmıştır. Bu hikâye doğru olarak kabul edilirse şehrin Bâmiyân hükümdarının kızına ait olduğu belirtilebilir, çünkü Sultan Celâleddîn Bâmiyân'ı ikametgâh olarak kullanmamıştır. Bahsedilen bu rivayetler ile ilgili olarak, Kabil'deki müzede yer alan önemli eserler arasında, biri kapının üzerindeki Kufi çizim ile el-Mülküllah kelimesinin yazılı olduğu bir yazma eser bulunmaktadır. *Falnâme* ismiyle bilinen bu eser 583/1193 yılında Şensebânîler döneminde yazılmıştır.

6.2.4. Kekerâk Mağaraları

Buda heykelleri ve Gölgüle şehri kalıntılarının 5 km. güneydoğusunda Kekerâk Vadisi yer almaktadır. Bu vadide, 15 m. yüksekliğinde bir heykel, birçok mağara ve eski bir tapınağın kalıntıları bulunmaktadır.⁶⁵⁴ Günümüzde mağaralarda *Rehnema-yı Bâmiyân* ve diğer kaynaklarda bahsedilen süslemelerden hiçbir iz kalmamıştır.⁶⁵⁵

Kral Asoka'nın destekleriyle mağaraların kazılmasına ve Budist tapınaklarının

⁶⁵³ Nayil, ss. 231-232.

⁶⁵⁴ Bkz. Şekil 6.11. ve 6.12.

⁶⁵⁵ Ahmed Ali Kehzad, *Rehneyayı Bâmiyân*, Neşriyat-ı Ancüman-ı Târih-i Kabil Yayınları, Kabil, 1334, ss. 29-31.

inşa edilmesine Hint Yarımadası'nın batı tarafından başlanmış, daha sonra bu faaliyetler başka bölgelerde de sürdürülmüştür. Genel olarak kervan yollarının üzerinde inşa edilen bu eserlerin önemli bir kısmı, Hint şehirleri arasında bağlantı kurulmasını sağlamıştır. Budizm inancında her zaman yolcular ve kervanlara ikram yapılmasına ve takipçilere davetlerde bulunulmasına önem verilmiştir. Binalar da aynı şekilde, Orta Asya ticaret yolları üzerinde inşa edilmiştir.

1931 yılında, Ketrâk vadisinde yer alan bir tapınaktaki renkli resimler arasında, bir kralın resmi bulunmuştur, Joseph Hackin, bu hükümdarın Padişâh-ı Şikarî olduğunu kaydetmiştir. Hükümdar, avcılıktan tövbe eder ve Buda'ya iki eliyle kendi yayını sunar bir şekilde tasvir edilmiştir. Av malzemeleri olarak yanında bir Gezel tazısı (bir köpek cinsi), av köpeği ve bulunmakta, onun bir ördek avladığı görülmektedir. Hükümdar aynı zamanda her türden mücevher ile süslenmiş bir şekilde yatağının üstünde oturmaktadır. Bu resimde tasvir edilen, Bâmiyân'da hükmeden Kuşanîlerin son hükümdarıdır. Hackin tarafından hükümdarın tacı üzerine birçok araştırma yapılmıştır. Gazne'de bulunan üç sikke bu hükümdar tacı ile kıyaslandığında iki sonuç elde edilir: Bâmiyân'daki hükümdar için bu nesnelerin özel semboller olması diğeri ise Kabil'de hükmeden Kuşanîlerin hükümdarlarıyla akrabalık bağının bulunmuş olmasıdır.

Ketrâk vadisinde bulunan Şâh-ı Şikarî'nin tacı, altından üç ay ile yapılmıştır.⁶⁵⁶ Gazne'de bulunan sikkelerin üzerinde de bu üç ayın varlığını görmek mümkündür. Bâmiyân Vadisi'nde yer alan bir heykelin baş kısmında da bu tür bir tacın bulunduğu bahsedilmiştir. Komşu bölgelerin hükümdarlarının böyle bir tac kullanmamış olmaları nedeniyle, bunun Bâmiyân hükümdarlarına özgü bir durum olduğu söylenebilir.

6.2.5. Kâfir Kalesi (Kale Kafirî A ve B)

Şiran-ı Bâmiyân döneminden itibaren bu tür kalelerin inşâ edilmeye başladığı görülmektedir. Bu iki kaleden, Gölgüle ve Zâhhâk şehirleri arasında iletişim kurma amacıyla istifade edilmiştir. Kaleler şekil ve mimari açıdan, Bâmiyân'daki diğer kalelerle

⁶⁵⁶ Bkz. Şekil 6.13.

benzer özelliklere sahiptir.⁶⁵⁷ Bazı yerli araştırmacılara göre bu kaleler Sâsânîler döneminde askerî amaçlar doğrultusunda kullanılmıştır. Daha önce de belirtildiği gibi Zâhhâk şehri ve Çehil Bürcâ eserleri de Sâsânîler döneminde onarılmışsa da, kalelerin belirtilen amaçlarla kullanılmış olması görüşüne çok itibar edilmediği belirtilebilir. Sâsânîler, Bâmiyân'da siyasî açıdan güçlü bir etkiye sahip olamamışlardır. Buna rağmen, Kehzad gibi bazı yazarlar, Zâhhâk'ın kurucusunun Sâsânîler olduğunu öne sürmüşlerdir.

Bu kalelerden sadece birkaç kulenin kalıntısı günümüze ulaşmıştır. Bölgenin coğrafi durumunun bu tarihi eserler açısından ciddi doğal bir tehdit unsuru olduğu söylenebilir.

6.2.6. Gol Akram Mağaraları

Gol Akram mağaraları, Bâmiyân'ın güney batısındaki Folađî vadisinde bulunan Baba Dağı'nın eteklerinde yer almaktadır.⁶⁵⁸ Bu vadide bir çok mağara bulunmaktadır. Bölgenin, İslam öncesi dönemlerde Budistler ve bu dinin rahipleri tarafından ibadethane olarak kullanılmış ve iskân edilmiş olduğunun belirtilmesi gerekir.

Son yıllarda Afganistan'da merkezi bir hükümetin kurulmasından sonra Bâmiyân'da arkeolojik araştırmalar yeniden başlamıştır. Afgan ve Japon arkeologlar tarafından Bâmiyân'da, 2006-2007 yıllarında yapılan araştırmalarda, mağaralarda Budizm dönemine ait 500 el yazması eser keşfedilmiştir. Bu eserlerde verilen bilgilere göre İslam öncesi dönemde bu mağaralar, ibadethane olarak kullanılmıştır.

6.2.7. Kale Gami Mağaraları

Folađî Vadisi'nde Budizm döneminden kalan Gol Akram mağaralarının yanısıra başka mağaralar da bulunmaktadır. Bunlar arasında en önemli olanlardan biri de Kale Gami Mağaraları'dır.⁶⁵⁹ Bu mağaraların iç kısımları siyah, beyaz, kırmızı, yeşil ve mavi

⁶⁵⁷ Bkz. Şekil 6.14. ve 6.15.

⁶⁵⁸ Bkz. Şekil 6.16.

⁶⁵⁹ Bkz. Şekil 6.17. ve 6.18.

renkler ile boyanmıştır. Ne yazık ki bu mağaraların birçoğu doğal afet ve iç savaşlar nedeniyle zarar görmüş ve tarihi eser kaçakçıları tarafından yağmalanmıştır. İslâm sonrası ve Gurlular dönemlerinde de bu mağaraların üstünde bazı kulelerin inşa edilmiş olduğu bilinen bir husustur.

6.3. KÜLTÜR BAKANLIĞINA KAYITLI ESERLER

Daha önce de belirtildiği gibi Bâmiyân'daki sayısız tarihi eserler son yıllarda *Kültür Bakanlığı* tarafından ulusal kültürel mirasın bir parçası olarak kaydedilmiştir. Maalesef, sahip oldukları öneme rağmen bu eserlere fazla önem verilmediği görülmektedir. Bu eserler, aşağıda kısaca tanıtılacaktır.

Kültür Bakanlığı tarafından, bahsi geçen tarihi eserler arasından 15'i ulusal eser olarak kaydedilmiştir. Bunlar arasından da 8 eser 2003 yılında *Birleşmiş Milletler Bilim ve Kültür Örgütü* (UNESCO) tarafından *Dünya Kültür Mirası* listesine dâhil edilmiştir. Diğer 7 eser ise şunlardır: Bâmiyân'ın merkezi mağaraları, Gühergin Kalesi, Nik Çarşısı, Çehil Bürcâ, Allah Dad Han-ı Moğul Kalesi ve Lehşüm Kalesi.

6.3.1. Çehil Bürcâ

Çehil Bürcâ şehrinin kalıntıları, Yekâvleng ilçesinin kuzeybatısında yer almaktadır.⁶⁶⁰ Sağlam ve dayanıklı bir şekilde inşa edilmiş olması nedeniyle, devlet ve halkın ihmalleri, coğrafi durum, iklim koşulları ve aradan geçen uzun süreç, bu şehrin kalıntılarını tamamen ortadan kaldıramamıştır.

Şehir, Çehil Bürcâ (Kırk Kule) ismiyle ün kazanmış olmasına rağmen, esasında 300'den fazla kulenin inşâ edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Yerli halk tarafından bu şehir Berbersâh'a ait olduğu öne sürülmekte, mitlerde de şehirden Berbersâh Krallığı'nın başkenti olarak bahsedilmektedir.⁶⁶¹

Geniş bir tepenin üzerine inşa edilen şehir, dört taraftan Baba dağları ile

⁶⁶⁰ Bkz. Şekil 6.19. ve 6.20.

⁶⁶¹ Hassan Puladî, *Hâzârehâ*, trc. Ali Alimî Kermanî, Erfan Yayınları, Tahran, 1387, s. 144.

çevrelenmiştir. Doğusunda Keligân, batısında ise Dahân-ı Morgî bölgeleri yer almaktadır. Aynı zamanda şehrin etrafında kaynağını Band-i Emir'den alan şeffaf ve güzel bir göl vardır.

Çehil Bürcâ köyüne girirken, kalenin mimari karmaşıklığı, genişliği ve büyüklüğü daha iyi anlaşılmaktadır. Arkeolojik bilgilere göre Çehil Bürcâ Kalesi'nin, Kuşanlar veya Gurlular döneminde inşâ edilmiş olduğu belirtilebilir.

Bölgede keşfedilen resimler ve kulelerin şeklinden dolayı, kalenin İslâm dönemine ait bir yapı olmadığı belirtmiştir. *Bâmiyân Ekonomik İşbirliği Teşkilatı Ofisi* tarafından birkaç yıl önce bazı kulelerin kalıntılarında insan yüzü, yılan, vb. gibi resimler keşfedilmiştir. Geniş bir tepenin üzerinde taştan yapılan kuleler bulunmaktadır. Tepelerin etrafında kalın duvarları bulunan 40'tan fazla kule yapılmıştır. Toprak ve büyük taşlardan yapılan kulelerin duvarlarının genişliği yaklaşık 3 metredir. Tepenin ortasında hükümdarların ikametgâhı olması nedeniyle güzel odalar ve yüksek kulelerin bulunduğu bina, dört taraftan korunmaktadır. Çehil Bürcâ'nin bir kısmı "Sur Şehir" isimli geniş ve taştan yapılan bir duvarla çevrelenmiştir.

Binanın kurucularının ihtiyaçlarına göre bu kuleler farklı şekillerde inşa edilmiştir. Bugün maalesef bunların çoğu yıkılmış durumda olmasına rağmen dikkatli bir şekilde bakıldığında hasarlı kulelerin yerleri anlaşılabilmektedir. Günümüzde farklı yüksekliklerdeki kulelerden 34 kalıntı kalmışsa da bunlar yıkılma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Kulelerin altında bulunan odaların içinde hiçbir kalıntı bulunmamaktadır. Odaların tavanı kubbe şeklinde yapılmıştır. Binanın bir kısmında, oturma odası şeklinde 3 küçük ince ve güzel bir şekilde yapılan oda, dönemin mimari ve sanatsal gelişmişliğine bir kanıttır. Odaların çatısı ve duvarlarında kırmızı renkli, güzel ve ince resimler bulunmaktadır. Bir odada etrafında duran adamlarla beraber güçlü bir kralın resmi bulunmaktadır. Kralın kollarında bulunan güzel ve küçük iki yılanın, onun omuzlarından çıkmış gibi tasvir edilmiştir. Bu kralın ismi ve lakabı hakkında, buna benzer başka resimlerinden de kesin bilgiler elde edilememektedir. Resim, yerli halk hikâyelerine göre sadece Zâhhâk'a aittir. Bâmiyân'ın bilgi ve kültür yetkilileri ile arkeologlara göre bu ve benzer diğer resimler İslâm öncesi dönemlere aittir.

Zâhhâk ve Gur şehirlerindeki dayanıklı kalelerin mimari tarzı, kullanılan

süslemeler, kuleler ve kanıtlara göz önüne alındığında, Çehil Bürcâ'nın önemli bir tarihi şehir olduğu belirtilebilir. Şehir, engebeli yolları ve derin bir vadide kurulmuş olmasından dolayı dış saldırılar karşısında savunma için güvenli bir alan olmuştur. Bu yüzden Müslümanların saldırı ve baskılarından sonra Kabilşâhân kuvvetlerini yenilemek amacıyla Bâmiyân'a geri çekiliyor ve kış mevsiminin sona ermesiyle birlikte Arapların karşısında savunma önlemleri almaya başlıyordu.

Çehil Bürcâ'nın güneybatısında, geniş bir alana yayılmış taş duvarlı kalıntılar bulunmaktadır. Bu alanın özel günler, törenler ve halka açık toplantılar için kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. 2006-2007 yılları arasında Afgan-Japonya Arkeoloji Kurulu bu alanda önemli keşifler yapmıştır. Ne yazık ki, geçmişte özellikle de savaşlar esnasında yasa dışı kazılar yapılmış ve hatta duvar resimleri de kaçakçılar tarafından çalınmıştır.

6.3.2. Gühergin Kalesi

Yekâvleng ilçesinin 18 km güneydoğusunda Gühergin bölgesi isimli taşlı bir tepenin üzerinde, kule ve duvar kalıntıları bulunmaktadır.⁶⁶² Bugün bölgede bulunan kulelerin sayısının fazla olmadığı söylenebilir. Yerli halkın tarafından eskiden kırk ve daha fazla kulenin var olduğundan bahsedilmişse de maalesef bunların çok azı günümüze ulaşmıştır.

Gühergin Kalesi'nin duvarı tamamen yıkılmıştır. Kulelerin ise bazı kısımları bugün mevcuttur. Binaların çökmesi nedeniyle kulelerin yüksekliğinin azalmış olduğunun belirtilmesi gerekir. Mevcut verilere göre kulelerin birçoğu üç katlı bir şekilde inşa edilmiştir. Her kulenin etrafında da ok atılması için bazı noktalar yapılmıştır. Kulelerin duvarlarının kalınlığı bazı kısımlarda 1-1/5 metreye ulaşmaktadır. Kullanılan kerpiç, dörtgen ve kare şeklindedir. Kalenin inşa edilme tarihi hakkında ise güvenilir bilgiler bulunmamaktadır. Bu alanda bulunan birkaç eski mezar göz önüne alınarak, kalenin İslâm öncesi bir dönemde inşa edilmiş olduğu öne sürülmektedir.

Gurlular döneminde mevcut olan kulelerden yedisi günümüze ulaşmıştır. Bu

⁶⁶² Bkz. Şekil 6.21. ve 6.22.

kulelerin yanında da birkaç Budist mağarası bulunmaktadır.

Geçmişte, bu kale veya şehirde yaşayanların çanak-çömlek yapımı ile meşgul olduklarına, bölgede bulunan çanak-çömlek ve tunç kaplar kanıt olarak gösterilebilir. Kullanılabilecek su kaynakları için şehirde büyük taşlardan bir tünel inşa edilmiştir. Bu tünel de tarihi kalenin görkemli kalıntıları arasında yer almaktadır.

6.3.3. Bâmiyân'ın Merkezindeki Mağaralar

Bâmiyânda bulunan mağaralar, eski dönemlerden beri genel olarak dağ eteklerinde yapılmıştır. Bu mağaralar Afganistan'ın en önemli tarihi zenginlikleri arasında yer alır. Kubbe şeklinde tavanları bulunan; kare, dörtgen, altıgen ve dairesel şekillerde birçok mağara, uzun bir süre Budist rahiplerin eğitim-öğretimi, öğretileri, ibadetleri, öğretimi, eğitimi gibi amaçlar için kullanılmıştır.⁶⁶³ Bâmiyân'da bulunan doğal ve yapay mağaraların sayısının yaklaşık olarak 12,000 olduğu tahmin edilmektedir. Mîrzâ Siraceddîn Hacı Abdurrûf, Bâmiyân ve mağaraları hakkında, gözlemlerine dayalı olarak edindiği bilgileri şu şekilde aktarmıştır:

“Bir menzilden sonra bir Afganistan vilâyeti ve Hâzârâcat'ın bir bölgesi olan Bâmiyân'a ulaştık. Geçmişte, putperestlerin eserlerinin mevcut olması nedeniyle burası farklı milletlerin yerleşim yeri olmuş ve oradaki dağın kazılarındaki bir kaç puta ilaveten taştan yapılan ve günümüze ulaşan iki büyük put bulunmaktadır. Arkasındaki ve altındaki putlar dağlara bitişiktir; ilginç ve harika bir heykeldir... Bütün dağlık alan ve onun civarı Hâzârâların bölgesidir. Bunların tamamı çiftçi ve köylüdür. Onların çoğunun dağlarda evi vardır, dağın eteklerini kazıp taş mağaralar yapmışlardır. Çoğu evin manzarası caddenin karşısındadır. Bir kişi aşağıdan yukarıya baktığında bütün dağları delik delik şekilde görür. Koyun ve diğer hayvanlarını o dağlarda otlatırlar.”⁶⁶⁴

⁶⁶³ Bkz. Şekil 6.23.

⁶⁶⁴ Mîrzâ Siraceddîn Hacı Abdurrûf, **Tühef-ı Ahl-i Buhârâ**, der. Muhammed Esediyân, Buali Yayınları,

Sürh Dere Vadisi'nde bulunan çok sayıda büyük mağara, Bâmiyân'ın diğer mağaralarından daha geniştir. Bunların bazıları 100 metre uzunluğunda ve 4 metre genişliğindedir. Bu mağaralar, melikler ve Budist rahiplerin ince ve güzel resimleriyle süslenmiştir. Maalesef resimlerin çoğu günümüze ulaşmıştır. Bu resimler hakkında sadece kitaplarda ve fotoğraflar sayesinde bilgi edinebilmekteyiz.

6.3.4. Berber Şehri

Bir dağın eteğinde bulunan Yekâvleng ilçesinde, Bazar-ı Nik'in doğusuna birkaç kilometre uzaklıkta geniş ve harap bir halde olan Berber şehri bulunmaktadır. Bu şehir, bölgenin sözlü kültürüne göre İmam Ali döneminde Berberistan'ın başkenti olmuştur. Hükümdar da kendi isteğiyle İslâm'ı kabul etmiştir. Bu şehrin yer aldığı dağ da yerel halk tarafından Berber Dağı olarak anılmaktadır. Dağın yüksek kısımlarından aşağıya doğru yaklaşık olarak yarısı büyük kayalardan oluşmuştur. Bu yüzden doğu ve güneybatı kısımlarından, dağın zirvesine tırmanmak oldukça zordur. Şehrin girişi kuzeydoğu tarafında olup bu kısımda şehrin duvarlarının daha uzun ve kalın olduğu görülmektedir. Yaklaşık 600 metre uzunlukta olan bu duvarlardan günümüzde maalesef sadece küçük bir kısım kalmıştır.⁶⁶⁵

Duvarların baş kısmının kalınlığı yaklaşık olarak 4 metredir. Üst kısımlara doğru kalınlık daha da azalmaktadır. Kalıntılar dikkatli bir şekilde incelendiğinde, duvarların tıraşlanmış taşlar ve yakılmış tuğlalar kullanılarak yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Güneş ışığından daha iyi bir şekilde yararlanmak için kentin en önemli kısımları ve binaları güney bölümünde inşa edilmiştir. Maalesef bazıları yer seviyesiyle bitişik olan binaların ve evlerin duvarlarının birçoğu günümüzde mevcut değildir. Bu şehirde de çok fazla seramik ve çömlek bulunması diğer tarihi bölgeler de olduğu gibi burada da yasadışı kazıların yapılmasına neden olmuştur.

Tahran, 1369, ss. 229-230.

⁶⁶⁵ Bkz. Şekil 6.24.

6.3.5. Allah Dad Han Moğol Kalesi

Bu kale, Gölgüle şehrinin güneyinde ve Seyed Abâd vadisinin başında yer almaktadır. Ahmed Şâh Dürrânî⁶⁶⁶ (1747-1772) ile aynı dönemde Bâmiyân'da hüküm süren Zeynül Han Moğol tarafından yapılan kale, onun soyundan gelen Allah Dad'a miras olarak kalmıştır. Bu kalenin, onarılmasına rağmen gerekli önem verilmemesi, dikkat eksikliği ve birçok saldırı ile aynı zamanda bölgenin karlı ve yağmurlu bir iklime sahip olması gibi nedenlerle, günümüzde sadece harabeleri kalmıştır. Yasadışı kazılar ve dikkatsizlik nedeniyle Bâmiyân'ın tarihi eserlerinin önemli bir kısmının günümüzde mevcut olmadığı belirtilebilir. Bu konuda, devletin ve resmi kurumların dikkatlerine ihtiyaç duyulmaktadır.

6.3.6. Lehşüm Kalesi

Bâmiyân'ın tarihi binalarının önemli bir kısmı, bugünkü Şiber ilçesinde yer almaktadır. Pervân ve Kabil ile komşu olan Şiber, Sâlânk tüneli yapılmadan önce, Kabil ve Afganistan'ın kuzey vilâyetleri arasındaki tek yoldu. Afganistan'ın merkez ve kuzey vilâyetleri arasındaki ulaşım ve bağlantı açısından önemli bir rol oynamış olan şehir, Sâlânk tünelinin inşasından sonra bu önemini kaybetmiştir.

Lehşüm'de yer alan tarihi eserlerden biri de Lehşüm Kalesi'dir.⁶⁶⁷ Bu kale, Bâmiyân'ın 48 kilometre doğusunda ve Vete Pur bölgesinde yer almaktadır. Yüksek duvarlarıyla güzel bir kale olan bu eser, Bâmiyân'ın kale mimarisinin gelişim derecesini ve özgün mimari tarzını göstermektedir. Bazı araştırmacılar, kalenin Halaç kabilesinden Ostad Elif isimli bir kişi tarafından inşâ edilmiş olduğu belirtilmiştir. Bu kale, yine kendi içinde dört kaleden oluşur. Ana kalenin kenarları 30 metrelik kareler şeklinde yapılmıştır. Kalenin dört köşesinin de gözetlenmesi ve denetimi için kullanılan bir kule bulunmaktadır. Diğer üç kale ise Lehşüm Kalesi'nin asıl binasını oluşturmaktadır. Genel

⁶⁶⁶ Ahmed Şâh Dürrânî, Dürrânî hânedanının ilk şâhidıdır ve Afganistan'ın kurucusu olarak kabul edilmektedir.

⁶⁶⁷ Bkz. Şekil 6.25.

olarak kalenin duvarları kalın ve dayanıklı bir şekilde yapılmıştır. Bu yüzden kale, günümüze kadar kendi özgünlüğünü ve esenliğini korumuştur. Kalenin kalıntıları, duvarlar ve dört kalenin hisarlarının birbirine bağlı olduğunu göstermektedir. Bu kale “Cuma Bay” isimli bir kişi tarafından onarılmıştır. Civarında bulunan tarım arazilerindeki sulamalar nedeniyle kale duvarlarının bazı kısımları ile kulenin ana bölümleri de ciddi hasar görmüştür.

6.3.7. Çehil Sütun Şehri

Çehil Sütun, Eski Taş Çağı’ndan⁶⁶⁸ kalan önemli bir sığınak yeridir. Burada Budizm dönemi ve hatta daha önceki dönemlere ait mağaralar bulunmaktadır. Maalesef Afganistan ve Bâmiyân’ın diğer eserleri gibi bu mağaların da yeterince dikkate alınmadığı anlaşılmaktadır. Doğal afetler ve insan etkileşimleri gibi etkenler, mağaralarda yer alan boyamalarda ciddi derecede hasar oluşmasına neden olmuştur.

53 metre uzunluğundaki bir heykelden 1 km. uzaklıkta geniş koridorlar ve sayısız sokakları bulunan görkemli bir mağara bulunmaktadır. Her koridor, diğer koridorlardan birkaç taştan yapılan bir sütun ile ayrılmaktadır.⁶⁶⁹ Mağaraların iç kısımlarında geniş ve bir kısmında çok sayıda taşlı sütunlar bulunan koridorlar yer almaktadır. Ünlü Çehil Sütun isminin kaynağı budur. Şîrvânî konu hakkında şu bilgileri vermiştir:

“Geçmişte oranın dağlarında iyi ve dayanıklı binalar yapılmıştır. Bu binaların kime ait olduğu bana açıklanmadı. Herkese sormuş olmama rağmen onları kimin yaptığının bilinmediğini söylediler... Yaklaşık 6,000 ev kazılmıştır. Zaten kazılan 6,000 ev, [bunların] ne kadar zor bir şekilde yapıldığını herkese göstermektedir. İnsan şeklinde birkaç heykel yapılmış, erkek ve kadın şeklinde yapılan iki büyük heykel kazılmıştır. Erkek Selsâl, kadın ise Şehmâme olarak adlandırılmıştır.”⁶⁷⁰

⁶⁶⁸ Kaba Taş Devri, Yontma Taş Devri veya bilimsel adıyla Paleolitik Çağ olarak tanımlanan Eski Taş Çağı, günümüzden yaklaşık 2 milyon yıl önce başlamış ve 10.000 yıl önce son bulmuştur.

⁶⁶⁹Bkz. Şekil 6.26.

⁶⁷⁰ Hacı Zeynel Abidin Şîrvânî, Büstânü’s-Seyâhat, s. 130.

6.4. KÜLTÜR BAKANLIĞINA KAYITLI OLMAYAN YERLER

Bâmiyân'a farklı dönemlerde inşa edilen bazı tarihi eserleri, bugüne kadar herhangi bir organizasyon veya kültür kuruluşu tarafından kayıtlara geçirilmemiştir. Bu eserlerin en önemlileri şunlardır: Ser-Hüşek Der-Gendek Şehri, Ahzerât Kervansarayı, Ceres Tüği Kervansarayı, Ser-i Kâlu Kervansarayı, Şiş Bürcâ Kalesi, Kelikân Stupaları, Zemaryalai Terzi'nin keşfedilen stupaları ve Şâhi tapınakları, Hâci Gar veya Hâce Tâbü, Seyed Ali Yahsuz'un Türbesi.

6.4.1. Ser-Hüşek Der-Gendek Şehri

Şikarî vadisinin girişinde sağlam, dayanıklı ve stratejik açıdan önemli bir konumda bulunan Sert-Hüşek Der-Gendek Şehri'nin kalıntıları yer almaktadır.⁶⁷¹

Binaları ve mağaraları kerpiçten yapılmış olan şehir iki bölümden oluşur. Cami ve bazı binaların kalıntıları asıl bölümde yer almaktadır. Diğer bölüm ise kaledir. Şehrin etrafı, yuvarlak kuleler ve kalın duvarlar ile çevrilmiş, tüm kuleler çamur ve taştan yapılmıştır. Kule ve duvarların, Moğol istilasası döneminde veya daha sonra Abdurrahman Han'ın saldırıları sonucunda yıkılmış olduğu belirtilmektedir.

6.4.2. Ahzerât Kervansarayı

Yolculukları esnasında kervanlar ve yolcuların barınması ve dinlenmesi için inşa edilen devletler veya bulundukları bölgenin sakinleri tarafından inşa edilen kervansaraylar, günümüzde ulaşım ve iletişim alanındaki teknolojik gelişmeler nedeniyle eski önemini ve etkisini kaybetmiş, bazıları da zamanla yıkılmıştır.

Kervansarayların planlarında yüzyıllar boyunca belirgin değişiklikler yapılmamıştır. Genel olarak bu yapılar orta bahçenin etrafında oda alanlarının yapılması planına dayanmaktadır. Bu binalarda sadece tek giriş bulunmaktadır. İran, Türkiye,

⁶⁷¹Bkz. Şekil 6.27.

Afganistan ve Orta Asya ülkelerinin önemli tarihi ve kültürel bir parçası olan kervansarayların incelenmesi, ülkenin kültürel altyapısına dair bilgilerimizi zenginleştirebilir.

Bu yapılar incelendiği zaman, yolların durumu hakkında da bilgiler edinmemiz mümkündür. Geçmiş dönemlerde kervansaraylar, diğer benzer binalar (örneğin posta taşıyıcı yerleri, ahırlar, kahvehaneler ve askerî kışla vb.) bu hususta oldukça önemli olup esas olarak ülkede bulunan yolların ayrılmaz parçaları olarak görünmektedir. Yolların durumu, trafik ve sosyal ve politik gelişmeler nedeniyle bu yapıların yerlerinde de değişiklikler olmuştur.

Fakat kervansaraylar; geçmişte seyahatin kolaylaştırılması gibi pratik bir amacın yanında, mimari, sanatsal özellikler ile bölgenin politik ve ekonomik durumunun açıklanması açısından da önemli eserlerdir. Jean Chardin'ın Seyahatnâmesi'nde, doğuda var olan kervansaraylar nedeniyle, yolcular ve kervanlar için bu bölgelere seyahat etmenin çok zor olmadığı belirtilmiştir.⁶⁷²

Ahzerât Kervansarayı⁶⁷³, Kabil ve Herât yolu arasında bulunan Pencab ilçesinde yer almaktadır. Esasında bu ilçe Hâzârâcat'ın ortasında bir kavşakta yer almaktadır. Herât-Kabil anayolu Pencab ilçesinden geçmekte ve aynı zamanda Şatu Vadisi yoluyla Afganistan'ın kuzey ve güney bölgelerini birbirine bağlamaktadır. Yolun bahsedilen bu özelliği nedeniyle, kervansarayın Ahzerât bölgesinde yapılmış olması muhtemeldir. Bu kervansarayın uzunluğu 100 m, genişliği ise 100 m. olup, dört kapı ve dört büyük kulesi bulunmaktadır. Bazı tarihçilere göre eserin yeniden yapıldığı (en fazla 200 sene önce) belirtilmişse de bu konu hakkında net bir görüş belirtmek mümkün değildir.

6.4.3. Ceres Tüġî Kervansarayı

Orta Çağ'da Budizm etkisindeki kültürel ve ticari öneme sahip şehirlerinden biri olan Bâmiyân'da birçok Budist tapınağının inşâ edilmiş olduğu kaynaklarda belirtilen bir

⁶⁷² Bkz. Jean Chardin, *Sefername Şarden (Chardin'in Seyahatnamesi)*, trc. İkbâl Yekma'i, Tûs Yayınları, Tahran, 1372, I, ss. 387-391.

⁶⁷³ Bkz. Şekil 6.28.

hususdur. Bâmiyân'da da diğer Horâsân şehirlerinde olduğu gibi kervansaraylar bulunmaktadır. Ne yazık ki ülkede siyasî istikrar ve sükûnet ortamının mevcut olmaması, tarihsel çalışmaların yetersizliği ve arkeolojik araştırmalar için yatırım yapılmaması gibi nedenlerle, Bâmiyân'ın diğer tarihsel eserleri hakkında olduğu gibi Ceres Tügî ve diğer kervansaraylar hakkındaki bilgilerimiz de oldukça yetersizdir.

Şiş Pül bölgesinde İslâmî dönem mimarisinin bir örneği olan bu kervansarayın kalıntıları bulunmamaktadır. Bu alan, ne yazık ki günümüzde otel olarak kullanılmaktadır.

6.4.4. Sar-ı Kâlu Kervansarayı

İslâm döneminde yolcular tarafından kullanılmış olduğu bilinen bir husustur. Horâsân'ın farklı şehirlerinden Hindistan'a giden kervanlar Bâmiyân'da dinleniyor ve daha sonra yolculuklarına devam ediyorlardı. Coğrafya eserlerinde işaret edilen bu husus, önceki bölümlerde bahis konusu edilmişti. Geçmişte Bâmiyân ve diğer Horâsân şehirlerindeki kervansaraylar, her şehrin belirli işleri ile ticari ve ekonomik yaşamında önemli bir rol oynamıştır. Coğrafi durumu açısından Bamiyan, Sar-ı Kâlu bölgesinin yerli halkları tarafından Hindistan'a açılan kapı olarak görülmüştür.

Yapım tarihi hakkında kesin bilgiler bulunmayan Sar-ı Kâlu Kervansarayı'nın⁶⁷⁴ Gurlular döneminden günümüze kadar yüzyıllar boyunca işlevini sürdürmüş olduğu hakkında bazı görüşler ileri sürülmüştür.

6.4.5. Şiş Bürcâ Kalesi

Bâmiyân'daki Şiber bölgesi doğal güzelliği ve tarihsel eserleri ile dünyanın her bölgesinden ziyaretçileri kendisine yöneltmektedir. Bundan dolayı araştırmacılar bu tarihsel eserlere önem vermektedirler. Şiber ilçesinin Kâlu vadisinde mevcut olan tarihsel binalar, bölgenin yerel yöneticilerinin ilgi ve önemini göstermektedir. İyi havası, bakır gibi değerli madenleri, çeşitli pınarları vb. unsurlar bölgenin sahip olduğu önemin temel

⁶⁷⁴ Bkz. Şekil 6.29.

nedenleri arasında gösterilebilir.

Kâlu Vadisi'nde keşfedilen önemli ve dikkate değer iki tarihsel eser bulunmaktadır. Bölgenin ve genel olarak Bâmiyân'ın kültürel ve siyasî tarihinin aydınlatılması amacıyla daha fazla arkeolojik çalışmaların yapılması gerekmektedir. Vadide yer alan Şiş Bürcâ,⁶⁷⁵ Hâce Cengel ve Nâğmeçi gibi tarihi alanlarda kale kalıntıları bulunmaktadır. Fakat ne yazık ki günümüze kadar bu kalelerin nasıl ve hangi dönem inşa edildiği hakkında detaylı bilgiler elde edilememiştir.

6.4.6. Kelikân Stupaları

Çaytiya ve Bahare gibi, Budizm'in kutsal yapıları ve mimarisinin en çarpıcı örneklerinden biri de stupalardır. Stupalar diğer kutsal binalardan daha köklü bir geçmişe sahiptir. Dünyanın en önemli Budist binalarının birçoğunu Stupa kategorisine dâhil edilmiştir. Budizm'in var olduğu bu binaların da inşâ edilmiş olması önemli bir husustur.

Budizm'in farklı ülke ve bölgelerde yayılmasıyla, stupaların mimari gelişimi de hızlanmış, kuleler ve teraslı binalar şeklinde inşâ edilmeye başlamıştır. İlk dönemlerde stupaların temelleri dairesel bir şekilde olmasına rağmen, zamanla dörtgen veya yıldız şeklini almaya başlamıştır. Budizmin ana sembolleri ve geleneksel öğeleri arasında yer alan stupalar, birçok araştırmacıya göre Buda'nın hatıralarının kuşaktan kuşağa aktarılmasında büyük bir rol oynamaktadır. Sembolik bir anlama sahip olan bu yapılar hem Buda'nın karakterini, hem de doğasının ve özünün yüceltilmesini temsil etmektedir.

Bâmiyân'da, doğal koşullar ve bazen de tarihsel olaylar nedeniyle hasar görmüş olan bazı stupalar bulunmaktadır. Bunlardan biri de Kelikân'ın eski alanında yer almaktadır. Bu alan Yekâvleng ilçesinin 48 kilometre kuzeybatısında yer almaktadır. Burada farklı büyüklükteki yapay mağaraların yanı sıra, Budizm dönemine ait iki katlı bir binanın kalıntıları bulunmaktadır. Bu binanın güneyinde, sadece kalıntıları bulunan bir stupanın varlığından bahsetmek gerekir. Bu binada üç farklı boyutta kerpiç kullanılmıştır. İslâm sonrası ve Gurlular döneminde kervanların yolculukları için bu stupalar geçit olarak

⁶⁷⁵ Bkz. Şekil 6.30.

ve hatta yol bulmak amacıyla kullanılmışsa da, bu durum binaların daha fazla tahrip edilmesine neden olmuştur. Bu bölgede birçok yasadışı kazı yapılmış olması ve ülkenin kültürel kurumlarında kayıtlı olmaması gibi olumsuz etkenler nedeniyle bahsi geçen stupalar yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır.

6.4.7. Hâci Gar veya Hâce Tâbü

Bâbü İmparatoru Ebû'l-Muzaffer Nureddîn Muhammed Cihangir bin Ekber (1569-1627) Kabil'de bir gezisinde gördüğü ve günümüzde Hâce Tâbü olarak bilinen bir mağara hakkında şu bilgileri vermiştir:

“Ben Kabil’deydim. Gazneli Sultan Mahmûd döneminde Bâmiyân ve Zâhhâk civarında Hâce Tabüt isimli birinin vefat edip bir mağarada gömüldüğünün haberi bana ulaşmıştı. Onun vücudu hâlâ vefat ettiği günkü şeklindedir. Çok tuhaftı. Durumun gerçeklerinin açıklanması için bir cerrah ile güvenilir bir tarihçiyi mağaraya göndererek gördüklerini bana bildirmeleriyle görevlendirdim. Onlar geri döndükten sonra şunları söylediler: Onun vücudunun yarısı yere bağlı olup çürümüş; diğer yarısı ise yeryüzüne bağlı değildir. Tırnak, bacak ve saçları dökülmemiş ama sakal ve bıyığını yarısı dökülmüş. Bu vücudun Gazneli Sultan Mahmûd döneminden daha eskiye ait olduğu görünmektedir, zira mağaranın üzerine bir tarih yazılmıştır...”⁶⁷⁶

Bu insan cesedinin İslâm öncesi bir döneme ait olduğu belirtilmektedir. Büyük Budist rahiplerinin cenazeleri, özel maddelerle kurutulmakta ve yüksek bölgelerdeki mağaralarda korunmaktadır. Günümüzde bu cenazeye ilgili herhangi bir kalıntı bulunmamakta, fakat Bâmiyân’da aynı ismi (Hâci Gar) taşıyan bir mağara yer almaktadır.

Bölge, günümüzde Hâci Gar ismiyle ünlü bir yerdir. Gurlular döneminde, Hâci

⁶⁷⁶ Nureddîn Muhammed Cihângîr, **Tüzük-i Cihângîrî veya Cihângîrnâme**, der. Muhammed Haşem, Bünyad-ı Ferheng-i İran Yay, Tahran, 1359, s. 68.

Gar Vadisi'nde ticarî kervanların korunması ve ihtiyaçları için bir kule inşâ edilmiştir. Bugün bir iskân alanı olmayan bölgede, sadece yaz mevsimlerinde çobanlar hayvanlarını otlaklamaktadırlar.

6.4.8. Seyed Ali Yahsuz Türbesi

Bâmiyân'ın en önemli tarihi eserlerinden biri de Seyed Ali Yahsuz türbesidir. Günümüzde halk tarafından bu türbe kutsal bir yer olarak addedilmekte ve özel bir saygı göstermektedir. Türbenin mimari özellikleri göz önüne alındığında, Timurlular döneminde inşa edilmiş olması kuvvetle muhtemelse de, daha önce de belirtildiği üzere diğer tarihsel yerler gibi bu eserin bulunduğu alanda da ciddi bir arkeolojik araştırma yapılmamıştır.

Bu çalışmada tanıtımı yapılan ve bilgi verilen eserlerin haricinde, Bâmiyân'da Gurlular dönemine ait birçok tarihi bina ve mağara bulunmaktadır. Bunların her birinin ciddi bir şekilde araştırılması ve incelenmesi gerekmektedir. Bu tarihi eserler, kentin geçmişte sahip olduğu ticarî ve politik önemi hakkında değerli kanıtlar olarak gösterilebilir. Bahsedilen bu hususlar nedeniyle, Bâmiyân vilâyetinin tarihi eserleriyle hükümetin ve yetkili kurumların ciddi bir şekilde ilgilenmesi gerekmektedir.

6.4.9. Zetaryalai Terzi'nin Keşfettiği Stupalar ve Şâhi Tapınağı

Son yıllarda Afganistan'da Fransız Arkeoloji Kuruluşu'na bağlı olarak, Afgan-Fransız arkeolog Profesör Zetaryalai Terzi tarafından Bâmiyân bölgesinde ciddi araştırmalar yapılmıştır. Keşfedilen tarihi eserlerin etkisiyle, Bâmiyân'ın tarihi ve kültürü hakkında, araştırmacıların görüşlerinde de değişiklikler olmuş ve Bâmiyân tarihinin Budizm dönemi ve eserleriyle sınırlı tutulmaması gerektiği anlaşılmıştır.

Yeni keşfedilen eserlerin tahrip edilmesinin önüne geçmek ve yağmur ve kar yağışlarının etkisini azaltmak amacıyla, bir Budist stupasının etrafına, üzeri kapalı duvar inşâ edilmiştir. Birkaç stupa üzerinde de yenileme çalışmaları yapılmıştır.

Son araştırmaların tamamı büyük tapınak veya Şahi Tapınağı çevresinde

yapılmıştır. Yeni arkeolojik araştırmalar hakkında Zemaryalai Terzi'nin raporunda řu bilgiler yer almaktadır:

“Bâmiyân'da son yedi yılındaki kazanımlarımız gerçekten değerli ve etkileyiciydi. Daha önce kimsenin bilmedi şeylere ulaştık; bu tabi ki kolay olmadı. Bu bilgileri keşf etmek için tüm tarihsel dönemleri bilmemiz gerekmektedir. Çünkü kazılarımızda Budist döneme ulaşabilmek için Gurlular, Gazneliler ve Sâ mânîler dönemlerinden geçiyorduk ve bu dönemler hakkında da bilgi sahibi olmalıydık.

Büyük (Selsâl) heykelin batısında yer alan Şâhi Tapınağı 'nda ve başka tapınaklarda yapılan kazılar esnasında, İslâm dönemiyle ilgili olarak harika sonuçlar elde edilmiştir. Topraktan yapılan cam ve çanak-çömleklerin kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Bu keşifler, ait olduğu dönemdeki sanatın gelişim hakkında önemli ipuçları sağlamaktadır. Fakat bugün, Şahi Tapınağı 'nın iyi bir durumda olmadığı bilinen bir husustur. UNESCO Ofisi tarafından, Bâmiyân'ın farklı bölgelerindeki mağaralarda yaşayan insanların bu bölgeye göçmeleri sağlanmış ve bu kişilerin bazıları bölgede bulunan mağaralara yerleşmiştir. Bu göç hareketi sürecinde, Şahi Tapınağı 'nın henüz keşfedilmemiş olduğunun belirtilmesi gerekir.

Ne yazık ki günümüzde ev olarak kullanıldığı için Şâhi Tapınağı 'nın bir kısmı tahrip edilmiştir. 2003 yılından sonra, tapınağın doğu tarafında (Şehmâme heykelinin güneydoğu kısmındaki 38 metrelik Buda heykeli de dâhil) 20 tane inanılmaz heykel keşfettik. Bunların tamamı Budizm döneme aittir. Bu heykeller çamurdan yapılmış ve kırmızı renkle süslenmişti. Bazılarının da altın kaplamalarının bulunduğuna dair nişaneler vardır. řu anda, bu heykellerin bazıları özel kutularda muhafaza edilmektedir. Heykeller ve elde edilen eserler, Bâmiyân'ın ana sanatını (Budist dönemini) iyi bir şekilde temsil etmektedir. Aynı zamanda Bâmiyân'ın kültürel ve ekonomik zenginliklerini de temsil etmektedir ve [bu hususlar] Bâmiyân'ın ekonomik gelirlerinin sadece Budist ziyaretçilerden elde edilmediğinin kanıtıdır.

Bundan dolayı Bâmiyân şehri dinamik, aktif ve düzenlenmiş bir ekonomik sisteme sahip olan büyük bir uygarlığın merkezi olmuştur. Savaş için gerekli her türlü gelişmiş silahın üretilmiş olması da aynı zamanda Bâmiyân'daki sanatsal gelişmeler kapsamında değerlendirilebilir. Bölge aynı zamanda iyi atların yetiştirildiği bir merkezdir. Demir eritme fabrikalarının kalıntılarının keşfedilmiş olması da, Bâmiyân'ın demir-çelik endüstrisinde komşularına göre gelişmişlik düzeyinin daha yüksek olduğunu kanıtlamaktadır. Demir eritme endüstrisi ile askeri alanda üstünlük sağlayan gelişmiş savaş silahları üretilmiştir.

Doğu tapınağında sekiz stupa daha keşfedilmiştir. Stupa da büyük Buda'nın mülkünden bir parça ve Buda'nın vücudundan olduğuna inanılan bazı unsurlar (saç, diş, tırnak vb.) tutulmaktadır. Rivayetlere göre Buda öldükten sonra, gelenek olarak cenazesi yakılmak için hazırlanmıştır. Buda, Budistler arasında saygı görülen bir insan olduğundan dolayı, onun uğur olarak sayılan yanık kemiklerini almak için o dönemde yaşayan sekiz hükümdar, Buda'nın cesedinin yakıldığı yere gitmiştir. Kargaşa ve anlaşmazlığı önlemek için Hasita isminde bir kişi tarafından Buda'nın kalıntıları ve yanık kemikleri sekiz kısma ayrılmış ve bu parçalar bahsi geçen sekiz hükümdara verilmiştir. Böylece bu hükümlarları Buda'nın kalıntılarını kendi ülkelerine götürmüşler, daha sonra da yarı-kubbe şeklinde inşa edilen sekiz stupanın bulunduğu bölgeye, bu kalıntılar için bir mezar inşa edilmiştir. Bu sekiz stupa, Asoka döneminde bulunmuş ve daha sonra Buda'nın kemikleri 84,000 parçaya ayrılıp, başka bölgelere gönderilmesi için Budist rahiplere verilmiştir. Bu şekilde stupa mimarisinin diğer bölgelere yayılması da mümkün olmuştur. Daha sonra Yunan mimarisinin de etkisiyle Stupalar kare şeklinde ve birkaç katlı olarak inşa edilmeye başlamıştır. Peşâver'de Kanişka tarafından bu tarzda inşa edilen stupa 300 m uzunluğundadır.

Keşfedilen eserler arasında yer alan 19 metrelik bir Buda heykeli oldukça önemlidir. Bu heykelin büyük bir kısmı tahrip edilmiş olmasına rağmen bazı kısımları (el, omuz ve boyun) günümüze ulaşmıştır. 3. yüzyılda

*inşa edilmiş olduğuna, etrafında bulunan sikkeler kanıt olarak gösterilebilir. Daha önce bahsi geçen iki büyük heykeldan daha önce yapılan heykelin büyük bir ihtimalle Saffârî döneminde, takıları ve süslemelerinin kaybedilmiş olduğu belirtilebilir. Müslümanların, Afganistan'a girişiyle (7. Yüzyılın başında) Budizm'in gücü zayıflamaya başlamıştır. Başlangıçta İslam ordusu sadece Bâmiyân'da Budizm'in önemini azaltmaya çalışmış, bu nedenle bu din ve taraftarları için bazı kurallar koymuştur. Ya'kûb Saffârî, Bâmiyân'a düzenlediği seferde Budizm dönemi eserlerini yaktırmış, süsleme ve mücevherlerini Bağdat'a götürmüştür. Buna rağmen, Sebük Tegin dönemine kadar Bâmiyân halkları Budizm'e bağlılıklarını sürdürmüşlerdir. Sonuç olarak, 10. yüzyılda Bâmiyân'ın Budist uygarlığı yok olmuş ve bölgede Sâmânîler, Gazneliler, Gurlular ve Hârizmşâhlılar gibi güçlü devletler hüküm sürmüşlerdir. Cengiz Han döneminde Moğolların saldırıları esnasında Bâmiyân tamamen tahrip edilmiş ve yıkılmıştır.*⁶⁷⁷

⁶⁷⁷ Kabil'deki Fransız Büyükelçiliği İnternet Sitesi, "Yeni arkeolojik araştırmalar hakkında Zemaryalai Terzi'nin raporu", https://af.ambafrance.org/IMG/pdf/l_oeuvre_des_archeologues_francais_a_bamiyan_-dari-2.pdf?3123/0e6f1180d0dc25d665e2b58df64e6b2a63ce4cab

SONUÇ

Bu araştırmanın amacı, Orta Çağ'da Bâmiyân'ın sosyal, ekonomik, kültürel ve politik durumunun incelemesidir. Orta Çağ olarak adlandırılan zaman diliminin oldukça uzun bir döneme tekabül etmesinden dolayı çalışma Kuşanlar dönemi ile 4. yüzyılın sonundan 13. yüzyılın ortalarındaki Moğol istilasına kadar olan süreci kapsamaktadır.

Afganistan için tarihsel ve kültürel alanda, Bâmiyân önemli ve prestijli bir yere sahip olmasına rağmen, daha az önem verilmiş olmasından dolayı günümüzde ülkenin en yoksul bölgeleri arasında yer almaktadır. Bu yüzden, Afganistan halkının önemli bir kısmının, bu şehir ile ilgili bilgileri neredeyse hiç yoktur veya oldukça eksiktir.

Son yıllarda eğitimcilerin çabalarıyla bir Bâmiyân semineri düzenlenmiş ve şehrin tarihi ve şu anki durumu ile ilgili birkaç makale yayınlanmıştır. Bu iyi bir başlangıç olmasına rağmen konu hakkında önemli eksiklikler vardır. Bundan dolayı Afganistan ile ilgili özellikle yeni araştırmalar kapsamında Orta Çağ'da Bâmiyân'ın durumuna dikkat çekmek için, ilk kez mevcut kaynaklara göre şehrin tarihi hakkında bir çalışma yapmayı amaçladık. Bu araştırmada Orta Çağ'da Bâmiyân'ın durumunu altı bölümde, farklı yönlerden incelenmektedir. Farklı kaynakların kullanılmasına rağmen şehir ile ilgili bilgilerin bazen az veya eksik olduğu, bazen de herhangi bir bilgiye erişilemediği görülebilir.

Bâmiyân, 2015 yılında *Güney Asya Bölgesel İşbirliği Teşkilatı* [South Asian Association for Regional Cooperation (SAARC)] tarafından tarihsel ve kültürel öneminden dolayı ilk defa kültürel başkent olarak seçilmiştir. (SAARC'ın, Güney Asya ülkeleri arasında, uluslararası bir örgüt ve jeopolitik açıdan önemi haiz bir birlik olduğu söylenebilir. 1985 yılında Dakka'da kurulmuş olup ekonomik ve bölgesel entegrasyonun gelişimini desteklemektedir. Merkezi Katmandu'da yer almaktadır.)

Bu şehrin geçmişi Avesta kültürüne dayanmakta ve Pehlevî (Orta Farsça) edebiyatında Bâmiyân kelimesi Bamikan şeklinde Parlak manasıyla kullanılmaktadır. Bazı tarihi kaynaklarda Belh şehri, Bâmiyân'a yakın olması nedeniyle Belh-i Bâmi olarak adlandırılmıştır. Pehlevî metinlerinde Bâmi yerine Bâmik kelimesi kullanıldığı da görülmektedir.

Bâmiyân, Çince yazılı kaynaklarında ilk defa, 1. yüzyılda (Çinli tarihçi Yanc Hu'nun eserinde) Han veya Hanc isimleriyle geçmiştir. Daha sonra Çinli seyyah Hsüan-Tsang, seyahatnâmesinde Bâmiyân'ın durumu, sınırları ve coğrafi konumu hakkında ilk defa bilgiler vermiştir. Daha sonra Bâmiyân'dan, Çin kaynaklarında ve edebiyatında Fan Yan veya Fang Yang isimleriyle bahsedilmiştir. Bunların telaffuzu, bugünkü isme (Bâmiyân) oldukça yakındır.

Günümüzde Bâmiyân vilâyeti Afganistan'ın coğrafi açıdan merkezinde yer almaktadır. Bu bölge coğrafyacılar tarafından ilgi görmüş ve İslâm döneminde Horâsân şehirleri arasında kıymetli madenler, ticaret ve din gibi konular açısından kaydadeğer bir öneme sahip olmuştur. Daha sonra İslâm coğrafyacıları tarafından bu bölgenin büyüklüğü, genişliği ve coğrafi sınırları hakkında daha doğru tespitler yapılmaya çalışılmıştır. Bu yazarlar arasında, bölgenin bahsi geçen özellikleri hakkında bariz görüş farklılıkları olmamasına rağmen bölgenin bağımsızlığı ve diğer bölgelere bağımlılığı gibi konularda farklı bilgiler verilmiştir. Şehrin bazen Tohâristan'a bağlı olduğu kaydedilmişse de genel olarak, Orta Çağ'da yaşayan birçok coğrafyacı tarafından orta düzeyde ve Horâsân'a bağlı bir şehir olduğu belirtilmiştir.

Orta Çağ'da Bâmiyân'ın siyasî tarihi, MS 1. yüzyılda Kuşan İmparatorluğu ile başlar. Kanişka gibi hanedanın güçlü yöneticileri, Budizm'in Hindukuş'un kuzey bölgelerinde yayılması hususunda başarılı politikalar izlemişlerdir. Bâmiyân şehri, İpek Yolu üzerinde yer almasından dolayı mezhebi ve aynı zamanda ticarî bir öneme sahip olmuştur. Hsüan-Tsang, eserinde şehir hakkında olumlu bilgiler vermiştir.

Bâmiyân şehri, tüccarların ve ziyaretçilerin bağışlarıyla önemli bir zenginliğe kavuşmuş ve Budizm'in merkezlerinden biri haline gelmiştir. Budist sanatının etkisiyle, estetik açıdan güzel eserler yapılmış ve bunların bir kısmının kalıntıları günümüze de ulaşmıştır. Kuşan İmparatorluğu döneminde yapılan 35 ve 53 metre yüksekliğindeki iki büyük Buda heykeli, Budist sanatının önemli şaheserleri arasında sayılmaktadır. Buda heykelleri etrafında inşa edilen ve farklı ibadet merkezleri olarak kullanılan mağaralarda, Budist-Sâsânî mimarisinin, başta resimler olmak üzere en güzel örnekleri bulunmaktadır.

Sâsânî İmparatorluğu, Batı komşuları ile (Kuşan ve Eftalit devletleri) ilişkilerinde, siyasi alanda birçok sorunla karşılaşmıştır. Sâsânîler ve Kuşanlardan sonra bölgede

kurulan Şiran-ı Bâmiyân isimli yerel hanedan hakkında maalesef mevcut kaynaklarda çok az bilgi bulunmaktadır. Şiran-ı Bâmiyân tarihçiler tarafından, Eftalit ve Kuşanlar ile ilişkilendirilmekte ve kaynak ve bilgi yetersizliğinden dolayı hanedanın etnik kökeni ile ilgili farklı görüşler öne sürülmektedir.

Coğrafi ve tarihi kaynaklara göre Bâmiyân ve Afganistan bölgesine İslam ordularının girişinden sonra da, Şiran-ı Bâmiyân hanedanı Budizm'e bağlılığını sürdürmüş, kuşlar ve balıklar ve diğer hayvanların avlanması önlenmiştir. Bâmiyân dağlarının coğrafi özellikleri ve geçilmesi zor yollarının da etkisiyle Saffârî, Sâmânî ve Gazneli dönemlerine kadar, Şiran-ı Bâmiyân'ın yerel hâkimiyeti sürmüş ve hatta bazı kaynaklara göre Gazneli hâkimiyetine kadar bölge halkı eski dine bağlılığını sürdürmüş ve Gazneli döneminden itibaren İslâm'ın yayılış süreci hızlanmıştır.

Orta Çağ'da Bâmiyân, Gurlular döneminde siyasi açıdan, daha büyük bir öneme sahip olmuş ve bahsi geçen hanedanın güçlü ve ana merkezlerinden biri haline gelmiştir.

Şehirde bulunan İslâm dönemi eserlerinin çoğu Gurlular dönemine aittir. Son yıllarda yapılan arkeolojik kazılarda bu döneme ait çanak çömlekler bulunmuş ve buna dair üretim ana merkezlerinden olan şehrin her köşesinde birçok çanak çömlek atölyesi kurulmuştur. Bâmiyân'daki Gurlular hânedanı, her dönem Firuzkûh Gurlular'ına bağlı kalmıştır. Kimi zamanlar anlaşmazlıklar ve ayrılma eğilimleri olsa da, Bâmiyân yöneticileri genel olarak başarısız olmalarına rağmen akrabalık bağı nedeniyle şehirdeki yönetimlerini sürdürmüşlerdir.

Bâmiyân şehri Gurlular döneminde kültürel açıdan büyük bir öneme sahip olmuş tarihçiler, şairler ve hatta *Tabakât-ı Nâsırî*'nin yazarının babası Ebû Menhac Serac ve Fâhreddîn er-Râzî gibi âlimlerin de ilgisini çeken bir merkez olmuştur. Bu refah dönemi uzun sürmemiş ve Hârizmşâhlar bölgedeki Gurlu hakmiyetine son vermişlerdir. Hârizmşâhlar, yaşadıkları siyasî sorunlar ve Abbâsîlerle yaşanan anlaşmazlıklar nedeniyle, Bâmiyân gibi bölgelere askerî ve siyasî açıdan ciddi bir ilgi göstermemişlerdir. Celâleddîn Hârizmşâh tarafından bu bölgeye atanan yerel yönetici örneğinden bu durum daha iyi anlaşılabilir. Moğolların, İslâm bölgeleri ve Horâsân'a saldırıları sonucunda Hârizmşâhların hâkimiyeti sona ermiştir. Bâmiyân, Moğollara karşı direnç gösteren bir şehir olmasına rağmen, savaş sırasında Cengiz Han'ın bir torunun öldürülmesi, şehir halkı

için bir felakete neden olmuştur. Bütün şehir halkı, daha sonra Moğollar tarafından katledilmiştir.

Genel olarak Orta Çağ'da Afganistan'daki siyasî durumu ve özellikle Bâmiyân'ın coğrafi konumu nedeniyle, bu bölgeye hanedanlar ve kültürlerinin etkilerinin girmesi önemli derecede engellenmiştir. Kaynaklarda verilen bilgilere göre Bâmiyân Gurluları, (Gurlulara ait Bâmiyân'da hükümdarlık yapan kolu) diğer hanedanlarla olan ilişkilerinde, bağımlı olduğu merkez tarafından verilen kararları dikkate alıyordu.

Saffârîler ve Gazneliler dönemlerinde, şehirde hüküm üsüren Şiran-ı Bâmiyân hanedanı örneğinde olduğu gibi tarihin diğer dönemlerinde de Bâmiyân'daki yöneticiler çoğu zaman kendi yönetimlerini devam ettirmek için güçlü komşu devletlere vergi ödemek zorunda kalmışlardır.

Bâmiyân; Çin, Hindistan, Orta Asya ve İran ülkeleri arasında bir ticarî güzergâh üzerinde bulunmuş olmasından dolayı Moğol saldırılarına kadar tarihsel ve ekonomik alanlarda güçlü bir konuma ve özel bir öneme sahip olmuştur. Hatta bazı rivayetlere göre Gazneliler ve Sâmânîler döneminde Bâmiyân, sikke basım merkezlerden biri olmuştur. Arap coğrafyacılar göre Bâmiyân bölgesinde kurşun, bakır, cıva, yâkût vb. değerli madenlerin bu görüşün bir kanıtı olarak değerlendirilebilir. Moğollar tarafından tamamen tahrip edilen, halkı katledilen ve Mavbalik adıyla lanetlenen şehir, günümüze kadar hiçbir dönem geçmişteki siyasî ve kültürel durumuna erişememiş ve kaynaklarda hakkında çok az bilgi verilmiş ve bazen de herhangi bir bilgi yer almamıştır.

Eski ve Orta Çağ'da, Bâmiyân şehri kendinde büyük medeniyetlere ev sahipliği yapması, İpek Yolu üzerinde yer alması ve aynı zamanda ibadet ve meditasyon için bölgenin coğrafi durumu uygun bir ortam hazırlamış olmasından dolayı Budizm kültürünün daha da gelişmesi açısından önemli bir rol oynamış, bu durum hem bölge halkının ve hem de komşu bölgelerin ekonomik yaşamlarında önemli gelişmelerin yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Dağlık bir bölgede kurulmuş olmasından dolayı, şehirde tarımsal faaliyetlere hiçbir zaman önem verilmemiş, buna rağmen önemli bir ticaret yolu üzerinde yer alması durumu, yünlü kumaşlar, metal, süslü eşyalar, silah vb. eşyaların diğer bölgelere ihraç edilmesinde önemli derecede kolaylık sağlamıştır. Şehirde heykel ve çanak-çömlek sanatları da gelişmiş ve Bâmiyân'ın sanatsal ürünlerinin, ticaret

kervanlarıyla Orta Asya'dan, Hindistan'a kadar olan bölgelere gönderilmesi mümkün olmuştur.

Günümüzde Afganistan'ın coğrafi açıdan merkezinde yer alan şehir, Horâsân'ın Eski ve Orta Çağ dönemlerinin zengin bir kültürel mirasçısı olarak görülmektedir. Maalesef farklı madenlerin çıkarıldığı şehrin ülkenin önemli ekonomik bir merkezi olması ve turistleri cezbetme potansiyeline rağmen günümüzde, Bâmiyân'ın tarihi eserlerine yeterli ilginin gösterilmediği ve bu olumsuz durumun, ülkenin ekonomik ve kültür politikaları ile ilgili olduğu belirtilebilir. Şehirde yer alan Budizm ve İslâm dönemlerine ait tarihi eserlere, Dünya Kültürel Mirası Listesi'nde kayıtlı olmasına rağmen bahsedildiği gibi ciddi bir öneme verilmemektedir. Bu yüzden, son yıllarda UNESCO listesinde tehdiide açık miras olarak listelenen bu eserler, yakın bir zamanda Dünya Kültürel Mirası Listesi'nden çıkarılabilir.

KAYNAKÇA

Alican, Mustafa. **Tarihin Kara Yazısı Moğollar**, Timaş yayınları, İstanbul, 2006.

Âmir Vali, Mahmûd. **Bahrü'l-Esrâr fi Menâkibü'l-Ahyâr: Sefernâme Hind va Seylan**, der. Riazü'l-Islam, 6. Baskı, Institute of Central and West Asian Studies, Karaçi, 1980.

el-Bağdâdî, Abdülmü'min bin Abdülhak bin Abdullah bin Ali bin Mes'ûd bin Şeâil. **Merâsidü'l-İttılâ' alâ Esmâi'l-Emkine**, Darü'l-Cil Yayınları, Beyrut, 1412.

Barthold, Vasiliy Vladimiroviç. **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK, Ankara, 1990.

Barthold, Vasiliy Vladimiroviç. **Tezkere Coğrafya-yı Tarih-i İran**, trc. Hamza Serdadver, Ettehadiye İran Yayınları, Tahran, 1308.

Barthold, Vasiliy Vladimiroviç. **Türkistan-name (Türkistan Der Ahd-ı Hücüm-ı Moğol)**, trc. Karim Keşaverz. 2. Baskı, Agâh Yayınları, Tahran, 1366.

Barthold, Vasiliy Vladimiroviç. **Coğrafiya-yı Tarih-i İran (An Historical Geography of Iran)**, trc. Hümayun Seneti-Zade, Bünyad-ı Movkufat-ı Mahmûd Afşar Yayınları, Tahran, 1377.

Bayat, Azizü'l-Allah. **Târih-ı Tetbiki-yı İran ba Keşverhayı Cihan: ez Med ta İnkıraz -ı Silsile Pehlevî**, 2. Baskı, Emîr Kebir Yayınları, 1384.

Bayat, Bayezit. **Tezkere Hümayun ve Ahbar**, der. Muhammed Hedayet Hüseyin, Esatir Yayınları, Tahran, 1382.

Beaucorps, Monique de. **Remzha-yı Zende Can (Les symboles vivants)**, trc. Celal

Settarî, Merkez Yayınları, Tahran, 1373.

Bedâvunî, Abdülkâdir İbn Mülûk Şah. **Müntehâbü't-Tevârîh (Târih-i Bedâvunî)**, der. Ahmed Ali Sahib, Asar ve Mafahir Ferhengi Yayınları, Tahran, 1380.

Behtişâh el-Semerkendî, **Devletşâh bin Alâuddevle. Tezkiretü's-Şuarâ**, der. Edward Granville Browne, Esatir Yayınları, Tahran, 1382.

Bel'emî, Ebû Ali Muhammed. **Tercüme-i Târih-i Tâbarî**, der. Muhammed Taki Bahâr, 2. Baskı, Tabeîş Yayınları, Tahran, 1353.

el-Belâzüri, Ahmed bin Yahya. **Fütûhu'l-Büldân**, trc. Azartaş Azarnüş, der. Muhammed Ferzan, 2. Baskı, Soruş Yayınları, Tahran, 1364.

Benaketî, Fâhrüddîn Ebû Süleyman Davud bin Ebûlfazl Muhammed. **Târih-i Benaketî**, der. Cafar Şü'âr, Encüman-ı Asar-ı Mili Yayınları, Tahran, 1348.

el-Beyhakî, Muhammed bin Hüseyin. **Tarih-i Beyhakî**, der. Helil Hetib Rehber, 4. Baskı, Mehtab Yayınları, Tahran, 1374.

el-Birûnî, Ebû Reyhan Muhammed bin Ahmed. **el-Âsâr'il-Bâkiye an'il-Kurûni'i-Hâliye**, trc. Akber Dana Sereşt, 5. Baskı, Emîr Kebir Yayınları, Tahran, 1386.

Blair ve Bloom, Sh. **Decorative Arts, in: Islamic Art and Architecture**, der. Markus Hattstein and Peter Delius, Konemann Yayınları, Italy, 2004.

Bosworth, Clifford Edmund ve diğerleri. **Tarih-ı İran (Cambridge Üniversitesi'nin Araştırmaları)**, trc. Ehsan Yarşater, Emîr Kebir Yayınları, Tahran, 1383.

Bosworth, Clifford Edmund. **Târih-i Gazneviyan**, trc. Hassan Anuşe, 2. Baskı, Emîr

Kebir Yay. Tahran, 1378.

Berüsevî, Muhammed bin Ali. **Avzah el Mesalik ila Marefetü'l-Buldan ve el Memalik**, der. Mehdi Abdü'l-Reva'ziye, Darü'l-Gerb-ı el İslâmî Yayınları, Beyrut, 1427.

Chardin, Jean. **Sefername Şarden (Chardin'in seyahtnamesi)**, trc. İkbâl Yakma'i, Tûs Yayınları, Tahran, 1372.

Christensen, Arthur Emanuel. **Vez-ı Millet, Devlet ve Derbar Der Dovre Şâhenşâhi Sâsânîyan**, trc. Mücteba Minevi, Meclis Metba'a Yayınları, Tahran, 1314.

Christensen, Arthur Emanuel. **İran Der Zaman-ı Sâsânîyan**, trc. Râşid Yasemi, 5. Baskı, Sedayı Muasır Yayınları, Tahran, 1385.

Cihângîr, Nureddîn Muhammed. **Tüzük-i Cihângîrî (Cihângîrnâme)**, der. Muhammed Haşem, Bünyad-ı Ferheng-ı İran Yayınları, Tahran, 1359.

Clifford, Mary Louise. **Serzemin ve Merdüm-ı Afganistan (The Land and People of Afghanistan)**, trc. Murteza As'edi, İlmî ve Ferhengi Yayınları, 1368.

Coomaraswamy, Ananda Kentish. **Mükeddeme ber Hüner-ı Hint**, trc. Emir Hüseyin Zekrgo, Rozene Yayınları, Tahran, 1382.

Corfâ'dekanî, Ebû'ül Şeraf Nasih. **Tercüme Târih-i Yeminî (Târih-i Utbî)**, der. Cafar Şü'âr, 3. Baskı, İlmî ve Ferhengi Yayınları, Tahran, 1374.

Cüveynî, Alâeddîn Atâ Melik. **Târih-i Cihân Güşâ**, der. Muhammed Kazvinî, 4. Baskı, Dünyayı Kitap Yayınları, Tahran, 1385.

Cûzcânî, Minhâc-ı Sirac Ebû Ömer El Osmân. **Tabakât-ı Nâsırî**, der. Abdul Hay Habibi,

Dünya-yı Kitap Yayınları, Tahran, 1363.

el-Dımişkî, Şemseddîn Muhammed bin Ebi Tâlib Ansârî. **Nuhbetü'l-Dâhr fi Acâyibü'l-Ber ve'l-Behr**, trc. Hemid Tebibîyan, Esatir Yayınları, Tahran, 1382.

Darmesteter, James. **Mecmue Kevanin-i Zerdüş (Vandidad)**, trc. Mûsâ Cevan, 2. Baskı, Dünya-yı Kitap Yayınları, Tahran, 1384.

Delafosse, Claud Fraser. **Târih-i Hint**, trc. Seyed Muhammed Taki Fehri Da'i Gilanî, Neşriyat-ı Kümisyun-ı Me'arif Yayınları, 1316.

Devletabadî, Basir Ahmed. **Şenasnâme Afganistan**, 4. Baskı, Erfan Yayınları, Tahran, 1387.

Dîneverî, Ebû Hanîfe. **el-Ahbâru't-Tivâl**, der. Abdül Munim Âmir ve Cemaleddin Şeyal, Menşurat el Rezi Yayınları, Kum, 1368.

Dîneverî, Ebû Hanîfe. **Ahbârü't-Tival**, trc. Mahmûd Mehdevi Damğânî, 4. Baskı, Ney Yayınları, Tahran, 1383.

Durant, Will. **Târih-i Temeddün**, trc. Emir Hüseyin Aryan Pur, Fathüllah Mücteba'i ve Hoşeng-ı Pir Nezer, 3. Baskı, Amuzeş İnkilab-ı İslâmî Yayınları, Tahran, 1370.

Ebû Yûsuf, Ya'kûb bin İbrahim. **Kitâbü'l-Harâc**, el-Metbe'a el-Selafiye Yayınları, Kahire, 1352.

Ehsanî, Muhammed Taki. **Heft Hezar Sal Hüner-i Felez Kari Der İran**, İlmî ve Ferhengi Yayınları, Tahran, 1368.

el-Birûnî, Ebû Reyhan Muhammed bin Ahmed. **Kitâbü't-Tefhîm fi Evâili Sıbaâti't-**

Tencîm, der. Celâleddîn Hüma'î, Bahman Yayınları, Tahran, 1352.

Emmerling ve Petzet, Erwin. **The Giant Buddhas of Bâmiyân II Safeguarding The Remains 2010-2015**, Hendrik Babler Verlag Yayınları, Berlin, 2016.

er-Râzî, Fahreddîn Muhammed bin Ömer. **el-Berâhin der İlmi Kelâm, der. Muhammed Bakır Sebzevari**, Daneşgah-ı Tahran Yayınları, Tahran, 1341.

Eryanî, İbrahim İslah. **Kitap-ı Gilan**, Guruh-ı Pejuheşgeran-ı İran Yayınları, Tahran, 1374.

Esterabadî, Mîrzâ Mehdi Han. **Târih-i Cihân Güşâ-yı Nâdirî**, der. Mitra Mehr Abadî, 4. Baskı, Dünya-yı Kitap Yayınları, Tahran, 1394.

Etimâd el Saltâne, Muhammed Hasan bin Ali. **Tetbik-ı Lüğat-ı Coğrafiya-yi Kadim ve Cedid-ı İran**, Emîr Kebir Yayınları, 1363.

Etimâd el Saltâneh, Muhammed Hasan Han. **Merâtü'l-Büldân**, der. Abdul Hüseyin Neva'i, Daneşgah-ı Tahran Yayınları, Tahran, 1367.

Etimâd el Saltâneh, Muhammed Hasan Han. **Dü'râr el-Tican fi Tarih-i Beni Aşkân**, der. Nemet Ahmedi, Atlas Yayınları, Tahran, 1371.

Fedâ'î İsfahânî, Mîrzâ Nasrullah Han. **Dastan-ı Terktazan-ı Hind**, Taş Baskı, Nevab-ı Name Negar ve Bengareti Yayınları (Ts.).

Fehervari, Geza and others. **The Iconography of Islamic Art**, Edited: Bernard O'Kane, The American University in Cairo Press, Kahire, 2005.

Fehervari, Geza. **Ceramics of The Islamic Word In The Tareq Rajab Museum**, I. B.

Tauris Publishers London, New York, 2000.

Fischer, Robert E. **Negargeri ve Mimari Buda'i**, trc. Ali Paşa'i, Ferhengistan-ı Hüner Yayınları, Tahran, 1383.

Forukî Eberî, Asker. **Târih-i Guriyan**, Semt Yayınları, Tahran, 1381.

Frye, Richard Nelson. **Asr-ı Zerin Ferheng-ı İran**, trc. Mes'ûd Receb Niya, 2. Baskı, Sürüş Yayınları, Tahran, 1363.

Fuscheh, A. **Din-i Budayı Der Afganistan (Temeddün-İrani)**, trc. İsa Behnam, Büngah-ı Tercüme ve Neşr-ı Kitap Yayınları, Tahran, 1346.

el-Gazâlî, Ebû Hemid Muhammed. **Kimyâ-i Saâdet**, 2. Baskı, Kitabhane ve Çaphane Merkezî Yayınları, Tahran, 1333.

Gediyânî, Abbâs. **Ferheng-i Ca'me-i Tarih-i İran**, 6. Baskı, Ariyan Yayınları, Tahran, 1387.

Gerdîzî, Ebû Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd. Zeynü'l-Ahbâr, der. Abdul Hay Habibi, Dünyay-ı Kitap Yayınları, Tahran, 1363.

Ghubar, Ghulam Muhammed. **Afganistan Der Mesire Tarih**, Nehzet Yayınları, Tahran, 1375.

Ghubar, Ghulam Muhammed. **Coğrafiya-yı Tarih-i Afganistan**, 2. Baskı, Meyvend Yayınları, Kabil, 1377.

Godard ve J. Hackin, A. **Asar-ı Atikeh-ı Bâmiyân**, trc. Ahmed Ali Kehzad, İsmailiyan Yayınları, Kum, 1372.

Godard, A. **Nezeri Be Bâmiyân (Temeddün-İrani)**, trc. İsa Behnam, Büngah-ı Trcûme ve Neşr-ı Kitap Yayınları, Tahran, 1346.

Grantovskii ve Dandamayev, Edvin Arvidovich. **İran Ez Bastan Ta Emruz (Ancient Iran; Iran from the End of The Second to the Middle of The 1st Millennium B. C. E)**, trc. Keyhüsrev Keşaverzî, Puyesh Yayınları, Tahran, 1359.

Grotzbach, Erwin. **Coğrafya-yı Şehri Der Afganistan**, trc. Mühsen Mühseniyan, Bünyad-ı Pejuheşhay-ı Astân-i Kuds-i Rezevî Yayınları, Meşhed, 1368.

Grousset, Rene. **Emperatori Sahraneverdan**, trc. Abdul Hüseyin Meykede, İlmî ve Ferhengi Yayınları, Tahran, 1377.

Habibi, Abdul Hay. **Afganistan Bed ez İslâm**, Afsun Yayınları, Tahran, 1380.

Hacı Abdurrûf, Mîrzâ Siraceddîn. **Tühef-ı Ahl-i Buhârâ**, der. Muhammed Esediyan, Bualî Yayınları, Tahran, 1369.

Hâfız-ı Ebrû, Şehâbuddîn Abdullâh b. Lutfillâh b. Abdirreşîd-i Bihdâdînî-yi Hâfî. **Coğrafiya-yı Târih-i Horâsân Der Târih-i Hâfız-ı Ebrû**, der. Ghulam Rıza Verheram, İtilaât Yayınları, Tahran, 1370.

Hâfız-ı Ebrû, Şehâbuddîn Abdullâh b. Lutfillâh b. Abdirreşîd-i Bihdâdînî-yi Hâfî. **Zübdetü't-Tevârih**, Sazman-ı Çap ve İntişarat-ı Vezaret-ı Ferheng ve İrşad-ı İslâmî Yayınları, Tahran, 1380.

Hâkem, Abd-ül Rahman bin Abdullah bin Abdü'l. **Fütuh-i Mısır ve Ahbâraha**, Brill Yayınları, Leiden, 1920.

el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şehâbuddîn Yâkût b. Abdillâh. **Mû'cemü'l-Buldân**, 2. Baskı, Dâru Sâdır Yayınları, Beyrut, 1995.

el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şehâbuddîn Yâkût b. Abdillâh. **Mû'cemü'l-Buldân**, Trc. Ali Naki Menzevi, Miras-i Ferhengi Yayınları, Tahran, 1380.

Hândmîr, Gıyâseddîn Humâmeddîn el-Hüseyinî. **Habîbu's-Siyer fi Ahbâri Afrâdi'l-Beşer**, der. Muhammed Debir Siyakî, Kitapfüroşi Heyyam Yayınları, Tahran, 1380.

el-Hârizmî, Ebû Ca'fer Muhammed bin Mûsâ. **Mefâtîhu'l-Ulûm**, der. Abdul Âmir Asem, Darü'l-Menâhil Yayınları, Beyrut, 1428.

Havafî, Ahmed b. Celâleddîn Muhammed. **Mücmel-i Fâsihî**, der. Mahmûd Ferrüh, Kitapfüroşi Bastan Yayınları, Meşhed, 1341.

Haykıran, Kemal Ramazan, **Moğollar Zamanında Yakın Doğu**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.

Hemedânî, Reşîdüddîn Fazlullah-ı. **Câmiu't-Tevârîh**, der. Ahmed Ateş, Dünya-yı Kitap Yayınları, Tahran, 1362.

Hinduşâh Esterabadî, Muhammed Kâsım. **Târih-i Ferişte ez Agaz Ta Bâbü**, der. Muhammed Rıza Nâsirî, Encüman Asar ve Mefahere Ferhengi Yayınları, Tahran, 1387.

Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib, der. Menüçehr Setude, Tehuri Yayınları, Tahran, 1362.

Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib: Minorskiy'nin Ekleri. der. Vladimir Feodoroviç Minorskiy, trc. Mir Hüseyin Şah, Kabil Üniversitesi Edebîyat Bölümü Yayınları, Kabil, 1342.

Hüseyinî Hatun Abadî, Seyed Abdul Hüseyin. **Vekay'el-Senin ve'l-Evâm**, der. Muhammed Bakır Behbudî, Kitapfüroşi İslâmiye Yayınları, Tahran, 1352.

İbn Betâl, Ebû-ül Hasan Ali bin Halâf bin Abdülmelik. **Şerhî Sehihü'l-Bûhârî le'bni Betâl**, araşt. Ebû Temim Yasir Bin İbrahim, 2. Baskı, Mektebetü'l-Rüşd Yayınları, 1423.

İbn Ebi Es'beie, Ebû'l-Abbâs. **Uyunü'l-Enbâ fi Tabakâtü'l-Etbâ**, araşt. Nezar Rıza, Darü'l-Mektebü'l Hayat Yayınları, Beyrut (Ts.).

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Abdurrahman bin Muhammed. **Kitâbu'l-İber ve Dîvânu'l-Mubtede' ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men 'Asarahum min Zeviyî's-Sultânî'l-Ekber**, der. Helil Şehade, Darü'l-Fekir Yayınları, Beyrut, 1408.

İbn Havkal, Ebû'l-Kâsım. **Sûretü'l-Arz**, 2. Baskı, Dâru Sâdır Yayınları, Beyrut, 1938.

İbn Helef-i Tebrîzî, Muhammed Hüseyin. **Burhân-ı Kâtı**, der. Muhammed Muîn, 2. Baskı, İbn-ı Sina Yayınları, Tahran, 1342.

İbn Hurdâzbih, Ebû'l-Kâsım Ubeydullah bin Abdillâh. **Kitâbü'l-Mesâlik ve'l Memâlik**, Dâru Sâdır Afset Leiden Yayınları, Beyrut, 1992.

İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Şihâbiddîn Ömer. **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Mektebetü'l-Mearif Yayınları, Beyrut, 1410/1990.

İbn Rüste, Ahmed bin Ömer. **el-A 'lâku'n-nefise**, Dâru Sâdır Yayınları, Beyrut, c1892.

İbnü'l Hallikân, Ebû'l Abbâs Şemseddîn. **Vefeyâtü'l-a 'yân ve Enbâ'ü Ebnâ'î'z-Zamân Mimmâ Sebate bi'n-Nakl Evi's-Semâ' ev Esbetehü'l- 'Ayân**, der. Ehsan Abbâs, Dâru Sâdır Yayınları, Beyrut, 1972.

İbnü'l-İbrî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Yuhannâ Mâr Grigorius b. Tâciddîn Ehrûn. **Târîhu Muhtasari'd-Düvel**, araşt. Antün Sale'hani el-Yesu'i, 2. Baskı, Darü'l-Şerk Yayınları, Beyrut, 1992.

İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. **Kitâb el-Fihrist**, trc. Muhammed Rıza Teceddud, Esatir Yayınları, Tahran, 1381.

İbnü'l-Cevzî, El İmam el-Hafiz Ebûl Farac Abdurrahman, **el-Zuefa ve el-Metrûkin**, araşt. Ebûl Feda Abdul el-Kâdı, Darü'l-Kütüb Yayınları, Beyrut, 1406/1986.

İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasen İzzüddîn Ali b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. **el-Kâmil fi't-Târîh**, Dâru Sâdır Yayınları, Beyrut, 1385/1965.

İbn'ül-Fakîh, Ahmed bin Muhammed. **Kitâbü'l-Büldân**, der. Yûsuf el-Hadi, Âlimü'l-Kütüb Yayınları, Beyrut, 1416.

el-İdrîsî, Ebû Abdullah Muhammed bin Muhammed Şerif. **Nüzhet el-Müştâk fi İhtirâk el-Afâk**, Âlimü'l-Kütüb Yayınları, Beyrut, 1409.

İkbal Aştiyanî, Abbâs. Târih-i **Moğol**, 8. Baskı, Emîr Kebir Yayınları, Tahran, 1384.

İkbal Aştiyanî, Abbâs. **Târih-i İran ez Sedr-ı İslâm ta İnkıraz-ı Kaçar**, 2. Baskı, Debir Yayınları, Tahran, 1392.

el-İsfahânî, Hemza. **Târîhu Sînî Mülûki'l-Arz ve'l-Enbiyâ**, trc. Cefer Şü'âr, Bünyad-ı Ferheng-ı İran Yayınları, Tahran, 1346.

el-İstahrî, Ebû İshâk İbrahim bin Muhammed el-Fârisî. **Kitâbü'l-Mesâlikü'l-Memâlik**, der. Muhammed Cabir Hinî, el-Heyetü'l-Amet le-Kusurü'l-Sekâfet Yayınları, Kahire,

2004.

el-İstahrî, Ebû İshâk İbrahim bin Muhammed el-Fârisî. **Kitâbü'l-Mesâlikü'l-Memâlik**, Trc. Sa'id Hakrend, Mutala'at ve İntişârât-ı Ferhengi Yayınları, Tahran, 1371.

Kajdan A. ve diğer yazarlar. **Târih-i İran-ı Bastan**, trc. Muhammed Bakır Momeni ve diğerleri, Endişe Yayınları, Tahran, 1379.

Kâtip, Feyz Muhammed. **Serâcü'l-Tevarih**, Darü'l-Seltene Kabil Yayınları, Kabil, 1331.

el-Kazvinî, Zekeriya bin Muhammed. **Acayebü'l-Mehlukat**, Manuscript/Mixed Material, 973/1566. <https://www.loc.gov/item/2017454465/>

el-Kazvinî, Zekeriya b. Muhammed. **Asârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbad**, trc. Mîrzâ İbn Abbâs Cihângir, der. Mir Haşem Müheddes, Emîr Kebir Yayınları. Tahran, 1373.

Kafesoğlu, İbrahim, **Harizmşahlar Devleti Tarihi** (485-618 / 1092-1221), TTK, Ankara, 1992.

Kehzad ve Sedikî, Ahmed Ali. **Târih-i Afganistan**, Encüman-ı Edebî Kabil Yayınları, Kabil, 1325.

Kehzad, Ahmed Ali. **Rehneyâ Bâmiyân**, Neşriyat-ı Encüman-ı Târih-i Kabil Yayınları, Kabil, 1334.

Kehzad, Ahmed Ali. **Afganistan Der Pertov-ı Tarih: Müştemel Ber 114 Güftar-ı Tarihi Ez Sühen Peragenihayı Radyo Afganistan**, Metbe'eyi Devleti Yayınları, Kabil, 1346.

Kenbü Lahorî, Muhammed Salih. **Emel-ı Salih Müvsüm be Şah-ı Cihanname**, der.

Vehid Küreyşi ve Ghulam Yezdani, 2. Baskı, Nazim Meclis Terekı Edeb Yayınları, Lahor, 1972.

Kolesnikov, Alii Ivanovich. **İran Der Astane Yureş-i Taziyan**, trc. Muhammed Rıza Yehya'i, 2. Baskı, Agâh Yayınları, Tahran, 1355.

Korna, lorel. **Afganistan**, trc. Fatima Şadab, Gögnus Yayınları, Tahran, 1383.

el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed bin A'sam. **Kitâbu'l-Fütûh**, trc. Ahmed Müstufi Herevi, der. Ghulam Rıza Tebateba'i Mecd, 3. Baskı, İlmî ve Ferhengi Yayınları, Tahran, 1380.

Lane Pool, Stanley. **Tabakât-ı Selatin-ı İslâm**, trc. Abbâs İqbal, 2. Baskı, Dünyay-ı Kitap Yayınları, Tahran, 1363.

M.R. A.S. Thomas Watters. **On Yuan Chwang's Travels In India (629-645 A.D.)**, Royal Asiatic Society Yayınları, London, 1904.

Macdonell, Arthur. A. **A History of Sanskrit Literature**, D. Appleton and Company, London, 1900.

el-Makdisî, Muhammed bin Ahmet Şemseddîn, **Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l- ekâlîm**, 2. Baskı, Dâru Sâdır Yayınları, Beyrut, (Ts.).

el-Makdisî, Muhammed bin Ahmet Şemseddîn, **Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l- ekâlîm**, trc. Ali Naki Menzevi, Şirket-i Mü'ellifan ve Müterciman Yayınları, Tahran, 1361.

el-Makdisî, Mutehher bin Tâhir. **Kitâbü'l-Bedvâ ve't-Tevârîh**, trc. Muhammed Rıza Şefi'i Kedkenî, Ageh Yayınları, Tahran, 1374.

Marquart, Joseph. **İranşehir Ber Mebna-yı Coğrafiya-yı Mûsâ Horenli**, trc. Maryam

Mir Ahmedi, Müessese İtilaât Yayınları, 1373.

Marquart, Joseph. **İranşehir Der Coğrafiya-yı Batlimiyus**, trc. Maryam Mir Ahmedi, Tehuri Yayınları, 1383.

Meşkûr, Muhammed Cevad. **Coğrafiya-yı Tarih-i İran-i Bastan**, Dünya-yı Kitap Yayınları, Tahran, 1371.

Mezaherî, Ali. **Zendegi Müsülmanan Der Gorun-ı Vosta**, trc. Morteza Ravendî, Sepehr Yayınları, Tahran, 1348.

Meftah, Elhame. **Coğrafiya-yı Tarih-i Belh ve Ceyhun**, Pejuheşgah-ı Olum-ı İnsani Yayınları, Tahran, 1376.

Mehryar, Muhammed. **Ferheng-ı Ca'mı Namha ve Abadihay-ı Kühen-ı İsfahan**, Ferheng-ı Merdüm Yayınları, İsfahan, 1382.

Merçil, Erdoğan, **Gazneliler Devleti Tarihi**, TTK, Ankara, 1989.

Menûçehri Dâmgânî, Ebû-ül Necm Ahmed bin Ahmed. **Dîvâne Menûçehrî Damğânî**, der. Sâ'id Şiri, Müessese İntişarat-ı Negah Yayınları, Tahran, 1396.

el-Mes'ûdî, Ebûl-Hasan Ali bin el-Hüseyn bin Ali. **et-Tenbîh ve'l-İşrâf**, trc. Ebû'l-Kâsım Payendeh, 2. Baskı, İlmî ve Ferhengi Yayınları. Tahran, 1365.

Mîrhând, Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd. **Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ**, Kitapfüroşi Merkezi Heyyam Piruz Yayınları, Tahran, 1339.

Mîrhând, Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd, **Gazneliler, Ravzatu's-Safâ (Mülûk-**

i Gazneviyye), Ter. Erkan Göksu, Kronik Kitap, İstanbul, 2017.

Müradi, Sahib Nezer. **Kabil Der Gozergâh-ı Tarih**, Tacikistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Yayınları, Duşanbe, 1379.

Musevi, Seyed Asker. **Hâzâreha**, trc. Esadülâh Şefa’i, Negş-ı Simürk Yayınları, Tahran, 1379.

Müderesî Tebateba’i, Hüseyin. **Zemin der Fikh İslâmî**, Defter-ı Neşr-ı Ferheng-ı İslâmî Yayınları, Tahran, 1362.

Musâhib, Ghulam Hüseyin. **Dayeretü’l-Farsi Musâhib (Musâhib Ansiklopedisi)**, Feranklin Yayınları, 1345.

Mücmelü’t-Tevârîh ve’l-Kısas. der. Muhammed Taki Bahâr, Kelale Haver Yayınları, Tahran, (Ts.).

el-Müstevfî el-Kazvînî, Hamdullâh b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr. **Târîh-i Güzîde**, der. Abdul Hüseyin Neva’i, Emîr Kebir Yayınları, Tahran, 1364.

el-Müstevfî el-Kazvînî, Hamdullâh b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr. **Nüzhetü’l-Kulûb**, der. Seyed Muhammed Debir Seyakî, Taha Yayınları, Kazvin, 1378.

Nefisi, Sâ’id. **Tarih-i Ectima-i ve Siyasî İran Der Dovre Muasır**, Ehura Yayınları, Tahran, 1384.

Narşahî, Ebû Bekir Muhammed bin Ca’fer. **Târîh-i Buhârâ**, der. Müderres Rezevî, 2. Baskı, Tûs Yayınları, Tahran, 1393.

Neva’i, Abdul Hüseyin. **Esnad ve Mükatebat-ı Tarihi Ez Timur Ta Şah İsmail**,

Büngah-ı Tercüme ve Neşr-ı Kitap Yayınları, Tahran, 1356.

Nayil, Hüseyin. **Saye Roşanhayı ez Vaze Came-yı Hazara**, İsmailiyan Yayınları, Kum, 1372.

Nehru, Pandit Cevahirlal. **Negahi Be Tarih-ı Cihan (Glimpses of World History)**, trc. Mahmûd Tefezûli, 14. Baskı, Emîr Kebir Yayınları, 1384.

Nesevî, Şehâbuddîn Muhammed. **Sîret-i Celâleddîn Mengübertî**, der. Mucteba Minovi, 3. Baskı, İlmî ve Ferhengi Yayınları, Tahran, 1384.

Nizâmî Arûzî Semerkandî, Ahmed bin Ömer bin Ali. **Çehâr Makale**, der. Muhammed Kazvinî, Armeğan Yayınları, 1369.

Nizâmülmülk Tûsî, Ebû Alî Kıvâmüddîn Hasan bin Ali bin İshâk. **Siyâsetnâme (Siyerü'l-Müluk)**, der. Hubert Darke, 2. Baskı, Büngah-ı Tercüme ve Neşr-ı Kitap Yayınları, Tahran, 1347.

Noss, John Boyer. **Târih-i Cam'e Edyan**, trc. Ali Asker Hekmet, 3. Baskı, Piruz Yayınları, Tahran, 1354.

Noşin, Abdul Hüseyin. **Vajeh Namek: Ferheng-ı Va'Jehayı Düşvar-ı Şahnâme**, Mu'in Yayınları, Tahran, 1385.

Oryantalist Yazarlar. **Temeddün-i İrani**, trc. İsa Behnam, Büngah-ı Tercüme ve Neşr-ı Kitap Yayınları, Tahran, 1346.

el-Ömerî, Şehâbeddîn Fazlullah. **Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr**, el-Mecmeü'l-Sekafi Yayınları, Abu Dabi, 1423.

Pirniya, Hasan. **Tarih-i İran-ı Bastan**, Dünya-yı Kitap Yayınları, Tahran, 1375.

Puladî, Hassan. **Hâzârehâ**, trc. Ali Alimî Kermanî, Erfan Yayınları, Tahran, 1387.

Pur Davud, İbrahim. **Yaştha**, İntişarat-ı Encüman-ı Zerdüştiyan-ı İran Yayınları, Mumbai, 1308.

Pur Davud, İbrahim. **Ferheng-i İran-ı Bastan**, Daneşgah-ı Tahran Yayınları. Tahran, 1356.

Recebi, Perviz. **Hazarahay-ı Gömşüde**, 2. Baskı, Tûs Yayınları, Meşhed, 1383.

Ravendî, Murteza. **Tarih-ı Ectema'î İran**, 2. Baskı, Negah Yay. Tahran, 1382.

Râvendî, Ebû Bekir Necmeddîn Muhammed b. Ali b. Süleyman b. Muhammed b. Ahmed. **Râhatü's-Sudûr Ve Âyetü's-Sürûr Der Târih-i Al-i Selçuk**, der. Muhammed İkbâl ve Mucteba Minevî, 2. Baskı, Emîr Kebir Yayınları, Tahran, 1364.

Roşen Zemir, Mehdi. **Târih-i Siyasî ve Nezami Dodman-ı Gurî**, Daneşgah-ı Mili İran Yayınları, Tahran, (Ts.).

Rypka, Jan. **Târih-i Edebîyat-ı İran Ez Dovran-ı Bastan Ta Kaçariye (History of Iranian literature)**, İsa Şihabi, İlmî ve Ferhengi Yayınları, Tahran, 1386.

Saray, Mehmet, **Afganistan ve Türkler**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1987

Seccadi, Seyed Sadik. **Târih-i Bermekiyan**, Bünyad Mahmûd Afşar-ı Yazdi Yayınları, Tahran, 1385.

Sefa, Zebihullah. **Târih-i Edebîyat-ı Der İran**, 8. Baskı, Firdevsî Yayınları. Tahran, 1378.

Sedik Ferheng, Mir Muhammed. **Afganistan Der Penc Kern-ı Ehir**, Darü'l-Tefsir Yay. Kum, 1380.

Sem'ânî el-Mervezî, Ebû Bekr Muhammed b. Mansûr b. Abdilcebbâr. **el-Ensâb**, araşt. Abdurrahman bin Yahya el-Yemenî ve diğerleri, Meclis Da'eretü'l-Me'arif el-Osmâniye Yayınları, Haydarabad, 1382/1962.

Seyfî-i Herevî, Seyf İbn Muhammed İbn Ya'kûb. **Târihnâme-i Herât**, Bünyad-ı Movkufat-ı Mahmûd Afşar Yayınları, Tahran, 1381.

Sirafî, Süleyman Tacir. **Selseletü'l Tevârih veya Ahbâr-ül Sin ve'l Hind**, der. Ebû Zeyd Hasan Sırafî, trc. Hüseyin Gereçanlı, Esatir Yayınları, Tahran, 1381.

Spuler, Bertold. **Târih-i İran Der Gürun-i Nühestin-i İslâmî**, trc. Cevad Felatori ve Maryam Mir Ahmedi, 4. Baskı, İlmî ve Ferhengi Yayınları, Tahran, 1373.

Strange, Guy Le. **Coğrafiya-yı Serzeminhaye Hilâfet-i Şerki**, trc. Muhammed Erfân, 6. Baskı, İlmî ve Ferhengi Yayınları, Tahran, 1383.

Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman b. Ebû Bekir. **el-Le'ali el-Masnuet fi el-Ahadis el-Mevzue**, araşt. Ebû Abdurrahman Selah bin Muhammed bin Evize, Darü'l-Kütüb el-İlmiye Yayınları, Beyrut, 1417/1996.

Sven Dimand, Maurice. **A Handbook of Muhammedan Art**, trc. Abdullah Feryar, 3. Baskı, İlmî ve Ferhengi Yayınları, Tahran, 1383.

Şakeri, Remezan Ali. **Etrekname: Tarih-ı Câme Kuçan**, 1. Cilt, Emîr Kebir Yayınları,

Tahran, 1365.

Şebânkârî, Muhammed b. Alî b. Muhammed. **Mecma' u'l-Ensâb fi't-Tevârîh**, der. Mir Haşem Müheddes, Emîr Kebir Yayınları, Tahran, 1381.

Şîrâzî, Şoca. **Enisü'l-Nâs**, der. İrec Afşar, Bûngah Tercüme ve Neşr-ı Kitap Yayınları, Tahran, 1350.

Şîrvânî, Hacı Zeynel Abidin. **Riyâzü's-Seyâhat**, der. Asger Hemid Rebbani, Kitapfüroşi Sa'di Yayınları, Tahran, 1339.

Şîrvânî, Hacı Zeynel Abidin. **Büstânü's-Seyâhat**, Sena'i Yayınları, Tahran (Ts.).

el-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. **Târihu'r-Rusul ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ: Târih-i Tâbarî**, trc. Ebû'l-Kâsım Payende, 5. Baskı, Esatir Yayınları, Tahran, 1375.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. **Târihu'r-Rusul ve'l-Mülûk ve'l-hulefâ: Târih-i Tâbarî**, der. Muhammed Ebûlfezl İbrahim, Re'vaeü'l-Teras el-Arabi Yayınları, Beyrut, 1387.

Taki Zade, Hassan. **Gahşümari Der İran-ı Kedim**, Çaphane Meclis Yayınları, Tahran, 1316.

Tekkûş, Muhammed Sühheyl. **Devlet-i Abbâsîyan**, trc. Hücetüllah Cudekî, 2. Baskı, Pejuheşkede Huvze ve Daneşgah Yayınları, Kum, 1383.

Talbot Rice, **David. Hüner-i İslâmî**, trc. Mah Melik Bahâr, 2. Baskı, İlmî ve Ferhengi Yay. Tahran, 1372.

Talbot Rice, Tamara. **Hünerha-yı Bastani Asiya-yı Merkez-i Ta Dovre İslâmî**, trc.

Rükeye Behzadi, Tahran Yayınları, Tahran, 1372.

el-Tamimî el-Büstî el-Secistânî, Ahmed bin Habbân Ebû Hâtem. **el-Mecruhin Minel-Mühhadesin vel-Zu'efa ve el-Metrukin**, araşt. Mahmûd İbrahim Zayed, Darü'l-Va'i Yayınları, Halep, 1396.

Târih-i Sîstân, düz. Muhammed Taki Bahâr, 2. Baskı, Pedideh Haver Yayınları, Tahran, 1366.

Tetevî ve Diğerleri, Kâdı Ahmed. **Târih-i Elfî**, der. Ghulam Rıza Tabateba'i Mecd, İlmî ve Ferhengi Yayınları, Tahran, 1382.

Thapar, Romila. **Târih-i Hint**, trc. Hümayun Seneti Zade, Edyan Yayınlar, Kum, 1386.

Triger, Mary. **Hüner-i Çin**, trc. Ferzane Tâhirî, 2. Baskı, Ferhengistan-ı Hüner Yayınları, Tahran, 1384.

Tsang, Hsüan. **SI-YU-KI Buddhist Recorda of The Western World (Translated From The Chinese of Hiuen Tsiang A.D. 620)**, trc. Samuel Beal, Trübner and Co., Ludgate Hill Yayınları, London, 1884.

Ufî, Zehiriddîn Sadiduddîn Muhammed. **Lubabu'l-Elbâb**, der. Edward Granville Browne, Gıp Yayınları. London, 1906.

el-Utbî, Ebû Nasr Muhammed b. Abdilcebbâr. **el-Yemînî fî Şerhi Ahbâri's-Sultân Yemîni'd-Devle ve Emîni'l-Mille Mahmûd el-Gaznevî (Târih-i Yemînî)**, der. İhsan Zünûn es-Sâmîrî, Darü'l-Teli'e Yayınları, Beyrut, 2004.

Ward, Rachel. **Felezkari İslâmî**, trc. Mehnaz Şayestefer, Müessese Mütale'at-ı Hüner-i İslâmî Yayınları, Tahran, 1384.

el-Ya'kûbî, Abbâs Ahmed bin İshak bin Cafer bin Vehb bin Vazih. **Târih-i Ya'kûbî**, trc. Muhammed İbrahim Ayeti, 9. Baskı, İlmî ve Ferhengi Yayınları, Tahran, 1382.

el-Ya'kûbî, Ebül-Abbâs Ahmed bin İshâk bin Cafer bin Vehb bin Vâzih. **Kitâbü'l-Büldân**, der. Muhammed Amin Zenâvî, Darü'l-Kütübî'l-İlmiye Yayınları, Beyrut, 1422.

Yezdanî, Hacı Kâzım. **Bâmiyân Serzamin Şegeftiha**, Erfan Yayınları, Kabil, 1387.

Yezdî, Şerefeddîn Ali. **Zafernâme**, der. Seyed Sâ'id Mir Muhammed Sadık ve Abdul Hüseyin Neva'î, Kitabhane Müze ve Merkeze Esnad-ı Meclis-ı Şurayî İslâmî Yayınları, Tahran, 1387.

Zadeh Kabilî, Mehdi. **Horâsân Bözürg**, Mehd-i A'in-i Zardüş, Novend Yayınları, Meşhed, 1381.

Zameî İsfezarî, Muinuddin Muhammed. **Ravzatü'l-Cennât fi Evsâf-i Medineti'l-Herât**, Der. Seyed Muhammed Kâzım İmam, Daneşgah-ı Tahran Yayınları, Tahran, 1338.

Zerinkub, Abdul Hüseyin. **Tarih-i Merdüme İran**, Emîr Kebir Yayınları, Tahran, 1383.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. **Târîhü'l-İslâm ve Vefayâtü'l-Meşâhîri ve'l-A'lâm**, 2. Baskı, Darü'l-Kitab el-Arabi Yayınları, Beyrut, 1413/1993.

Zeydân, Corcî. **Târîhu't-Temeddüni'l-İslâmî**, trc. Ali Cavâhir Kelâm, 7. Baskı, Emîr Kebir Yayınları, Tahran, 1372.

Makaleler

Ak, Mahmut. “İklim”, **DİA**, İstanbul, 2000, XXII, ss. 28-30.

Al-ı Davud, Seyyed Ali. “Târîh-i Elfî Tanıtımı”, **Daneşnameh Cihan-i İslam**, VI, Tahran, 1393.

Avcı, Casim. “Yâkût el- Hamevî”, **DİA**, İstanbul, 2013, XLIII, ss. 288-291.

Babek-i Rad, Cevad. “Nühüstin Pertov-i İslâh der Horâsân”, **Berresiha-yı Tarihi Dergisi**, No 4, 6. Yıl, Setad-i Erteştarân Yayınları, s. 56.

Bayburtluğlu, Hasan. “MÖ I. Binden MS VII. Yüzyıla Kadar Tohâristan Siyasi Tarihi”, **Genel Türk Tarihi Araştırma Dergisi**, cilt: 1, Sayı: 1, 2019, ss.1-12.

Bazmee Ansari, A.S. “Cûzcânî, Minhâc-ı Sirâc”, **DİA**, İstanbul, 1993, VIII, ss. 98-99.

Berna, P. The Greek Kingdoms of Central Asia (History of Civilizations of Central Asia), **UNESCO Yayınları**, Vol.2, s. 123.

Biniş, Taki. “Hezar-ı Şeyh Tûsî”, **Horâsân Eğitim dergisi**, No. 3 ve 4, 7. Yıl, 1349.

Cöhce, Salim. “İlkçağda Hindistan’da Türk Varlığı”, **Hindistan Türk Tarihi Arastirmaları Dergisi**, I/1, Malatya, (Ocak-Haziran) 2001, s.16 vd.

Çetin, Osman. “Gazneliler”, **DİA**, İstanbul, 1998, XVIII, ss. 234-241.

Durmuş, İsmail. “Safedî”, **DİA**, İstanbul, 2008, XXXV, ss. 447-450.

Es’edi, Murteza, Vefeyâtü’l-A’yân Nöhüstin Ferheng-i Zendeginame’i ve Elifba’i, **Tahkikat-ı İslami Dergisi**, Sayı 1 ve 2, 1372, ss.25-42.

Fişer, Debler. “The Far East and Avustralia”, Çev. Ali Cuya, **Sirac Dergisi**, Yıl:3, Sayı:12, Kum,1997, s.55.

Göksu, Erkan. “Alptegin: Köle Pazarından Gazne Tahtına”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, sayı: 191, Nisan 2011, ss. 97-116.

Hüseyinî, Mir Hadi. “Zaban-ı Gurîyan ve İbhamate Tarihi An”, **Kitab-ı Mah-ı Tarih ve Coğrafiya Dergisi**, sayı: 162, 1390, ss. 3-15.

Kas’sabıyan, Muhammed Rıza. “Horasan ez İslâm ta Künon”, **Meşkat Dergisi**, No 56 ve 57, Sonbahar ve Kış, 1376, s. 256.

Kayalı, Yalçın. “Hindistan Kuşan İmparatorluğunun yükselme dönemi ve Kral Kanişka (MS 78-99)”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, Sayı: 2, cilt: 55, 2015, ss. 189-204.

Kayalı, Yalçın. “Kuşan İsmi, Toplumunun ve Hükümdar Unvanlarının Kökeni Üzerine”, **DTCF Dergisi**, Sayı: 2, cilt: 57, 2017, ss. 1020-1036.

Kırilen, Gürhan. “Xuan Zang'ın Orta Asya İzlenimleri”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, cilt: 53, sayı: 1, 2013, ss. 63-84.

Kiyani, Fazıl. “Tehli ve Berresi Tarih ve Temeddün-ı Bâmiyân”, Bâmiyân Tanıtım Konferansı’nın Makaleleri (Pişineh Tarihi ve Asar-ı Bastani Bâmiyân), **Merkez-i Ferhengi ve İctima’i Selam Yayınları**, Kabil, 1391.

Konukçu, Enver. “Gazne”, **DİA**, İstanbul, 1996, XIII, ss. 479-480.

Konukçu, Enver. “Bedâûnî, Abdülkâdir”, **DİA**, İstanbul, 1992, V, ss. 295-296.

Kurtuluş, Rıza. “Hudûdü’l-Âlem”, **DİA**, İstanbul, 1998, XVIII, ss. 304.

Merçil, Erdoğan. “Gazneliler”, **DİA**, İstanbul, 1996, XIII, ss. 484-486.

Merçil, Erdoğan. “Utbî, Muhammed b. Abdülcebbâr”, **DİA**, İstanbul, 2012, XLII, ss. 236-237.

Mubeyyin, Ebü’l Hassan. “Tabakât-ı Nâsırî ya Tarih-i İslam ve İran”, **Ayeneh Me’rifet Dergisi**, Sayı: 21, 1388, s.48-59.

Özaydın, Abdülkerim. “İbn Halikân”, **DİA**, İstanbul, 1999, XX, ss. 17-19.

Pugachenkova ve diğerleri. Kushan Art; (History of Civilizations of Central Asia), Vol. 2, **UNESCO Yayınları**.

Rezazadeh Şifa’rûdi, Masumeh, “Hudûdü’l-Âlem’in Tanıtımı”, **Daneşnameh Cihan-i İslam**, XII, Tahran, 1393.

Riyahî, Muhammed Amin. Hezar-ı Firdevsî (Macmueh Makalat-ı Danişmendan-ı İran ve İran Şenasan-ı Cihan Der İsfahan Be Münasebet-ı Hezarümin Salgerde Tevellüd-i Firdevsî) (Devlet Abad/İsfahan), Müessese **Motale’at İslâmî Daneşgah-ı Tahran ve Daneşgah-ı McGill Yayınları**, Tahran, 1389.

Salman, Hüseyin. “Tohâristan”, **DİA**, İstanbul, 2012, XLI, ss.214-215.

Saraç, Zafer, “Budizm ve Orta Asya: Xuan Zang Seyahatnamesi”, **Tarih Kritik Dergisi**, Volume 4, Issue 2, 2018, ss. 6-9.

Siddiqui, Iqtidar Husain. “Gurlular”, **DİA**, İstanbul, 1996, XIV, ss.207-211.

Tâhirî İraki, Ahmed. “Zendegi Fahr-ı Râzî”, **Me’aref Dergisi**, 3. Dönem, sayı:1, Ferverdin- Tir (Mart-Şubat) 1365, s. 15.

Tolmacheva, Marina. “İstahrî”, **DİA**, İstanbul, 2001, XXIII, s. 203-205.

Tolmacheva, Marina. “Makdisî”, Muhammed b. Ahmed”, **DİA**, Ankara, 2003, XXVII, ss. 431-432.

Uvdi, Settar, “Târih-i Yemînî ya Târih-i Utbî Tanıtımı”, **Daneşnameh Cihan-i İslam**, VI, Tahran, 1393.

İnternet:

BBC Persian, “Bu rapora göre Bâmiyân’da dünyanın en eski yağlı renkli resimleri bulunmaktadır.”,11.05.2010,
http://www.bbc.com/persian/afghanistan/2010/05/100509_k02-bamian-paintings.shtml

Deri VOA (Derice ADB Radyosu), “Bâmiyân’da birkaç yıl önce yasa dışı keşifler ile yüksek miktarda eser elde edilmiştir”, 01.03.1393, <http://www.darivoa.com/a/bamyan-artifacts-152327125/1445256.html>

Fransız Dışişleri Bakanlığının İnternet Sitesi, “Bâmiyân eserleri hakkında Raporu”, <https://af.ambafrance.org/-Delegation-archeologique-francaise,226->

Kabil’deki Fransız Büyükelçiliği İnternet Sitesi, “Yeni arkeolojik araştırmalar hakkında Zemaryalai Terzi’nin raporu”,
https://af.ambafrance.org/IMG/pdf/l_oeuvre_des_archeologues_francais_a_bamyan_dari-2.pdf?3123/0e6f1180d0dc25d665e2b58df64e6b2a63ce4cab

Farda Radyosu, “Bir maklar adıyla: İpek Yolunun Unutulan Yahudilerinden yeni

bilgileri”, 23.03.1395, <https://www.radiofarda.com/a/f12-new-manuscripts-of-forgotten-jews-on-silk-road/27793303.html>

Soucek, P. “Art in Iran. vii. Islamic Pre-Safavid: Encyclopedia Iranica”, Der. **Ehsan Yarshater**, 1986, <http://www.iranica.com/articles/art-in-iranvii-Islâmic-pre-safavid>

Ek 1: Harita 1.1. Büyük Horâsân'ın Sınırları.

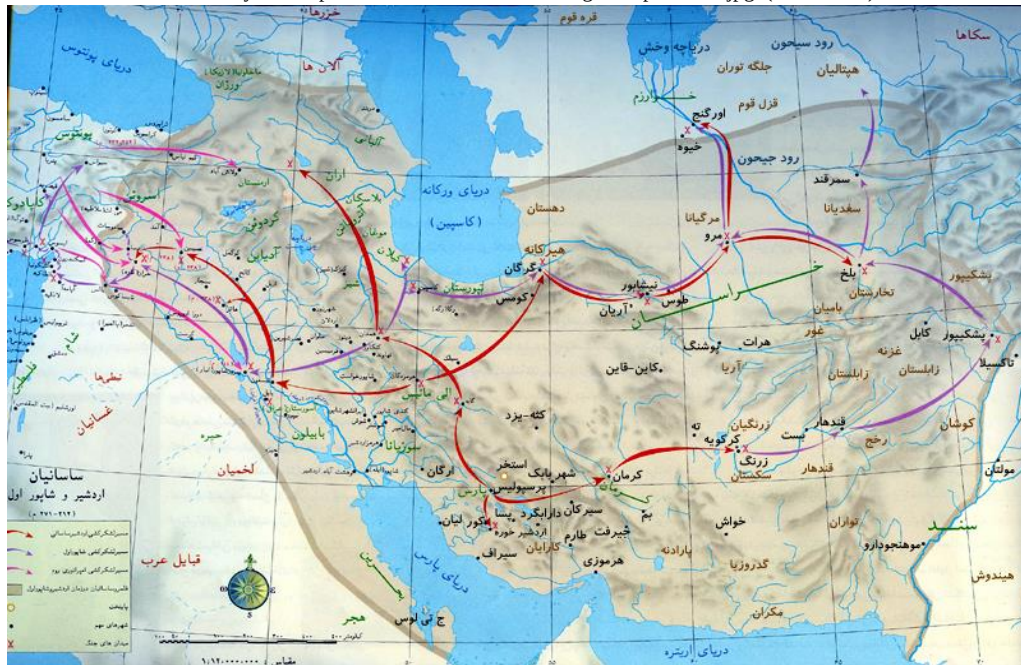
Kaynak:

<http://sedayearyan.ir/wpcontent/uploads/2015/04/%D8%AE%D8%B1%D8%A7%D8%B3%D8%A7%D9%86-%D9%82%D8%AF%DB%8C%D9%85.jpg>, (20.05.2019)

Ek 2: Harita 2.1. Bâmiyân'ın Eski Komşuları.

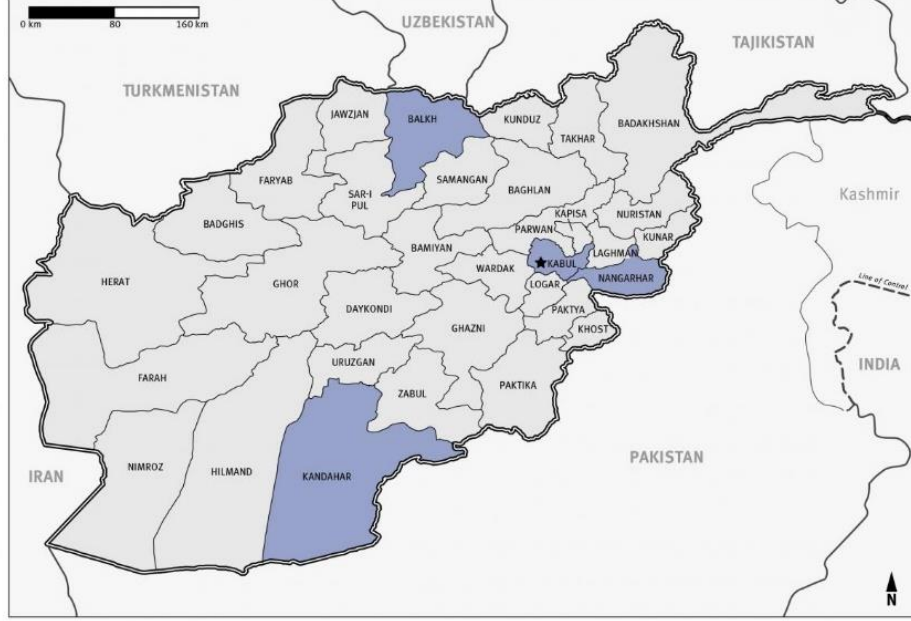
Kaynak: <https://iranatlas.info/sassanid/images/map-Sâsânî.jpg>, (20.05.2019)

Ek 3: Harita 2.2. Bâmiyân'ın Bugünkü Komşuları.

Kaynak:

https://www.hrw.org/sites/default/files/styles/modal/public/multimedia_map_image/201710eca_afghani_stan_map.jpg?itok=xh018GVI, (20.05.2019)

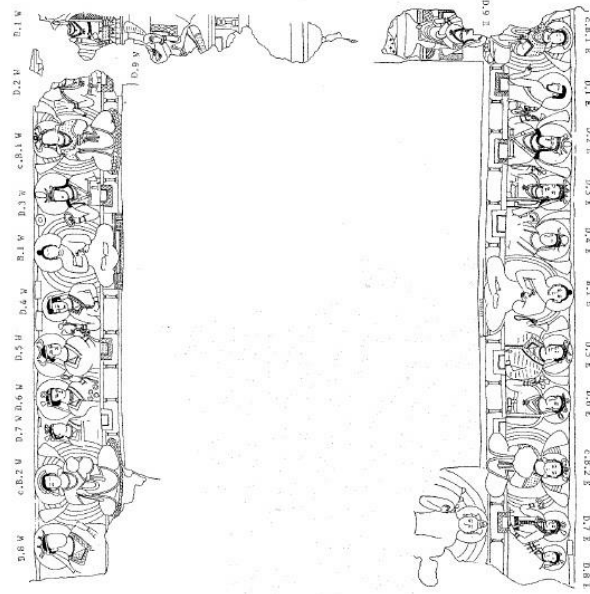
Ek 4: Şekil 4.1. Berek Kumaşından Yapılan Kıyafetler

Ek 5: Şekil 4.2. Bazı Görüşlere Göre Gurlu Kopeği, Tazi Köpeği Gibidir

Ek 6: Şekil 4-3 Bâmiyân Mağaralarının Resimleri.
Kaynak: THE KINGDOM OF BAMYAN
BUDDHIST ART AND CULTURE OF THE
HINDU KUSH S.232.

Ek 7: Şekil 4.4. Bâmiyân Mağaralarının Resimleri.
Kaynak: BAMYAN Challenge to World Heritage s.31

Ek 8: Şekil 4.5. Kayma Boyalı (Slip-Painted) Çömlekler

Kaynak:
<http://www.barakatgallery.com/store/index.cfm/FuseAction/ItemDetails/UserID/0/CFID/78917042/CFTOKEN/29534715/CategoryID/69/SubCategoryID/936/ItemID/21050.htm>,
(18.04.2019)

Ek 9: Şekil 4.6. Kayma Boyalı (Slip-Painted) Çömlekler.

Kaynak:
<http://www.barakatgallery.com/store/index.cfm/FuseAction/itemDetails/UserID/0/CFID/78917042/CFTOKEN/29534715/CategoryID/69/SubCategoryID/936/ItemID/21052.htm>,
(18.04.2019)

Ek 10: Şekil 4.7. Kayma Boyalı (Slip-Painted) Çömlekler.

Kaynak:<http://www.metmuseum.org/art/collection/search/453342>, (18.04.2019)

Ek 11: Şekil 4.8. Çömleklerin Üzerinde Dans Eden Erkekler ve Kadınlar, Kaynak: Murteza Ravendî, Târih-ı Ectema'î İran, I, s.295.

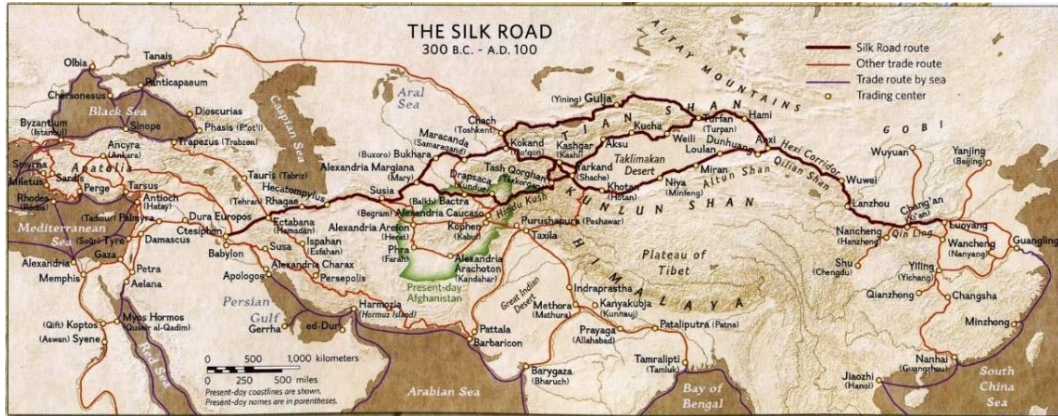
Ek 12: Şekil 4.9. Kuşanlar Döneminde Dini Törenlerde Müziğin Kullanılması Yaygındır.

Kaynak: THE KINGDOM OF BAMYAN BUDDHIST ART AND CULTURE OF THE HINDU KUSH. S.267

Ek 13: Harita 4.1. İpek Yolu Haritası.

Kaynak: <https://hereticdhammasangha.files.wordpress.com/2008/09/silk-road-map-afghanistan-show-hiebert-penn-museum.jpg?w=1600&h=630> , (17.5.2019)

Ek 14: Şekil 4.10. Roma İmparatoru Trajan'ın Altın Sikkesi, Kanişka Sikkeleriyle Birlikte Ahin Poş'ta Bulunmaktadır.

Kaynak:
https://ipfs.io/ipfs/QmXoyvizjW3WknFiJnKLwHCnL72vedxjQkDDP1mXWo6uco/wiki/Kushan_empire.html , (18.5.2019)

Ek 15: Şekil 4.11. Kanişka Altın Sikkesi, Yunan Komutan ve Buda Simgesi.

Kaynak:
https://tr.wikipedia.org/wiki/Ku%C5%9Fan_%C4%B0mparatorlu%C4%9Fu , (18.5.2019)

Ek 16: Şekil 4.12. Vime Kadfiz Altın Sikkeleri.

Kaynak:
https://ipfs.io/ipfs/QmXoyvizjW3WknFiJnKLwHCnL72vedxjQkDDP1mXWo6uco/wiki/Kushan_empire.html , (18.5.2019)

Ek 17: Şekil 4.13. Bâmiyân'da Kuşan Eserleri

Kaynak: <http://www.ichodoc.ir/p-a/CHANGED/96/html/96-32.HTM> , (14.5.2019)

Ek 18: Şekil 4.14. Bâmiyân'da Kuşan Eserleri

Kaynak: <http://www.ichodoc.ir/p-a/CHANGED/96/html/96-32.HTM> , (14.5.2019)

Ek 19: Şekil 4.15. Yağlı Boya Kullanılan Resimler

Kaynak: <http://www.afghanpedia.com/projects/libraries/articles/getarticle.jsp?article=1391> , (14.5.2019)

Ek 20: Şekil 4.16; Yağlı Boya Kullanılan Resimler

Kaynak:

<https://Bâmiyânculturalcentre.org/Bâmiyân-crossroads-of-cultures/1109>, (14.5.2019)

Ek 21: Şekil 4.17. Yağlı Boya Kullanılan Resimler

Kaynak:

<https://Bâmiyânculturalcentre.org/Bâmiyân-crossroads-of-cultures/25> , (14.5.2019)

Ek 22: Şekil 4.18. Yağlı Boya Kullanılan Resimler,
Kaynak: <https://Bâmiyânculturalcentre.org/Bâmiyân-crossroads-of-cultures/8> , (17.5.2019)

Ek 23: Şekil 6.1. 35 metrelik Buda heykelinin tapınağının resmi. Fotoğraf, Yeda Godard tarafından çekilmiştir. <https://af.ambafrance.org/-Delegation-archeologique-francaise,226-an> , (17.5.2019)

Ek 24: Şekil 6.2. Bazı Budizm Dönemi Eserleri

Kaynak: The Giant Buddhas Of Bamiyan II safeguarding The Remains 2010-2015, s.131.

Relic with manuscript on birch bark found on 20 July 2006 in the rubble near the Eastern Buddha's feet.

Ek 25: Şekil 6.3. Fransız Dışişleri Bakanlığının İnternet Sitesi Raporu) Alfred Foucher Tarafından Çizilen, Bâmiyân Vadisi'nin Şematik Bir Planı, (<https://af.ambafrance.org/-Delegation-archeologique-francaise,226-> , (17.05.2019)

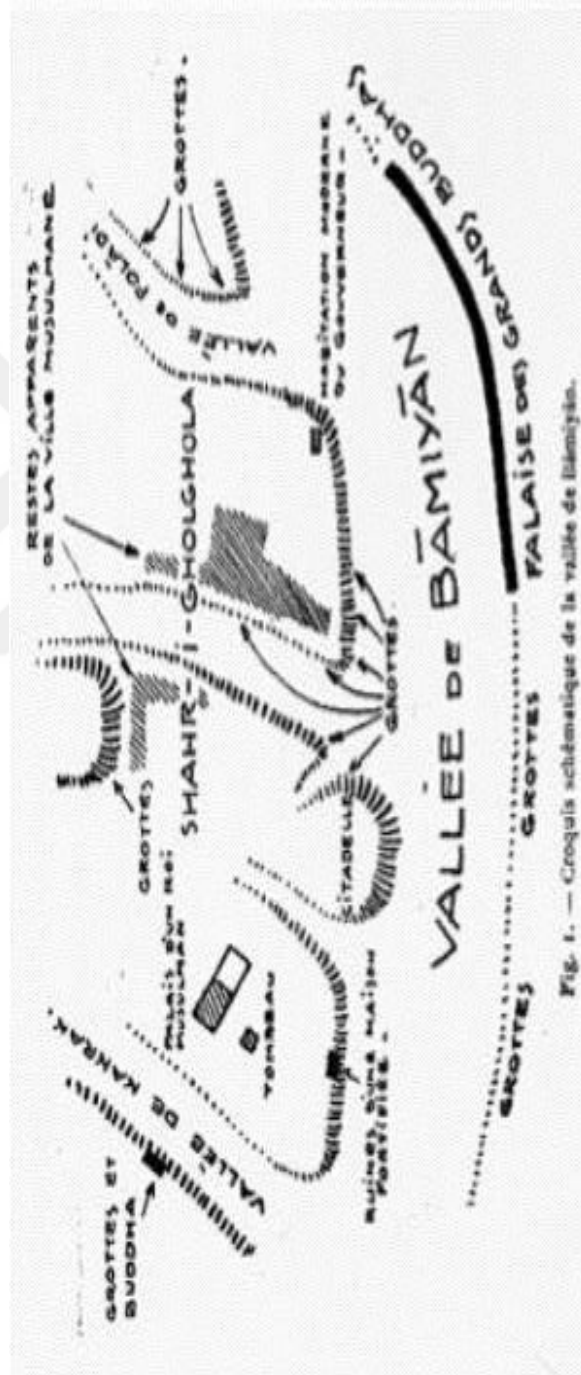

Fig. 1. — Croquis schématique de la vallée de Bâmiyân.

Ek 26: Şekil 6.4. Putların İçindeki Merdivenler.

Kaynak: The Giant Buddhas Of Bamyân II Safeguarding The Remains 2010-2015, s. 197.

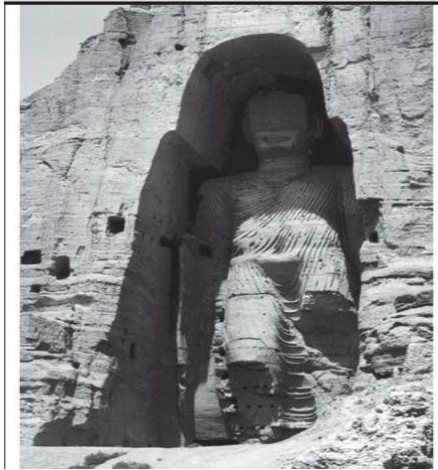
Fig. 13 Eastern Buddha, spiral stair (cont) inside the cliff which allows walking around the Buddha statue in vertical direction.

Fig. 14 Eastern Buddha, spiral stair (cont) inside the cliff. For ensuring the visitor's safety a handrail was installed during the rehabilitation measures.

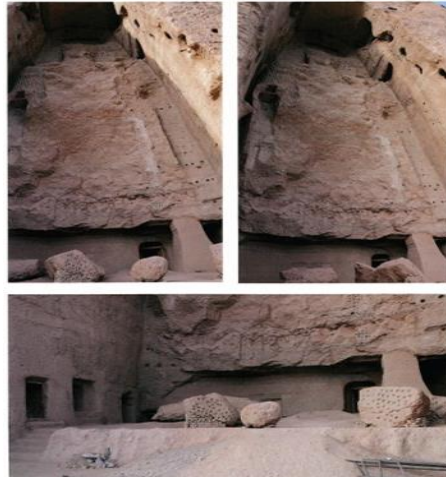
Ek 27: Şekil 6.5. Yıkılmadan Önce Selsâl Heykeli.

Kaynak: The Giant Buddhas of Bamyân II safeguarding The Remains 2010-2015, s.42.

Ek 28: Şekil 6.6. Yıkıldıktan sonra Selsâl heykeli.

Kaynak: The Giant Buddhas of Bâmiyân II safeguarding The Remains 2010-2015, s.120.

Ek 29: Şekil 6.7. Zâhhâk Şehri.
Kaynak: The Giant Buddhas Of
Bamyan II safeguarding The Remains 2010-
2015, s.310

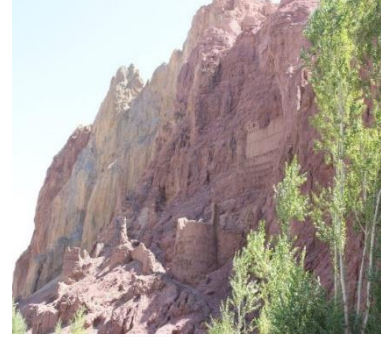
Ek 31: Şekil 6.9. Gölgüle Şehri.
Fotoğraf: Ali Omid

Ek 33: Şekil 6.11. Ketrâk Mağaraları-Yok
Edilmiş 15 Metrelik Buda Heykelinin Yeri.
Fotoğraf: Layik Ahmedi

Ek 30: Şekil 6.8. Zâhhâk Şehri.
Fotoğraf: Basir Akbari

Ek 32: Şekil 6.10. Gölgüle Şehri.
Fotoğraf: Basir Akbari

Ek 34: Şekil 6.12. Ketrâk Mağaralarının
içindeki Tavanları
Fotoğraf: Basir Akbari

Ek 35: Şekil 6.13. Şâh-ı Şikarî'nin Resmi

Kaynak:

<http://golshar.mihanblog.com/post/tag/%D8%A8%D8%A7%D9%85%DB%8C%D8%A7%D9%86> ,
(21.05.2019)

Ek 36: Şekil 6.14. Kale Kafirî A.

Fotoğraf: Layık Ahmedi

Ek 37: Şekil 6.15. Kale Kafirî B.

Fotoğraf: Ghulam Rıza Muhammedi

EK 38: Şekil 6.16. Gol Akram Mağaraları

Ek 39: Şekil 6.17. Kale Gami Mağaralarının İçi.

Fotoğraf: Hadim Karimi

Ek 40: Şekil 6.18. Kale Gami Mağaraları.

Fotoğraf: Hadim Karimi

Ek 41: Şekil 6.19. Çehil Būrcâ. Fotoğraf: Hadim Karimi

Ek 42: Şekil 6.20. Çehil Bürcâ.
Fotoğraf: Hadim Karimi

Ek 43: Şekil 6.21. Gühergin Kalesi.
Fotoğrafçı: Hadim Karimi

Ek 44: Şekil 6.22. Gühergin Kalesi.
Fotoğrafçı: Hadım Karimi

Ek 45: Şekil 6.23. Bâmiyân'ın Merkez Mağaraları.
Fotoğraf: Basir Akbar

Ek 46: Şekil 6.24 Berber şehri
Fotoğraf: Basir Akbar

Ek 47: Şekil 6.25. Lehşüm Kalesi.
Fotoğraf: Hadim Karimi

Ek 48: Şekil 6.26. Çehil Sütun Şehri.

Fotoğraf: Latif Azimi

Ek 49: Şekil 6.27. Ser-Huşek Der-Gandak Şehri.

Fotoğraf: Hadim Karimi

Ek 50: Şekil 6.28. Ahzerât Kervansarayı.
Fotoğraf: Hadim Karimi

Ek 51: Şekil 6.29. Sar-ı Kâlu Kervansarayı.
Fotoğraf: Hadim Karimi

Ek 52: Şekil 6.30. Şiş Bürcâ Kalesi
Fotoğraf: Hadim Karimi

